

**GRADOVI, UTRDBE
IN MESTNA OBZIDJA
VODNIK PO SPOMENIKIH**

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

zbirka

Dnevi evropske kulturne dediščine

GRADOVI, UTRDBE IN MESTNA OBZIDJA

VODNIK PO SPOMENIKIH

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

728.81(497.4)

GRADOVI, utrdbe in mestna obzidja : vodnik po spomenikih /
[avtorji tekstov Mojca Arh ... [et al.] ; avtorji uvodnih besedil
Peter Fister, Igor Sapač, Gojko Zupan ; urednica Nataša Gorenc]. -
Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006. -
(Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine)

ISBN 978-961-6420-22-8

1. Arh Kos, Mojca 2. Gorenc, Nataša, 1974-
231105536

© 2006 ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE

zbirka DNEVI EVROPSKE KULTURNE DEDIŠČINE zasnova zbirke JERNEJA BATIČ *predgovor* VASKO SIMONITI *avtorji uvodnih besedil* PETER FISTER, IGOR SAPAČ, GOJKO ZUPAN *avtorji tekstov* MOJCA ARH KOS, BOGDAN BADOVINAC, MODEST ERBEŽNIK, PETER FISTER, ANDREJ GASPARI, TOMAŽ GOLOB, BOŽIDAR GUŠTIN, ALEŠ HAFNER, ALENKA HORVAT, SONJA ANA HOYER, BOJAN KLEMENČIČ, IRENA KRAJNC HORVAT, DUŠAN KRAMBERGER, SVJETLANA KURELAC, MITJA MOZETIČ, TOMAŽ NABERGOJ, BARBARA NADBATH, DAMJANA PEČNIK, MILAN SAGADIN, IGOR SAPAČ, IJARKO STOKIN, IVAN STOPAR, NEVA SULIČ UREK, ALENKA ŽELEZNIK, SALVATOR ŽITKO *izdajatelj* ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE *zanj* ROBERT PESKAR *uredniški odbor* TOMAŽ GOLOB, DUŠAN KRAMBERGER, ROBERT PESKAR, IGOR SAPAČ, IVAN STOPAR, *urednica* NATAŠA GORENC *lektoriranje* ALENKA KOBLER *na naslovnici* GRAD JAMA *fotografija* MATJAŽ UČAKAR *oblikovanje in tisk* Gra Pha Co d.o.o. *primarna tipografija* SCALA & SCALA SANS, FSI *naklada* 800 LJUBLJANA december 2006 www.zvkds.si

Kazalo

Predgovor	5
Srednjeveška utrdvena arhitektura na Slovenskem	9
Protiturški tabori na Slovenskem	33
Vonj po gradu	43
Bled: Grad Bled	55
Branik: Grad Rihemberk	59
Brestanica: Grad Rajhenburg	62
Cerovo: Tabor nad Cerovim pri Grosuplju	70
Dolane: Grad Borl	72
Draga: Grad nad Drago	75
Gorenje Karteljevo: Grad Hmeljnik	78
Koper: Koprsko mestno obzidje	82
Kostel: Grajski naselbinski kompleks Kostel	89
Kranj: Kranjsko mestno obzidje	94
Kraški rob: Obrambna linija Kraškega roba	98
Ljubljana: Tabor na Šmarni gori	111
Loka pri Mengšu: Grad Jablje	114
Maribor: Mariborsko mestno obzidje	120
Mirna: Grad Mirna	123
Negova: Grad Negova	127
Ormož: Grad Ormož	131
Piran: Piransko mestno obzidje	134
Pišece: Grad Pišece	139
Pobrežje: Grad Pobrežje	144
Podbrezje: Podtabor pri Podbrezjah	147
Podsreda: Grad Podsreda	149
Prem: Grad Prem	154
Snežnik: Grad Snežnik	157
Stare Slemene: Utrjeni samostan Žičke kartuzije	162
Škofja Loka: Škofja Loka, grad in mestno obzidje	167
Štanjel: Štanjel, grad in utrjeno vaško naselje	172
Tolmin: Kozlov rob nad Tolminom	175
Turjak: Grad Turjak	183
Vodriž: Grad Vodriž	189
Žužemberk: Grad Žužemberk	193
O avtorjih	197
Barvne reprodukcije	203

Predgovor*

V letu 2006 praznujemo 16. obletnico Dnevoev evropske kulturne dediščine kot skupno pobudo Sveta Evrope in Evropske komisije. Vsako leto, sedaj že v 49 državah z več kot 800 milijoni prebivalcev, ponujajo Dnevi evropske kulturne dediščine praznovanje enotnosti in raznolikosti kulturne dediščine, enega izmed najbolj določnih pojavov Evrope.

Na Slovenskem smo letošnje Dneve evropske kulturne dediščine posvetili dediščini gradov, utrdb in mestnih obzidij. Gradovi na ozemlju današnje Slovenije imajo svoje skromne začetke v devetem stoletju, uveljavili pa so se po 12. stoletju, ko so se utrdila imena pomembnih fevdalnih družin in njihovih ministerialov. Gradovi so bili predvsem središče fevdalne posesti in njen čuvaj, saj je bila prav od nadzora pomembnih strateških točk ob prometnih poteh, razpotjih in prelazih odvisna varnost in celovitost posesti. V drugi polovici 16. stoletja, z večjim zamahom pa v 17. stoletju, so gradove začeli preurejati v dvorce; te so gradili tudi v bližini starejših lokacij kot stanovanjske in reprezentativne objekte.

Če je v srednjem veku grad pomenil zaščito njegovim in deloma okoliškim prebivalcem ter tako omogočal njihovo samoohranitev, pa se je v zgodnjem novem veku uveljavilo stališče, da je samoohranitev ljudi odvisna predvsem od njihove oborožitve. Človeška bit je postala oborožena bit.

Thomas Hobbes je v 17. stoletju zapisal: »Kdor gre spat, zaklene vrata; kdor potuje, vzame s seboj orožje zaradi strahu pred roparji. Države ščitijo svoje meje s trdnjavami, svoja mesta z obzidji, in to vse v strahu pred sosednjo državo.«

Razvili so se veliki fortifikacijski sistemi, s katerimi je bilo slovenskemu ozemlju k sreči prizaneseno. Ostali pa so gradovi, dvorci in kmečka utrdbeni arhitektura, izražena v obliki taborov, ki so izgubili svojo funkcijo.

O čem torej pričajo gradovi, utrdbe, tabori in mestna obzidja? Gradovi in poznejši dvorci pričajo predvsem o premožnosti in strahu pred njeno izgubo, o varnosti in nevarnosti, o pripadnosti kraju in stanu ter stanovski solidarnosti. Govorijo pa ne samo o našem nekoliko romantičnem hrepenenju po izgubljenem času, ampak o moči in šibkosti, o strahu in pogumu ter o tem, da ima vsak izmed njih tudi svojo individualno zgodovino, zgodbo in mitologijo. In prav vse to ohranjamo, skušamo jih predstaviti v obnovljenih zgradbah, s portreti lastnikov in sorodnikov, z restavriranim pohištvo,

---

* Slavnostni govor ob odprtju Dnevoev evropske kulturne dediščine 23. septembra 2006 v Škofji Loki.

freskami, praviloma skromnimi knjižnicami in zbirkami orožja ter ponovno sešitih imitacij oblek. Le redko pa nam uspe priklicati tudi tisto vsakdanjo podobo ljudi, ki so pred stoletji zaradi skromnega medicinskega znanja ob vsej imenitnosti stanu zaradi izpahnjelih kolkov šepali, zaradi vnetij slabo slišali, se ljubili in sovražili še pred starostjo brez zob in imeli od putike in revme skrivljene in boleče členke. Zaradi pomanjkanja higiene pa so neprijetne telesne vonjave prikrivali z oblaki parfuma.

Gradovi, utrdbe in mestna obzidja nas torej lahko navdajajo s protislovnimi občutji: na eni strani z romantičnim obujanjem viteških zgodb in plemenitih vznesenosti; z občudovanjem mojstrskega graditeljstva, arhitekture in lepote; na drugi strani pa s spoznanjem o velikih socialnih delitvah, premoči in obvladovanju drugega. A vse to je del naše preteklosti, ki nas določa; je spomin in zgodovinski vir, brez katerih bi bili izkoreninjeni in izgubljeni. Hkrati pa nam minuli čas nalaga premislek in zavezo o tem, ali smo sposobni ponotranjiti in ohraniti našo preteklost kot skupno snovno in nesnovno kulturno dediščino.

Dr. Vasko Simoniti
Minister za kulturo

Srednjeveška utrdvena arhitektura na Slovenskem

Publikacija, ki izhaja ob letošnjih Dnevih evropske kulturne dediščine v Sloveniji, je posvečena srednjeveški utrdbeni arhitekturi. Izbor teme ni naključen. V zadnjih letih je pomemben del spomeniškovarstvene dejavnosti v Sloveniji usmerjen prav na utrdbeno arhitekturo. Gradovi, mestna in trška obzidja, utrjeni samostani in protiturški tabori so nosilci spominov in sporočil iz preteklosti, hkrati pa ponujajo možnosti za sodobni razvoj in povezovanje. Ohranjanje, raziskovanje in obnova te dediščine so vselej izziv. Tako za strokovnjake različnih področij kakor tudi za širšo javnost. Publikacija, ki je pred nami, je vodnik po izbranih spomenikih utrdbene dediščine v Sloveniji. V njej smo po eni strani želeli predstaviti temeljne spomeniške značilnosti te dediščine, po drugi strani pa opozoriti na številna vprašanja, ki jih odpirajo njeno ohranjanje, raziskovanje in obnova. Predstavljeni spomeniki odražajo prizadevanja slovenske države, lokalnih skupnosti, posameznikov in spomeniškovarstvene službe. V publikaciji smo želeli širši javnosti predstaviti pogosto manj znane plati raziskovanja in obnove spomenikov utrdbene arhitekture v vsej pestrosti in večplastnosti. Skozi poglede konservatorjev, ki usmerjajo skupne napore za ohranitev tega segmenta naše kulturne dediščine, predstavljeni spomeniki vsak po svoje osvetljujejo to problematiko. Predstavljeni so zlasti tisti spomeniki, na katerih potekajo raziskovalna in obnovitvena dela v zadnjih letih. Pri tem je bilo mogoče opozoriti na številne zanimive novejšje ugotovitve in aktualno problematiko obnovitvenih del.

Razvoj utrdbene arhitekture na Slovenskem

Utrdbena arhitektura je nastajala v vseh obdobjih zgodovinskega razvoja kot sredstvo za obrambo ljudi in njihovega premoženja v različnih spopadih in plenilnih pohodih. Pomembnejše utrdbe so vselej nastajale, kakor sta zahtevala politični in obrambni položaj dežele, rastle so na strateško pomembnih in naravno zavarovanih lokacijah. Bile so odraz moči, bogastva in okusa njihovih graditeljev. Slovenija je zaznamovana z utrdbami. Na prepihu med vzhodom in zahodom so skozi čas pogosto potekale meje, ki so se spreminjale. Utrdbena arhitektura je zato razcvet na tem ozemlju doživljala v več različnih obdobjih. V sodobni zavesti so najbolj navzoče prav srednjeveške utrdbe, ki so se tudi v materialni obliki najbolj ohranile, čeprav so glede na nekdanje stanje ostali le fragmenti. Utrdbe so bile vselej arhitekture posebnega pomena. Zgrajene so bile za varovanje človeških bivališč, strateških ali taktično pomembnih točk,

poti, prehodov in drugih pomembnih objektov. Kot take so imele tudi velik simbolni pomen, ki je pogosto celo presegel njihovo dejansko obrambno sposobnost. Utrdbe so bile vselej simboli moči. Pogosto so nastajale v želji reprezentirati moč in ugled njihovih graditeljev. Tega pomena utrdb sta se ne nazadnje dobro zavedala tudi Janez Vajkard Valvasor in Georg Matthäus Vischer, ki sta gradove, utrjena mesta in trge, samostane in nekatere pomembnejše protiturške tabore v 17. stoletju sistematično upodabljala v svojih topografskih delih, ki so zajela dobršen del ozemlja današnje Slovenije.

Razvoj gradnje utrdb lahko spremljamo že od prazgodovine dalje. Sprva je človek za selišča izbiral naravno zavarovane kraje: jame, močvirja in težko dostopne vzpetine, že v mlajši kameni in bakreni dobi pa je svoja naselja zavaroval tudi z okopi, nasipi iz kamenja in zemlje. Ena najlepših tovrstnih utrjenih naselbin s kamnitim obzidjem s konca 5. tisočletja pr. n. š. se je vsaj v temeljnih potezah tlorsne zasnove ohranila na Gradcu pri Mirni na Dolenjskem. V istem

Prezentirani ostanki obzidja antične Emone v Ljubljani.

obdobju so na Ljubljanskem barju nastajale številne dobro zavarovane naselbine na kolen. Nad vodno gladino dvignjene stavbe so v negotovih časih omogočale dobre možnosti za obrambo. V bronasti dobi se je število obzidanih višinskih naselbin pomnožilo. Najpomembnejše arheološko raziskane utrjene naselbine iz tega obdobja so na Krasu (Škocjan) in na Brinjevi gori pri Zrečah. Sočasno je v ravninah ob Dravi in Muri nastalo tudi nekaj večjih utrjenih ravninskih naselbin. Na terasi nad Dravo na mestu današnjega Ormoža je nastalo naselje, obdano z nasipi in zavarovano z mogočnim jarkom, ki je deloma še danes dobro razviden. Podobno zasnovo je imelo tudi naselje Oloris pri Lendavi. Kljub utrjenim naselbinam pa so v bronasti dobi ljudje kot pribežališča še uporabljali tudi jamska zatočišča. Najlepši raziskani primer bronastodobnega jamskega refugija je jama pod gradom Jama pri Postojni. V starejši železni (halštatski) dobi so zlasti na Dolenjskem, Notranjskem in Krasu nastale številne utrjene naselbine. Obzidja v tem obdobju so bila navadno skrbno

zgrajena. Največje halštatsko gradišče Cvinger nad Virom pri Stični, ki v dolžino meri kar 800 metrov, je bilo utrjeno z mogočnim, tri metre debelim obzidjem in dodatno še z zemeljskimi nasipi. Sorodno zasnovana so bila tudi gradišča iz mlajše železne (latenske) dobe. Vsaj deloma se je v obrisih tlorisnih shem ohranilo nekaj največjih utrjenih naselbin iz te dobe. Morda največje je bilo pri Šmihelu pod Nanosom, gradišče na Pošteli na Pohorju s številnimi lesenimi hišami je bilo utrjeno s kilometer dolgim zemeljskim nasipom in lesenimi palisadami, gradišče pri Volčjem gradu na Krasu z 2 metra debelim kamnitim obzidjem je v obsegu merilo 850 metrov. Dobro utrjena je bila tudi nekoliko manjša naselbina na Križni gori pri Ložu.

V rimski dobi so večino starejših utrjenih naselbin opustili in ustanovili nove nižinske naselbine. V tem obdobju so bili poleg mest Kastre, Emone, Celeje in Petovione utrjeni zlasti vojaški tabori. Najpomembnejši je bil pri Ločici ob Savinji in je nastal v 2. stoletju. Obzidja iz rimske dobe so bila utrjena s številnimi stolpi na kvadratnem tlorisu in zaradi lege v nižinah obdana z vodnimi jarki. Najmogočnejša utrdvena arhitektura rimske dobe je bil utrjeni mejni pas – limes Claustra Alpium Iuliarum –, ki je v 3. in 4. stoletju varoval Italijo pred vpadi barbarov z vzhoda. Danes na ta izjemni gradbeni podvig spominjajo predvsem prezentirani ostanki na Hrušici in Lanišču pri Logatcu ter skromni ostanki velike trdnjave pri Vrhniku. V poznoantičnem obdobju so s propadom zahodnega rimskega cesarstva ponovno začele nastajati utrjene višinske naselbine, ki pa še zdaleč niso dosegale velikosti železnodobnih gradišč. Najpomembnejše raziskane tovrstne utrjene naselbine so Rifnik, Ajdovski gradec pri Sevnici, Ajdna nad Potoki, Gradišče nad Bašljem, Gradec nad Prapretnim, Korinjski hrib, Kučar in Tonovcov grad pri Kobaridu. Zidana obzidja, ki so se prilagajala konfiguraciji terena, so bila ponekod opremljena z obrambnimi stolpi.

V srednjem veku se je gradnja utrdb začela šele v 11. stoletju, čeprav je znanih tudi nekaj maloštevilnih utrdb iz zgodnejšega obdobja. Na ptujskem gradu se je ohranil iz antičnih spolij zgrajen predromanski obrambni stolp, na gradu Rajhenburg ob Savi pa so leta 1978 odkopali temelje domnevno obrambnega stolpa iz 9. stoletja. Najmogočnejši starejši gradovi iz 11. stoletja, kot Bled, Dornberk ali Vitanje, so bili podobno kot poznoantične naselbine zgrajeni na naravno dobro zavarovanih in težko pristopnih lokacijah. Zaščiteni so bili z obzidjem, ki se je povsem prilagajalo naravni izoblikovanosti skalnega terena. Večina prvih gradov v 11. stoletju pa je imela skromnejšo obliko visokih utrjenih stanovanjskih stolpov, ki so bili morda zavarovani le z lesenimi palisadami. Najpomembnejši tovrstni gradovi so bili Hompoš, Gromberk, Radgona, Valdek, Slovenj Gradec, Vrbovec in Viltuš na Štajerskem; Mirna, Gorenji Mokronog in Šumberk na Dolenjskem; Zgornji grad nad Kamnikom, Stari Osterberg pri Sostru in Kamen na Gorenjskem; Vogrsko in Vipolže na Goriškem. Nastanek prvih utrjenih gradov je bil tesno povezan z utrditvijo in rastjo fevdalizma ter bojem za obvladovanje zemljiških gospodstev. Gradovi so nastajali kot utrjena središča gospodarske, upravne in politične oblasti. Bili so simbol svojih lastnikov in so odražali plemenitost in privilegiranost, hkrati pa boj za denar in oblast. Najprej so začeli nastajati v pomembnih fevdalnih središčih, na sedežih visokega svetnega in cerkvenega plemstva, kasneje, ko se je fevdalna družba

začela čedalje bolj organizirati, pa so začeli rasti tudi tam, kjer so prej postavljali le dvore. Na Slovenskem se je gradnja gradov razmahnila v 12. stoletju in je bila tesno povezana z izgradnjo grofovskih posestev in centrov gospostev. Pobudniki gradenj so bili veliki fevdalci, ki so imeli svoje sedeže zunaj deželnih meja. Na gradovih so živeli njihovi ministeriali. Prvi gradovi so že na daleč kazali višji socialni položaj svojih prebivalcev proti kmetu v nižje ležeči vasi. Sprva so jih smeli graditi samo najpomembnejši ministeriali, večina nižjih ministerialov in vitezov pa je živela v preprostih neutrjenih dvorih. Zemljiški gospodje so ministerialom dovoljevali gradnjo utrjenih gradov le tedaj, ko je bila ta v skladu z njihovimi geopolitičnimi interesi. Šele v drugi polovici 12. stoletja in predvsem v 13. stoletju so zaradi sproščanja nadoblasti tudi manj pomembni ministeriali prišli do svojih gradov. Takrat se je začel razmah gradnje romanskih gradov in je trajal do konca 13. stoletja. V tem obdobju je nastala večina gradov v obliki obodnih zasnov z dvonadstropno stanovanjsko stavbo – palacijem, visokim obrambnim stolpom – bergfridom in obrambnim obodnim obzidjem, ki je obdajalo notranje dvorišče. V 12. stoletju so tovrstne utrjene grajske zasnove pogosto gradili na pravilnih pravokotnih tlorisnih ploskvah. Najznačilnejši gradovi iz te dobe so Podsreda, Hmeljnik, Čretež, Novi Osterberg pri Sostru in Vipava. Sestavni del grajskega kompleksa je bilo predgradje z gospodarskimi poslopji, ki so bila zavarovana z lesenimi palisadami. Gradove v 12. in 13. stoletju so pogosto zavarovali tudi z močnimi valjastimi ali oglatimi izpostavljenimi stolpi, ki niso bili neposredno povezani z grajskim jedrom. Vrsto gradov so sezidali na nenehno ogroženi meji z Ogrsko. Najpomembnejši mejni gradovi so bili Borl, Kunšperk, Rajhenburg, Kostanjevica, Žumberk in Mehovo.

Pomena gradov kot izrazito obrambne arhitekture ne gre preceňevati. Novejše raziskave srednjeveških gradov po vsej Evropi kažejo, da so bili gradovi kljub utrdbenemu značaju predvsem stanovanjske stavbe in njihova obrambna vloga je bila le toliko poudarjena, kolikor je bila nujno potrebna za zaščito v danih okoliščinah. Pač pa so graditelji gradov pogosto že na daleč hoteli poudariti svojo moč in vpliv. Dejanski vojaški pomen gradov je bil pogosto veliko manjši, kot si danes predstavljamo. Le redke stavbe so bile dalj časa zmožne učinkovito upirati se obleganjem. Majhna zemljiška gospostva z malo podložniki niso omogočala vzdrževanja drage in številne vojaške posadke na gradu. Tako na gradovih nikjer ne najdemo stavb za njihovo namestitev. Povprečen srednjeevropski grad ni imel za obrambo več kakor 6 oboroženih mož, pomagali so sicer lahko tudi kmetje, ki pa niso imeli primerne oborožitve. Tako že oborožitev gradov pogosto kaže, da njihovega vojaškega pomena ne smemo precenjevati. Pri aktivni obrambi dežele pred številnimi hordami niso imeli velike vloge. Gradnja gradov je bila pomembna zlasti iz splošnih političnih vidikov, saj so kot upravna središča krepili fevdalno oblast ter urejali delitev in kolonizacijo dežele.

Gradovom se pripisuje tudi pomembna vojaška vloga pri obrambi meja. Dejansko pa so bili le redki gradovi v Evropi zgrajeni, da bi kot vojaške utrdbe branili meje. Tovrstni mejni gradovi so bili glede na zasnovo povsem drugače koncipirani od navadnih gradov in navadno niso imeli običajnih stanovanjskih stavb – palacijev. Njihov

osnovni namen je bil predvsem kratkoročno zavarovanje lokalnega prebivalstva pred različnimi hordami. Na Slovenskem so tak primer mejnih utrdb denimo protiturške šance pri Ravnah na Koroškem in Železni Kapli ter veriga protibeneških utrdb na Kraškem robu.

Domneve, da so z verigami gradov ščitili meje, so s stališča dejanskih političnih razmer v srednjem veku povsem neargumentirane. Kako neprimerni so srednjeveški gradovi za zavarovanje deželnih meja, dokazuje že številnost posadke na njih. Le kako naj bi maloštevilna posadka na gradu zaustavila prodor večje vojaške formacije?

Gradovom se pripisuje velik vojaški pomen pri obrambi in nadzoru pomembnejših poti. Tako se, denimo, poudarjajo pomembne lege gradov na križiščih pomembnih poti. Dejstvo je, da maloštevilne posadke niso bile sposobne kljubovati številnejšim četam, ki so se valile spodaj mimo njih. Pogosto nadrobnejši ogled lokacije posameznih gradov kaže, da same grajske stavbe niso bile tako blizu poti, da bi jo lahko neposredno nadzorovale. Vojaški pomen gradov

Razvaline gradu Planina dominirajo nad naselbino pod seboj.

lahko torej razumemo kvečjemu kot dovolj utrjena pribežališča, ki jih je bilo treba osvojiti z obleganjem, temu pa so se napadalci, zaradi zamudnosti takega opravila, če je bilo le mogoče, raje izogibali.

Interdisciplinarno zastavljene novejša raziskave kažejo, da je treba na srednjeveške gradove gledati predvsem kot na utrjena kolonizatorska središča nekega območja. Gradovi so bili predvsem na naravno ali umetno zavarovanem kraju postavljena gospodarska, politična in upravska središča fevdalnega ozemlja. Do precenjevanja obrambnega in podcenjevanja ekonomskega pomena je prišlo predvsem zaradi tega, ker so leseni gospodarski objekti v primerjavi z zidanimi obrambnimi sestavinami propadli veliko prej. Tako se stara, srednjeveška gospodarska poslopja in kompleksi niso nikjer več ohranili, redko so opisani v virih ali upodobljeni na starih vedutah. Pa vendar je njihov pomen nesporen, saj so bila gospodarska predgradja za vsakodnevno preživetje grajskih prebivalcev vsaj toliko pomembna kot utrjena jedra. Najpomembnejši vir dohodkov so bili

vselej pridelki, ki so jih prodajali v mesta. Kljub obveznim dajatvam kmetov grad ni mogel preživeti brez lastnega pridelovanja hrane. O tem pričajo številne novejšje raziskave. Pomembni sta bili zlasti pridelava zelenjave in vzreja živine. Tako je razumljivo, da je bilo uničenje grajskega gospodarstva, tj. pridelkov na poljih, za grajske prebivalce veliko hujše zlo, kakor če so napadalci uničili zgolj zidovje.

Na začetku 14. stoletja se je gradnja novih gradov na Slovenskem skoraj povsem ustavila. Osnovni vzrok je bila dokončno vzpostavljena mreža zemljiških gosposčin in izčrpane možnosti za kolonizacijo. Nadaljnje drobljenje posesti ni bilo v interesu velikih fevdalcev, ki sta se jim tako manjšala moč in vpliv. S prepovedjo gradnje novih gradov kot sedežev novih zemljiških gospostev je višje plemstvo zatrla poskuse nižjih ministerialov po večji svobodi, osamosvajanju in novih lastnih gradovih. Nižje plemstvo je bilo tako obsojeno na življenje na neutrujenih dvorih ali pa na služenje na gradovih višjega plemstva. Zato je postala ena temeljnih gradbenih nalog v 14. stoletju in tudi še na začetku 15. stoletja gradnja zidanih neutrujenih dvorov. Zanimivo je, da so bili v 14. stoletju le redki starejši romanski gradovi deležni pomembnejših gradbenih posegov. Le najpomembnejši gradovi, kot Grad na Goričkem, Konjice, Celje, Waldenberg ali Šteberk, so že v 14. stoletju dobili nova zunanja obrambna obzidja, ki so težišče obrambnih sposobnosti prenesla iz stanovanjskega jedra navzven, v jedru pa so nastala nova stanovanjska poslopja.

Trinajsto in štirinajsto stoletje sta bili predvsem obdobje rasti in razcveta srednjeveških mest in trgov. Srednjeveške mestne naselbine so pogosto nastajale na strateško izbranih lokacijah s staro naselbinsko kontinuiteto in v povezavi s pomembnimi bližnjimi gradovi. Mestne naselbine so bile naravno zaščitene vsaj z rečnim tokom, pogosto pa so jih gradili na naravnih pomolih, ob rečnih okljukih, v sotočju rek ali celo na naravnih otokih, kot Izolo, Koper in Kostanjevico. Le izjemoma so mesta nastala sredi naravno nezaščitene ravnice, kot Slovenj Gradec ali Slovenska Bistrica. Obvezni del mestnih naselbin so bila obzidja, ki so jih povsod dosledno in v celoti zgradili. Pri tem zlasti v 13. in 14. stoletju ni šlo zgolj za obrambne, ampak predvsem za pravnostatusne razloge, temelječe na načelu, da mestni zrak osvobaja. Z obzidji so bila mesta ločena od fevdalno urejenega, obdajajočega jih podeželja. Utrjene mestne naselbine so svojim prebivalcem nudile varnost in zavetje pred zunanjimi sovražniki, okoličanom občasno pribežališče, potujočim trgovcem in tovarnikom pa varno prebivanje. Mesta so se torej glede obrambne sposobnosti pridružila gradovom kot vzdrževalcem reda in varnosti v deželi. Na Slovenskem je bilo edino mesto, ki ni imelo obzidja, Kostanjevica na Krki, ki je ležala na rečnem otoku.

Utrdbene sestavine so bile v zgodnji dobi rasti mest dokaj preproste. Naravno slabše zavarovani deli mest so bili sprva opremljeni le z jarki, okopi in lesenimi palisadami. V 13. stoletju so nastala prva zidana mestna obzidja (Koper, Izola, Ljubljana, Kranj, Kamnik, Maribor, Ptuj, Slovenj Gradec), ki pa so bila še dokaj skromna in niso bila utrjena z obrambnimi stolpi. Razmeroma skromna in slabo utrjena obzidja so imele tudi v 14. stoletju ustanovljene mestne naselbine (Brežice, Ormož, Slovenska Bistrica, Škofja Loka, Črnomelj Lož, Metlika, Novo mesto). Le pri pomembnejših mest-

nih naselbinah so že zgodaj obzidja utrdili z visokimi oglatimi stolpi na kvadratnem tlorisu in stolpastimi mestnimi vrati. Obzidja mest v ravnini so zaščitili z umetnimi vodnimi jarki in okopi. Ponekod so v obzidja vključili tudi stare mestne stolpaste dvore. Tak primer je Graslov stolp v Slovenski Bistrici.

Utrjena vrata v Štanjelu.

Bolje so bila utrjena obzidja v 15. stoletju ustanovljenih mest (Celje, Radovljica, Višnja Gora, Krško, Kočevje), ki so bila utrjena s polkrožnimi šalastimi stolpi. Nekoliko drugače je bilo zasnovano v 15. stoletju zgrajeno novo piransko obzidje, ki je bilo izrazito visoko in utrjeno s številnimi stolpi. Del obrambne vloge je pogosto prevzel osrednji mestni obrambni stolp ob župnijski cerkvi. Tovrstne stolpe so gradili kot izrazite statusne simbole, a so bili v slovenskem prostoru razmeroma redki. Poznamo jih v Kopru, Kranju, Mariboru in na Ptuj. Pogosto so s popolnimi ali vsaj delnimi obzidnimi sistemi obdajali tudi trge. Najmogočnejša trška obzidja, večinoma že iz 14. stoletja, so imeli Dravograd, Rogatec, Žalec, Mokronog, Postojna, Trzič in Radovljica. V Ajdovščini je srednjeveška naselbina nastala na mestu antične naselbine in je v celoti upoštevala in obnovila antično obzidje Kastre. Na podoben način so antično obzidje Emone deloma ponovno uporabili pri gradnji srednjeveškega obzidja okoli Novega trga v Ljubljani, v Celju pa je srednjeveška palača celjskih grofov nastala na temeljih zahodnih mestnih vrat antične Celeje.

Mestna in trška obzidja so v drugi polovici 15. stoletja zaradi rastoče turške nevarnosti začela dobivati vse večjo obrambno veljavo in zato pomen utrd, ki so odigrale zlasti veliko vlogo v 16. stoletju. Štajerska mesta Brežice, Maribor, Radgona in Ptuj so takrat dobila celo status deželnih trdnjav in so bila temu primerno utrjena s sodobnimi renesančnimi bastijami ter so postala na ta način strateško zanimiva tudi v državnem merilu. Izpostavljeno severno stranico mestnega obzidja Maribora so, denimo, okoli leta 1465 podobno kot v Piranu okrepili s petimi visokimi obrambnimi stolpi.

V zadnji četrtini 15. stoletja so po padcu Bosne leta 1463 čedalje pogostejši turški vpadi, pa tudi vojne Habsburžanov z Beneško republiko sprožili obsežno utrjevalno dejavnost, ki je zajela tako mesta, trge in gradove, kakor tudi samostane, cerkve in pomembnejše vasi. Povečana skrb za gradnjo utrdb je skoraj povsem ustavila razcvet poznogotskih stanovanjskih prezidav in širitev romanskih gradov. V sklo-

Protiturski valjasti obrambni stolp na gradu Otočec.

pu protiturskega utrjevanja so domala vsi stari romanski gradovi dobili dodatna zunanja obzidja, utrjevali pa so tudi poprej neutrjene dvore in samostane zunaj mestnih naselbin. Ker so bili turški vpadi plenilni in ne zavojevalni, sprva še niso gradili obsežnih in močnih vojaških utrdb. Z utrjevanjem so skušali zavarovati predvsem najpomembnejše dobrine: življenje in imetje. Protiturske utrdbe s konca 15. in iz prvih desetletij 16. stoletja so imele še povsem srednjeveški arhitekturni značaj. Romanska grajska jedra, stolpaste dvore in samostane so obdali z v naglici zgrajenimi širokimi obzidnimi potezami, ki so se običajno povsem podrejele naravni izoblikovanosti terena.

Šele od tridesetih let 16. stoletja so postopoma začeli graditi naprednejše renesančne utrdbene zasnove geometrično pravilnih oblik, ki se niso več dosledno ozirale na naravno konfiguracijo terena. Pri gradovih so bili zasnova, razsežnost in odnos do obstoječih sestavin protiturskih utrdbenih sestavin odvisni predvsem od naravnih danosti. Eden osnovnih elementov protiturskega utrjevanja gradov je obzidani obor. Obori so bili sekundarna dvorišča, ki so omogočala zaščito predvsem gospodarskih funkcij gradu. Vanje so preselili najpomembnejše dejavnosti iz slabo utrjenih predgradij. Če so naravne danosti to omogočale, so v razsežne obore, kot na primer na Hmeljniku ali na Šteberku, preselili kar celotno dejavnost iz predgradja. Obore so običajno zavarovali z obrambnimi stolpiči. Ti so bili sprva še redki, ob koncu 15. stoletja in v 16. stoletju pa so postali zelo pogosti in so pomembno sooblikovali podobo protiturskih obzidij. Stolpiči so bili pozidani na polkrožni, okrogli ali oglati tlorisni ploskvi. Pogosto so bili na notranjo stran obzidja odprti.

Podredški grad.

Značilen element protiturških obzidij so bili tudi z jarki zavarovani vhodni stolpi. Z novimi obzidnimi pasovi, obrambnimi stolpci in bastijami so številni gradovi tako šele v 15. in 16. stoletju dobili značilno razgibano grajsko podobo. Tudi mestna in trška obzidja so prav v tem času z gradnjami številnih novih stolpov dobila podobo pravih utrd, kar je pomembno zaznamovalo njihovo razpoznavnost v krajini. Utrjenim mestom in gradovom so se v tem času pridružila tudi manjša naselja, ki so jih v celoti ali delno obdali z obzidjem. Tako utrjevanje je bilo značilno zlasti za naselja na najbolj izpostavljenih mejnih območjih v bližini Vojne krajine in Beneške republike. Ob reki Kolpi so ob starejših gradovih ustanovili štiri obzidane in močno utrjene nove trge Kostel, Poljane, Vinico in Pobrežje, ki so bili vsaj v času turških vpadov stalno naseljeni in so nudili zatočišče tudi prebivalstvu iz širšega zaledja. Na Notranjskem so ob reki Reki ob starejših gradovih Jablanica, Bistrica, Prem in Šilentabor nastali novi močno utrjeni obzidani kompleksi, ki so jih uporabljali tudi za pribežališče okoliškega prebivalstva. V Vipavski dolini so prav tako v zvezi z gradovi nastali veliki utrjeni kompleksi na vipavskem starem gradu, okoli vipavskega spodnjega gradu in pri Črničah. V Lokvi pa so z manjšim obzidjem in velikim valjastim stolpom zavarovali jedro vaškega naselja. Podobno so z manjšim obzidanim kompleksom utrdili vaško jedro Kanala ob Soči. Z obzidji so predvsem zaradi spopadov z Beneško republiko v celoti obdali tudi starejše vaške naselbine Štanjel, Šmartno v Brdih in Vipavski Križ. V Štanjelu in Vipavskem Križu sta utrjena gradova nastala šele po izgradnji obzidja okoli naselbine. V Štanjelu se je sedanje grajsko poslopje razvilo šele konec 16. stoletja in v 17. stoletju z združevanjem hiš, ki so jih prislonili na vaško obzidje. V sklopu utrjevanja zahodne meje pred Benečani je nastala mogočna trdnjava Kluže pri Bovcu. Z vrsto samostojnih utrd so Habsburžani zavarovali mejo z Beneško republiko na Kraškem robu. Vanjo so deloma vključili tudi starejše gradove, deloma pa so zgradili nove utrdbe, tako da je nastala veriga utrd Kubed, Podpeč, Črni Kal,

Maketa gradu Socerb, poskus rekonstrukcije.

Osp, Socerb, Vikumberg, Lorenčan in Mokov grad. Z manjšimi stražnimi stolpi, ki jih dobro dokumentira Valvasorjev zemljevid Bele krajine, pa so zavarovali nabrežje reke Kolpe. Iz enega izmed teh stolpov se je razvil mogočni utrjeni kompleks Pobrežje. Utrjenim mestom, trgom, gradovom in obmejnimi postojankam so se pridružile še strateške dolinske zapore na deželni mejah. Dokumentirani so turški zid blizu Ruš pri Mariboru, zapora med Kranjsko in Štajersko pri Špitaliču blizu Motnika, Turške šance pri Kotljah na Koroškem in zaporni zid pri Železni Kapli na Koroškem.

Pomembna novost v razvoju utrjevanja, ki so jo prinesli turški vpadi, so bili protiturški tabori. To je posebna, samo za tisti čas značilna obrambna arhitektura, ki so jo gradili kmetje za zavarovanje svojih življenj in premoženja. Z obzidjem in stolpi zavarovane vaške ali trške cerkve so postale pomembna značilnost tistega časa. Najpomembnejši vsaj deloma še ohranjeni protiturški tabori v Sloveniji so v Cerknici, nad Repnjami, nad Cerovim, na Šmarni gori, v Krtini, na Zaklancu pri Horjulu, v Hrastovljah, na Ptujski gori in v Žalcu. Tabore so pogosto gradili v naglici, ob splošnem pomanjkanju. Tovrstne utrdbe so imele samo en osnovni namen: nuditi dovolj varno pribežališče okoliškemu prebivalstvu. Tabori prav tako kot protiturško utrjeni gradovi, dvori in samostani niso imeli pomembnejšega splošnega vojaškega pomena. Obzidani kompleksi bi bili v najboljšem primeru lahko kvečjemu taborišča vojaških posadk. Na hitro zgrajena obzidja so zaščitila življenje in imetje okoliških prebivalcev, s svojo pojavnostjo pa so odvrnila turške horde, ki se jim je mudilo naprej. Razumljivo je, da taka obzidja kakšnega dolgotrajnega in številnega obleganja niso vzdržala.

Soroden koncept utrjevanja kot pri tabornih obzidjih okoli cerkva so imela obzidja, ki so jih gradili okoli srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov, ki so bili prebivališča najnižjega plemstva. Morda najznačilnejši protiturško utrjeni dvor je Otočec na Krki, ki so ga obdali z obzidjem in valjastimi stolpi, celoto pa zavarovali z umetno izkopano novo rečno strugo, tako da je bil dvor na vseh straneh ob-

dan z vodo. Protiturško utrjeni dvori so bili skoraj tako številni kot tabori okoli cerkva, vendar so se le redki ohranili. Najznačilnejši danes vsaj deloma še ohranjeni so Škrljevo, Radelca in Trebnje na Dolenjskem, Črnelo in Volčji potok na Gorenjskem, Studeno in Nadlišek na Notranjskem ter Sežana na Krasu.

V 16. stoletju utrjeni nekdanji dvor Gracarjev turn.

Ob protiturško utrjenih cerkvah in dvorih je treba omeniti še jamska pribežališča, ki so bila znana še iz prazgodovinskega obdobja in so na najpreprostejši način zagotavljala zaščito v času nevarnosti. Vsaj deloma so se ohranili jamsko zavetišče v Godašnici nad Zabreznico pri Žirovnici, Šmajdov grad blizu Predoselj na Gorenjskem in Podtabor pri Knežaku, enako obliko pa je imelo tudi še dobro ohranjeno grajsko jamsko zatočišče v Jami na Notranjskem.

Utrjevanje samostanskih naselbin je bilo kompleksnejše od utrjevanja vaških in trških cerkva. Vrsto najpomembnejših samosta-

Maketa gradu Žovnek, poskus rekonstrukcije.

nov, Gornji Grad, Žiče, Jurklošter, Bistra, Pleterje, Kostanjevica, Stična, Studenice, Marenberg, Novi Klošter, so zavarovali z obsežnimi obzidnimi sistemi, ki so po obsegu in utrjenosti pogosto celo presegali grajske obrambne sestavine. Studeniški samostan so, denimo, zaščitili kar s samostojnim samostanskim gradom, ki se je razvil iz starejšega izpostavljenega stolpa.

V slabše utrjenih trških naselbinah so pogosto posebej utrjevali župnišča, ki so v 16. stoletju dobila podobo pravih grajskih stavb. Najznačilnejša utrjena župnišča so se ohranila v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, v Laškem, Vuzenici, Slovenskih Konjicah in Radovljici.

Ob koncu prve tretjine 16. stoletja se je utrdbeni arhitektura prilagodila novemu načinu bojevanja z ognjenim orožjem. Številne starejše ali celo na novo pozidane gradove so okrepili z močnimi nizkimi bastijami. Najznačilnejše moderno utrjene starejše grajske arhitekture te dobe so Turjak, Žužemberk, Lemberg pri Dobrni, Velenje, Rihemberk, Vipolže, Grad na Goričkem, Cmurek in Negova. Z mogočnimi novimi bastijami so okrepili tudi obzidja mest Maribor, Ptuj, Ljubljana, Kranj, Novo mesto in Kočevje. To je bil čas zatona srednjeveškega utrjevanja. Kljub temu pa so še vse do sredine 16. stoletja nekatere grajske stavbe utrjevali v srednjeveški maniri. Najznačilnejša taka primera sta dolenska gradova Pobrežje in Čušperk. V 16. in 17. stoletju je na Slovenskem delovalo nekaj pomembnih, večinoma italijanskih vojaških inženirjev. Domenico in Gianmaria dell'Allio, Salustio Peruzzi, Martin Stier, Giovanni Battista Pieroni so pripravljali načrte za posodobitev mestnih in grajskih obmejnih utrdb Maribora, Ptuja, Radgone, Kostanjevice in Ljubljane, vendar jih večinoma niso uspeli uresničiti. Njihovo delo je pripomoglo zlasti k dokončni uveljavitvi sodobne renesančne arhitekture z italijanskim vplivom. Že zunaj meja današnje Slovenije je nastalo pet velikopotezno izpeljanih novih renesančnih utrdbenih konceptov: zunanje obzidje gradu v Gorici, obzidje Celovca, novo mestno obzidje Radgone, trdnjava Karlovac in obzidje gradu Klana.

Vzpostavitev vojne krajine in ustanovitev mestne trdnjave Karlovac leta 1579 sta umirili turške vpade. Gradnja utrdb je do konca 16. stoletja povsem zamrla. Že v 17. stoletju so utrdbe postale nepotrebno breme, ki ga je bilo težko vzdrževati. Začele so propadati, zlasti od 18. stoletja dalje pa so jih začeli množično odstranjevati in gradivo uporabljati za druge potrebe. Gradivo mogočne vicedomske bastije v Ljubljani, denimo, so uporabili za gradnjo leta 1726 dokončane ljubljanske uršulinske cerkve. Le redke utrdbe so iz ponosa še obnavljali. Tak primer je grad Jama, ki so ga v 18. stoletju kot izrazit statusni simbol temeljito prenovili. Večinoma so preživele le tiste utrdbene naprave, ki so jih lahko uporabili za druge potrebe.

Dokončno se je čas srednjeveških utrdb iztekel s francosko okupacijo na začetku 19. stoletja. Francozi so nekatere pomembnejše utrdbe – na ljubljanskem grajskem griču, na Kostelu, Poljanah in na Klužah pri Bovcu – celo sistematično uničili, druga mestna obzidja pa so takrat dokončno izgubila svoj pomen in smisel. Razvoj utrdbene arhitekture na Slovenskem se je končal z gradnjo trdnjav Kluzhe in Predel, s katerima so v poznem 19. stoletju arhaično skušali zapreti enega od alpskih prehodov v osrčje Avstrije. Še bolj arhaičen, drag in docela nekoristen obsežen utrjevalni poseg je bila med leto-

Razvaline utrjenega renesančnega dvorca Brdo pri Lukovici.

ma 1937 in 1941 začeta, a nikoli dokončana gradnja t. i. Rupnikove linije, s katero je Kraljevina Jugoslavija neuspešno skušala zavarovati severno in zahodno mejo takratne Dravske banovine.

Ostaline preteklosti

Nekoč monumentalne poteze v krajini, priče človekovih premagovanj sil narave in samega sebe, ogromni kamniti spomeniki, trdni, na videz neuničljivi in večni, so danes pogosto le še pomilovanja vredne zapuščene stavbe ali pa samo še zaraščene groblje, ki le ob nadrobnejšem opazovanju razkrijejo, da je nekoč tam bilo življenje. V 19. stoletju so zaradi širitve naselbin in cenenega izkoriščanja gradbenega materiala sistematično rušili domala vsa mestna in trška obzidja, tako da na ozemlju Slovenije ni več kolikor toliko celovito ohranjenega tovrstnega utrbenega sistema kot, denimo, v naši neposredni sosesčini v Gorici, Radgoni ali Brežah. Običajno so najprej podrli tesna utrjena mestna vrata in zasuli obrambne jarke. Nato so postopoma rušili še obzidje z obrambnimi stolpi, če jih niso vključili v različne novogradnje. V nekaterih mestnih naseljih so ostanke utrd rušili še globoko v 20. stoletje. Na Ptujju so v tridesetih letih 20. stoletja podrli veliko renesančno bastijo ob minoritskem samostanu, v Mariboru pa so v istem času podrli srednjeveški stanovanjski stolp in del obzidja ob mestnem gradu. Okoli leta 1970 so podrli veliko obdravsko bastijo Benetke, dele severnega mariborskega mestnega obzidja pa so podirali še celo v osemdesetih letih ob gradnji novih stanovanjskih sosesk. Od mestnih in trških obzidij so se v Sloveniji tako večinoma ohranili le skromni fragmenti, zlasti posamični obrambni stolpi v Ljubljani, Kranju, Mokronogu, Metliki, na Ptujju in v Mariboru. Le v Piranu, Slovenski Bistrici, Celju in Škofji Loki so ohranjene daljše obzidne poteze. Pri večini historičnih urbanih naselbin se potek nekdanjih obzidij da razbrati le še iz njihove tlorisne zasnove. Nekdaj utrjena mestna vrata so se v mlajši renesančni podobi ohranila le v Kopru in deloma v Piranu. Nekoč mogočna obzidja samostanov so večinoma propadla hkrati z njimi kot posledica jožefinskih reform. Vendar pa se

je dovolj celovito še ohranilo nekaj tovrstnih utrdb v Žičah, Jurkloštru, Bistri in Stični. Razmeroma malo se je ohranilo od nekoč številnih obzidij protiturških taborov, ki so jih zlasti v 19. stoletju okoliški prebivalci s pridom izkoriščali za pridobivanje gradbenega materiala. Ostanke enega najmogočnejših protiturških taborov na Gorici pri Domžalah, denimo, so uničili šele na začetku 20. stoletja ob gradnji nove cerkve. Na območju Slovenije se ni celovito ohranil niti en sam protiturški tabor, kot denimo na Koroškem na Djekšah ali Kneži. Bolje se je ohranila grajska utrdvena arhitektura, saj je bila pogosto neločljivo povezana s stanovanjskimi sestavinami, kar ji je omogočilo preživetje. V 17. in 18. stoletju so opustili vrsto velikih težko pristopnih višinskih gradov, ki so jih nadomestili udobnejši nižinski dvorci. Nekaj starejših neudobnih gradov, kot Planino pri Sevnici, Žusem, Luknjo, Ortnek, Žužemberk, Vinico in Pobrežje, so opustili še celo na koncu 19. stoletja.

Varovanje dediščine utrdbene arhitekture

Potreba po varovanju ostankov utrdbene arhitekture se je v Sloveniji rodila razmeroma pozno. Šele v tridesetih letih dvajsetega stoletja so načrtovani večji regulacijski posegi v stara mestna jedra povzročili nastanek prvih pravilnikov o obsegu in režimu varovanja historičnih urbanih celot. Za utrdbeno arhitekturo je veljalo, da nima pomembnejšega umetnostnega pomena in da nima globljih vezi z domačo slovensko dediščino. Takratni banovinski konservator dr. France Stele si je prizadeval rešiti najpomembnejše spomenike, kot ostanke obzidja antične Emone in nekatere dele mestnega obzidja Maribora. Tudi z njegovo pomočjo je arhitekt Jože Plečnik načrtoval obsežno prenovu ljubljanskega gradu, ki pa je bila izvedena le v obsegu avtorske interpretacije ostankov nekdanjih utrdb na Šancah. Druga svetovna vojna je ta prizadevanja pogosto izničila. Požgani so bili pomembni srednjeveški gradovi Vurberk, Klevevž, Pobrežje, Mirna, Mokronog, Turjak, Žužemberk in Rihemberk, samostan v Kostanjevici in velik del utrjenega naselja Štanjel. Razvaline teh spomenikov so pogosto brezobzirno sistematično rušili še do začetka šestdesetih let. V Slovenski Bistrici so v tem času podrli srednjeveški stolp mestnega obzidja, za katerega danes ne vemo več niti, kje natanko je stal. V petdesetih letih je arhitekt Marjan Mušič izvedel poglobljeno raziskavo in prezentacijo območja nekdanjih zahodnih mestnih vrat Novega mesta, ki je pomenila prvi tak poseg v slovenskem prostoru. Sledile so obsežne celovite obnove in revitalizacije gradov Bled in Otočec, ki so omogočile tudi prve temeljitejša stavbna raziskava. V šestdesetih letih so stekle prve obsežnejše obnove nekaterih med drugo svetovno vojno porušenih gradov. Pomembni sta bili zlasti obnovi Turjaka in Rihemberka, ki sta bili izpeljani po sodobnih spomeniškovarstvenih načelih. V Mariboru so zaradi dviga gladine reke Drave v tem času izpeljali zahteven in inovativen dvig obdravske bastije Vodnega stolpa, ki so ga brez poškodb s pomočjo sodobne tehnologije rešili pred uničenjem. Sedemdeseta leta so zaznamovale poglobljene raziskave arhitekture gradov, samostanov, protiturških taborov in historičnih urbanih naselbin. Raziskave so bile čedalje bolj interdisciplinarno zastavljene, pomembno vlogo pri tem pa je dobila tudi arheologija, ki se je sicer

Protiturško utrjeni samostan Bistra.

postopoma uveljavljala že v petdesetih in šestdesetih letih z raziskavami gradov na Kranjcu in Smledniku. V tem obdobju so bile pomembne začete raziskave in strokovne obnove razvalin gradov Kamen na Gorenjskem in Celje ter Žičke kartuzije in naselij Štanjel in Šmartno v Brdih. Od osemdesetih let je opazno močno povečano zanimanje strokovne in laične javnosti za dediščino utrdbene arhitekture, kar se odraža tako v čedalje številnejših obnovah kakor tudi po vrsti različnih publikacij, ki so nastale na to temo. Značilno je, da so raziskave in obnove zastavljene čedalje bolj kompleksno in interdisciplinarno. Pomembne so bile arheološke raziskave na gradovih Škofja Loka, Rihemberk, Štanjel, Prem, Jama, Tabor Studeno, Celje, Mali grad v Kamniku, Ljubljana, Kostel, Rajhenburg, Stari grad na Piramidi v Mariboru, Lendava, Mokrice, Trebnje, Metlika, Šalek, Kostanjevica-Podbočje, Kozlov Rob in Planina pri Sevnici. Bistveno manj je bilo arheoloških raziskav mestnih in trških obzidij. Omeniti je treba predvsem raziskave v Črnomlju, Mariboru in Slovenj Gradcu. V novejšem času je prišlo do realizacije vrste obnovitvenih del, ki so bila deloma predvidena in načrtovana sicer že v preteklih desetletjih. Omeniti velja obsežne obnove obrambnih sestavin Žičke kartuzije, protiturških taborov Cerovo in Hrastovlje ter gradov Ptuj, Borl, Ormož, Rotenturn v Slovenj Gradcu, Vodriž, Grad na Goričkem, Negova, Celje, Velenje, Šalek, Konjice, Podsreda, Žovnek, Ljubljana, Turjak, Žužemberk, Kostel, Jama in Štanjel. Ob javni iniciativi se je pojavil tudi zasebni interes za obnovo gradov. Najodmevnejše obnove, ki so stekle na tak način, so bile obnove razvaljenih gradov Kolovrat, Laško in Mirna, v zadnjem času pa tudi obnova gradu Planina pri Sevnici. Hkrati so potekale tudi prezentacije ostankov nekaterih pomembnejših protiturških taborov Hrastovlje, Dolenja vas pri Senožečah, Sv. Urh nad Zaklancem pri Horjulu, Krtina, Ihan, Šmarna gora, Repnje pri Vodica in Podbrezje. Tabor nad Cerovim je bil deležen obsežne celostne rekonstrukcije, ki je ponovno vzpostavila že uničene lesene obrambne sestavine. Deloma so rekonstruirali tudi sestavine taborov na Šmarni

gori in na Zaklancu nad Horjulom. Bistveno manj je bilo izvedenih obnovitvenih del ostankov mestnih in trških utrd. Najpomembnejše so bile obnove Graslovega stolpa v Slovenski Bistrici, Vodnega, Sodnega in Židovskega stolpa s sinagogo v Mariboru, prezentacija dela srednjeveškega obzidja ob starokrščanski krstilnici v Celju, obnova obzidja v Piranu in obnova ostankov obzidja ob gradu Khislštajn v Kranju.

Propadajoči dvorec Ravno polje pri Ptuj.

Na prehodu v novo tisočletje temeljni problemi ohranitve in obnove utrdbene arhitekture ostajajo enaki. Skozi razvoj varovanja dediščine utrdbene arhitekture lahko spremljamo številne različne pristope in modele varstva ohranjenih ostalin, ki se pogosto med seboj dopolnjujejo, včasih pa tudi izključujejo. Pristop k obnovitvenim delom je odvisen od gradbenega stanja, vsebine, geografske lege in pomena posameznega objekta. Ob tem se je vselej pomembno zavedati, da ne obstaja več načinov ohranjanja spomenikov, ampak samo eden: ohranitev spomenika. Cilj vsakega obnovitvenega posega mora biti predvsem ohranitev vseh tistih kvalitet, ki so se ohranile do pričetka obnovitvenih del. Zavedati se je treba, da je utrdjena arhitektura že davno izgubila svoj smisel in pravico do obstoja. Ob sleherni obnovi se zato postavlja vprašanje, kaj početi z ostalinami. Kako obravnavati še zadnje preostanke te nekoč pogoste arhitekturne zvrsti? Kako revitalizirati še ohranjene stavbe? Kako prezentirati razvaljene srednjeveške zidove, da ne bomo zabrisali njihove sporočilne vrednosti? Kaj z lokacijami povsem podrtih stavb? Kako obravnavati razvaline med drugo svetovno vojno požganih stavb? Kaj storiti z neustrezno obnovljenimi in prezidanimi stavbami? Ali porušene stavbe pustiti nespremenjene v obliki, v kakršni so pričakale naš čas, ali jih rekonstruirati na podlagi historične dokumentacije, ali pa jih vključiti v suverene novogradnje? Odgovorov je več in pogosto se diametralno razlikujejo. Dediščino utrdbene arhitekture lahko okvirno razdelimo v naslednje problemske skupine: ohranjene in obnovljene stavbe z ustrežno vsebino, ohranjene stavbe brez ustrežne vse-

bine, deloma obnovljene, a nerevitalizirane stavbe, razvaline pred 19. stoletjem opuščeni stavb, razvaline v 20. stoletju opuščeni stavb in lokacije povsem podrtnih stavb. Od posamezne skupine je odvisen način pristopa k obnovitvenim delom.

Osnovno vprašanje sleherne preнове ohranjenih ali razvaljenih stavb je ustrezna vsebina in z njo povezan način morebitne revitalizacije. Izbira vsebine mora biti dobro pretehtana, zlasti z vidika kasnejšega razvoja in s tem povezanih posledic. Vodilo naj bo nova vsebina, vendar ne za vsako ceno. Pogosto je, denimo, bolje ohranjene manjše stolpe mestnih, tabornih ali grajskih obzidij ohranjovati prazne kakor pa jih prehitro napolniti z novimi preobsežnimi vsebinami, ki bodo zahtevale kasnejše nenadzorovane širitve. Pri obravnavi razvalin je stopnja ohranjenosti glavni kriterij, ki odloča o načinu njihove obnove in morebitne revitalizacije. Najosnovnejša možnost za obravnavo razvalin je njihova konservacija in prezentacija v obliki, v kakršni so se ohranile do danes. To je najpreprostejši, najcenejši in z vidika historične pričevalnosti najmanj tvegan poseg. Sporen je lahko le z vidika dolgoročne zaščite, saj je kljub odsotnosti vsebine potrebno sprotno in redno vzdrževanje. Tak poseg pomeni najnujnejša zavarovalna dela, ki upočasnijo propadanje ohranjenih razvaljenih zidov. Posegi se morajo omejiti na najnujnejša dela za ustavitev nenadzorovanega naglega propada. V sodobnem času prevladuje prepričanje, da je saniranje za večnost s pomočjo novih materialov in tehnik nesmiselno. Le sprotna nega in vzdrževanje zagotavljata dolgoročno preživetje. Sanacija in prezentacija razvaljenih zidov se mora opirati na tradicionalne in preizkušene obrtniške metode in ne na tvegane eksperimente z novimi materiali. Večina srednjeveških zidov, ki so jih gradili v kvalitetni zidavi, propada izredno počasi. Nepremišljena hitra obnova lahko povzroči veliko večjo škodo kakor počasen propad. Pogosto že minimalna zaščita zaustavi nagel propad. Tako zadostuje že pozidava nekaterih, s statičnega vidika najbolj ogroženih mest in zaščita zidne krone. Obnovitveni posegi vselej do neke mere prizadenejo historično pričevalnost spomenika. Zato je pred začetkom del pomembno pretehtati, ali obnova zahteva manjše žrtve, kakor bi jih povzročil nadaljnji propad. Pri vsakem posameznem objektu je treba natanko proučiti, kaj z obnovo pridobimo in kaj izgubimo. Tako je obsežna statična sanacija ogrožene stene utemeljena, če je njen obstanek dejansko neposredno ogrožen. Statična sanacija iz izključno preventivnih razlogov pa lahko povzroči več škode kakor koristi. Problematične so zlasti sanacije z novimi nepreizkušenimi materiali, ki lahko sporočilnost razvaljenih zidov močno razvrednotijo, hkrati pa ne zagotavljajo dolgoročne zaščite. Pri obravnavi dobro grajenih srednjeveških zidov naj torej velja načelo: raje manj kot preveč. Prezentacija arheološko odkopanih zidov zunaj urbanih naselbin je smiselna le tedaj, če je zagotovljeno trajno in sprotno redno vzdrževanje. Če tega ni mogoče zagotoviti, je odkopane zidove po končanih delih najbolje spet prekriti z rušo in jih tako trajno zaščititi. Nedvomno je najslabša rešitev, da odkopani zidovi po končanih arheoloških raziskavah popolnoma propadejo. Nesmiselno pa je tudi odkopane zidove na novo zgraditi ali ometati, saj tak poseg vse prepogosto povsem zabriše avtentično strukturo zidave.

Slaba stran prezentacij konserviranih razvaljenih stavb je obvezno sprotno trajno vzdrževanje, ki pa pri stavbah brez vsebine praviloma ni zagotovljeno. Zato se ob obnovah pogosto pojavi vprašanje revitalizacijskih posegov, ki opuščnim stavbam ponovno omogočijo nadaljnje življenje in s tem trajnejše možnosti za obstoj. Revitalizacijo stavbe je moč doseči na različne načine, navadno pa je za dosego takega cilja treba dopolniti obstoječe ostanke z novimi deli. Ohranjene avtentične dele je treba neokrnjene v celoti vključiti in primerno prezentirati. Nujno je, da se avtentični deli od na novo dodanih ob nadrobni primerjavi razlikujejo. Pri tem pa je treba paziti, da ne pride do grobih kontrastov. Celota mora delovati skladno in enovito. Sleherno dopolnjevanje ima za ohranjeno substanco dobre in slabe strani. Dopolnjevanje lahko nudi dobro zaščito ohranjenim avtentičnim delom spomenika, če je strokovno izpeljano in pri tem ni poškodovana originalna substanca. Tako je, denimo, bolje narediti novo streho po starih vzorcih kakor pa zidove sanirati in konservirati z modernimi, a nepreizkušenimi metodami.

Avtentične dele je mogoče dopolniti po vzoru uničenih originalnih delov na podlagi stavbnozgodovinskih raziskav, historičnih virov in dokumentacije. Pri takem dopolnjevanju govorimo o rekonstrukcijskih posegih. Za obseg rekonstrukcijskih posegov je odločilna predvsem stopnja ohranjenosti, razpoložljivost historične dokumentacije in končni cilj revitalizacije. Tovrstni posegi so smiselni zlasti pri stavbah, katerih pričevalnost bi se tako bistveno povečala, hkrati pa bi s tem zavarovali in primerno dopolnili njihove ohranjene avtentične dele. Druga, vzporedna možnost k rekonstrukcijskim posegom so interpolacije suvereno sodobno oblikovanih novogradenj v okvir razvaljenih stavb. Taka možnost pride v poštev zlasti takrat, ko želimo stavbo revitalizirati, a nimamo zadovoljive dokumentacije, ki bi omogočala zanesljivo rekonstrukcijo podobe stavbe pred propadom, ali pa takrat, ko dokumentirana oblika podrtih delov ne ustreza načrtovanim novim vsebinam in je na mestu sicer dokumentiranih podrtih delov treba zgraditi nove sodobno zasnovane stavbne dele. Oblikovanje na novo dodanih delov se lahko bolj ali manj naslanja na podobo

.....
Dornberk, utrjeno naselje.

uničenih originalnih delov, lahko pa je tudi v popolnem kontrastu z okoljem, v katero so vstavljeni. Pri takem pristopu je potrebna velika mera previdnosti. Čeprav je tak poseg najbolj iskren, je hkrati tudi najbolj tvegán, saj lahko v skrajnem primeru pripelje do absurda, ki docela vznemiri historične estetske vrednote. Interpolacije novih stavbnih delov so lahko problematične z vidika historične pričevalnosti spomenika, če preveč poudarjajo nov simbolni pomen. Tako je ustvarjanje močnih kontrastov med starimi in novimi sestavinami lahko za pričevalnost celote izrazito sporno. Problematična in konfliktna je pretirana uporaba sodobnih materialov. Uporaba vidnega betona, jekla in stekla se pogosto ne podredi oblikovanju obstoječih delov in ustvari izrazito disharmonijo. Na tak način konservirane ruševine, ob dane s preišljeno agresivno neomodernistično arhitekturo, pogosto postanejo predvsem pomenski simboli, ne pa del likovne ali prostorske kontinuitete ali še manj vsebinske revitalizacije. S tem pride predvsem do prevrednotenja simbolnega pomena spomenikov.

Ena bistvenih pomanjkljivosti, ki onemogočajo načrtovanje uravnoteženega in celovitega ohranjanja, raziskovanja in obnove utrdbene arhitekture v Sloveniji, je še vedno pogosto pomanjkljiva dokumentacija o posameznih spomenikih in nezanesljiv pregled nad celotnim fondom te dediščine. Prav neverjetno se zdi, da za vrsto pomembnih spomenikov, kot so, denimo, grajske razvaline Dravograd, Pukštajn, Stari Viltuš, Fram, Dobrna, Vitanje, Rifnik, Žusem, Waldenberk, Gamberk, Lebek, Šumberk, Čušperk, Luknja, Pobrežje, Čretež, Višnja Gora, Ortnek, Postojna, Šteberk, Gotnik in Vikumberg, nimamo niti kolikor toliko zanesljive fotografske dokumentacije, o osnovnih arhitekturnih posnetkih tlorisov in zidov pa seveda lahko le sanjamo. O propadajoči razvalini gradu Luknja pri Novem mestu, ki ga je eden pionirjev sodobne evropske kastelologije Otto Piper davnega leta 1902 kot enega najslikovitejših gradov dežele Kranjske uvrstil v pregled najpomembnejših gradov avstrijskega cesarstva, nekatere njegove detajle pa objavil tudi v znameniti knjigi *Burgenkunde*, danes nimamo niti osnovnega tlorisnega posnetka. Vse kaže, da številnih propadajočih spomenikov ne bomo uspeli pravočasno niti korektno dokumentirati in za prihodnje rodove ohraniti vsaj temeljnih sporočil. Zgovorna primera sta pred slabim desetletjem še ohranjena, danes pa že do tal sesuta renesančna bočna obrambna stolpa na gradovih Lemberg in Kunšperk, za katerima ni ostalo nobenih sledi, pa tudi nobene dokumentacije, ki bi jo pred časom še lahko zagotovili z razmeroma skromnim vložkom.

Pogosto je prav pomanjkljiva dokumentacija kriva, da pri odločitvah za raziskovalna in obnovitvena dela prihaja do povsem nepotrebnih napak. Tako je eden največjih problemov, da nimamo poglobljenih študij o mestnih in trških obzidjih, na katerih bi temeljilo ovrednotenje njihovih ostankov. Posegi v historična urbana naselja pogosto ne upoštevajo pod površjem zemlje ali v sklopu novejših stavb skritih ostankov utrdbenih arhitektur. Če bi imeli ustrezne študije, bi, denimo, ob gradnji nove cestne povezave na Ptuj zlahka raziskali in prezentirali temelje mogočne renesančne bastije ob minornem samostanu, v Mariboru ob gradnji tržničnega podhoda ne bi po nepotrebnem uničili ostankov koroških mestnih vrat, ob celovitem urejanju trga pred mariborskim mestnim gradom bi zlahka pri-

Jedro celjskega Starega gradu.

.....

kazali danes zasute ostanke graških mestnih vrat, v Ajdovščini pa ne bi zaradi trenutnih potreb rušili obzidja grajskega vrta. Da je mogoče s korektno pripravljeno dokumentacijo, na kateri temeljijo raziskovalna in obnovitvena dela, doseči dobre rezultate, ne nazadnje kaže tudi v naši neposredni sosesčini celovito načrtovana in etapno izvedena izjemno obsežna obnova obzidnega sistema mesta Radgone v Avstriji. Nasprotno smo na gradu v Gornji Radgoni zaradi različnih, bolj ali manj subjektivnih razlogov zamudili priložnost, da bi med obnovitvenimi deli raziskali in dokumentirali stavbno zgodovino enega naših najstarejših gradov. Brez dvoma bo zlasti z dobro načrtovanimi arheološkimi raziskavami mogoče ostalinam mestnih in trških obzidij v prihodnje dati večji pomen, kot ga imajo sedaj. Aktualne raziskave obzidij v Celju, Kranju, Kopru in Piranu taka pričakovanja povsem opravičujejo. Pomen ustrezne dokumentacije in ra-

Obnovljeni stolp gradu Konjice.

ziskovalnih del je treba izpostaviti tudi zato, ker se pripravljajo obnove nekaterih izjemno pomembnih spomenikov grajske arhitekture, kot so gradovi Cmurek, Hrastovec ali Hompoš (Pohorski dvor), ki pred nedavnim izpraznjeni čakajo na nove vsebine.

Eno ključnih vprašanj v zvezi z varovanjem dediščine utrdbene arhitekture je tudi vprašanje smiselnosti in upravičenosti revitalizacije arhitektur, ki jim je že pred davnimi časi potekel rok trajanja. Večinoma imamo opraviti s stavbami, ki so izgubile svoje prebivalce, uporabnike, opremo in zgodbe. Napolniti take stavbe z novim življenjem in zgodbami pa je pogosto veliko težje kot obnoviti njihove strehe in zidove. Pogosto je najbolj boleče spoznanje vsake obnove, da stavba kljub kvalitetno in do kraja izpeljani sanaciji arhitekturne lupine ne more in ne more prav zaživeti. V okviru starih mestnih in trških jeder je ohranjena in deloma celo obnovljena vrsta obzidnih obrambnih stolpov, ki pa so skoraj vsi brez vsebin: na Ptujtu stolpi na grajskem griču, v Mariboru Sodni in Čeligijev stolp, v Celju vsi trije ohranjeni stolpi nekdanje vzhodne stranice mestnega obzidja, v Mokronogu mogočni poznoromanski Strellov stolp, v Ložu srednjeveški stolp ob mestni cerkvi, v Kamniku stražni stolp na Malem gradu. Pogosto so v nekdanjih utrdbenih stolpih še vedno skromna stanovanja, kot v stolpih v Ljubljani in Novem mestu, v Tructurnu v Kamniku ali v stolpih nekdanjega tabora v Cerknici. Brez ustreznih vsebin so večinoma tudi utrdbeni deli samostanskih kompleksov v Stični, Žički kartuziji, Gornjem gradu in Bistri. Nekateri med drugo svetovno vojno požgani gradovi, kot Gracarjev turn, Stari grad pri Novem mestu, Hmeljnik, Turjak ali Rihemberk, so bili kasneje vsaj zasilno obnovljeni, vendar še vse do danes niso dobili vsebin, ki bi jim zagotavljale dolgoročno vzdrževanje. Za uspešne je mogoče označiti zlasti tiste obnove in revitalizacije, ki so spomeniku zagotovile razmeroma neodvisno nadaljnje življenje. Pogosto je do takih revitalizacij prišlo, ko je bil obnovljeni spomenik uvrščen pod okrilje večjih organizacij ali sistemov; taka sta, denimo, gradova Otočec ali Jama.

Brez dvoma bodo imeli razmeroma brezskrbno prihodnost zagotovljeni zlasti tisti spomeniki, ki bodo znova postali identitetni simboli določenega okolja in skupin ljudi. Prenovljeni grad Podsreda je tako postal osrednji simbol Kozjanskega parka, blejski grad in otok sta že dolgo simbola celotnega blejskega turizma, velenjski grad je postal zavetnik novega mesta pod seboj, grad v Slovenski Bistrici je skupaj s parkom, mestnim obzidjem in Graslovim stolpom postal pomensko središče mesta, grad na Goričkem ponovno postaja gospodarsko, kulturno in politično središče regije. Zdi se, da bi na podoben način lahko zaživel vsaj še gradovi Kostel, Štanjel, Rihemberk, Pobrežje, Podčetrtek, Pišece, Planina pri Sevnici, Mirna ali Žužemberk. Nekaterim sedaj skoraj povsem pozabljenim, a izjemno pomembnim gradovom, kot sta, denimo, Negova ali Vodriž, bodo morda predvidene nove cestne povezave pripomogle do novega življenja. Vendar se na to ne gre vselej zanašati, kot kaže, denimo, pozabljeni napol obnovljeni grad Hmeljnik na obrobju Novega mesta. Uspešne revitalizacije kažejo, da so znova zaživel predvsem tisti spomeniki, ki so se navezali na potrebe svoje okolice, in tisti, ki jih je njihova okolica vzela za svoje. Zanimiv primer sta obnovljena in revitalizirana židovski stolp in sinagoga v Mariboru, ki sta obli-

kovno in vsebinsko ponovno postala prepoznavni del širše celote, v kateri je do besede prišla tudi kvalitetna sodobna arhitektura.

Velika ovira za uspešno ohranjanje in obnavljanje utrdbene arhitekture v Sloveniji je tudi to, da nimamo temeljne prioritietne liste spomenikov, na kateri bi na državni ravni glede na ogroženost, pomen in regionalno zastopanost opredelili prednostni vrstni red spomenikov in obseg nujnih zavarovalnih del. Tega pomembnega pripomočka neupravičeno nimamo, zato pogosto prihaja do obnov pa tudi razglašanja spomenikov povsem naključno, glede na trenutne interese posameznikov. Samo tako se lahko še vedno dogaja, da vrsto spomenikov obnavljamo z namenom, da jih obnavljamo, ne pa zato, da bi jih obnovili in dolgoročno oživili glede na potrebe širše okolice. Ljubljanski grad kot izrazita utrdba, simbol moči in osrednja identitetna stavba slovenskega glavnega mesta kljub dolgotrajni in izjemno dragi obnovi, ki se vsaj na prvi pogled le bliža koncu, očitno še dolgo ne bo prav zaživel, čeprav ima za revitalizacijo teoretično vse možnosti.

Prioritetne liste nimamo, zato smo pogosto nepripravljeni, ko pride do obnove pomembnih spomenikov. Tako se je, denimo, lahko zgodilo, da smo lansko poletje ob obnovi na mariborsko mestno ob-

Knežji dvorec v Celju čaka na obnovo.

zidje prislonjenega minoritskega samostana zabrisali sledove za romanskimi bifornimi okni iz 13. stoletja, ki so bila najstarejši tovrstni arhitekturni motiv v tem mestu. Obnovitvena dela na najpomembnejših spomenikih so vse prepogosto prepuščena naključjem in trenutnim interesom posameznikov, ki brez zadržkov med obnovo spreminjajo njena temeljna izhodišča. Premalo domišljeni in necelovito zastavljeni prezentacijski in rekonstrukcijski posegi postanejo tako vse prepogosto sami sebi namen. Po drugi strani pa nekateri izjemni spomeniki po nemarnem propadajo. Na gradu Lemberg pri Dobrni se bo najbrž že naslednjo zimo sesul arkadni hodnik iz 16. stoletja samo zato, ker ni nikogar, ki bi z nekaj cenanimi kosi opeke prekril luknje v razdrapani strehi. Grad Podčetrtek pa na robu cvetočega turističnega naselja vselej in vsakomur na stežaj odprt in oplenjen čaka na svojo usodo. Pred nedavnim so brez sledu izginile renesančne reliefne plošče in baročni kamini, skozi odprta okna pa zamaka stropce z marmornimi tlakovci in štukaturami. Prav taka spoznanja terjajo,

da tudi ohranjevanje in obnovo utrdbene dediščine v Sloveniji v prihodnje zastavimo bolj odgovorno, celovito in s trdnimi cilji.

IGOR SAPAČ

fotografije in maketi: IGOR SAPAČ

Literatura

- AVGUŠTIN, CENE. *Kranj : naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja*. Ljubljana 1999.
- AVGUŠTIN, CENE; KREČIČ, PETER. Urbanizem, *Enciklopedija Slovenije*, 14, Ljubljana 2000, str. 86–95.
- ARH KOS, MOJCA et al. *Kulturna dediščina meniških redov*, Dnevi evropske kulturne dediščine, 5, Ljubljana 1996.
- BERNIK, STANE. *Organizem slovenskih obmorskih mest : Koper – Izola – Piran*, Ljubljana 1968.
- CURK, JOŽE. Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta VII, Ljubljana 1965, str. 37–72.
- CURK, JOŽE. *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem : urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor 1991.
- FISTER, PETER. *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*, Ljubljana 1975.
- FRANKE, IVAN. *Burgen Ortsanlagen und Typen von Bauernhäusern, Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain*, Dunaj 1891.
- GRAFENAUER, BOGO. *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962.
- KOMELJ, IVAN. Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta VII, Ljubljana 1965, str. 73–92.
- KOS, DUŠAN. *Med gradom in mestom : odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Ljubljana 1994.
- PIPER, OTTO. *Österreichische Burgen I–VIII*. Dunaj 1902–1910. Ponatis 2002 dalje. *Srednjeveška mesta*, Ljubljana 1998.
- SAPAČ, IGOR. *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, Ljubljana 2003. (Tipkopis diplomskega dela.)
- SAPAČ, IGOR. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, III. Notranjska, knj. I.–II.*, Ljubljana 2005–2006.
- SIMONITI, VASKO. *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991.
- STOPAR, IVAN. *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977.
- STOPAR, IVAN. *Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1986.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. I.–V.*, Ljubljana 1990–1993.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, I. Gorenjska, knj. I.–V.*, Ljubljana 1996–2000.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, knj. I.–V.*, Ljubljana 2000–2004.
- STOPAR, IVAN. Utrdbena arhitektura, *Enciklopedija Slovenije*, 14, Ljubljana 2000, str. 119–120.
- ŠUMI, NACE. *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.
- ŠUMI, NACE. *Naselbinska kultura na Slovenskem : Urbana naselja*, Ljubljana 1994.
- VOJE, IGNACIJ. Utrjevanje slovenskih mest za obrambo pred turškimi napadi, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana 1987, str. 473–492.
- Zakladi tisočletij : Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, Ljubljana 1999.
- ZEUNE, JOACHIM. *Burgen – Symbole der Macht; Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*, Regensburg 1996.

Protiturški tabori na Slovenskem

Izvor in pomen kmečkih utrd – taborov na Slovenskem

Med stavbami, ki so bile doslej na Slovenskem med najznačilnejšimi za ta prostor in so morda največ pomenile tudi za zgodovino, so bili tudi v 15. in 16. stoletju zgrajeni protiturški tabori, kmečke utrdbe, nastale v času skrajne stiske, ko so turški plenilci ropali, morili in požigali v tistem delu Evrope, ki so ga hoteli načrtno uničiti, da bi pripravili osvajalne pohode na Dunaj in v Benetke. Na vprašanje, kaj naj bi torej bilo na teh utrdbah tako imenitnega, da jih moremo uvrstiti med najznačilnejše arhitekture preteklih stoletij, in zakaj se niso ohranile, je treba odgovoriti čim bolj celovito, da se ne bi spet zgodilo, kot se je nekoč, ko so te stavbe ocenili tako podcenjujoče, da so jih celo načrtno rušili. Tudi danes mnogim še vedno ni jasno, da so bili prav »kmečki« protiturški tabori v naši arhitekturni zgodovini eden prvih poskusov na Slovenskem zgraditi za tisti čas in za ta del Evrope izjemno vrsto stavb, ki so bile nekaj stoletij ne le najbolj razpoznaven del pokrajine, ampak so tudi mnogo pripomogle, da so Slovenci sploh preživeli in da so v veliki meri preprečili uresničitev invazije, ki jo je načrtoval turški imperij čez predhodno izpraznjeno in nebranjeno ozemlje na stiku jugovzhodnih Alp in severozahodnega Balkana. (Kos, 1995)

Petnajsto in šestnajsto stoletje sta bili za slovenskega kmeta med najtežjimi v celotni zgodovini. Zaradi ekonomske krize, prepovedi kmečkega trgovanja, naravnih katastrof – kobilic, suše, potrebsov (1511) – in epidemij ter kot vrhunec še organiziranih roparskih in uničevalnih vpadov turške vojske je prišlo do skoraj popolne opustošenosti dežele. Turški vpadi so se začeli okrog leta 1400 in končali v prvi polovici 16. stoletja. Proti roparskim turškim oddelkom, ki so bili največkrat sestavljeni iz manjših skupin na konjih, občasno pa tudi iz celih armad, so sicer začeli utrjevati mesta, gradove in v vojaško organizirani Vojni krajini vzdolž Kolpe tudi vojaške utrdbe, vendar največkrat ni bilo dovolj časa, da bi se vanje zatekli kmetje iz daljne okolice ali pa jih v gradove niso spustili; včasih (na primer v Kamniku) so jim meščani to celo prepovedali, čeprav so sicer njim in fevdalcem morali prav kmetje v okviru svojih obveznosti tlake graditi obzidja. In tu so se podeželani seznanili z umetnostjo gradnje utrd. (Jug, 1955)

Dotlej so bile cerkvene zgradbe poleg gradov edine trdno in celo »po modi« grajene stavbe; danes vemo, da so mnoge med njimi vaščani zgradili zaradi želje po svoji lastni cerkvi. Cerkvena oblast v času turške nevarnosti ni kaj dosti poskrbela za zavarovanje svojih

---

◀ Ostanki protiturškega tabora v Cerknici.

stavb, čeprav je njen glavni dohodek pritekal prav iz lokalnih cerkva. Zato je rade volje dovolila ali pomagala kmetom, da so z obzidji najprej zaščitili vaše podružnice, kasneje pa je pristala tudi na to, da so gradili vedno večje utrdbe okrog pomembnih cerkvenih stavb, ki so v zadnji četrtini 15. stoletja ponekod same postajale prave trdnjave.

Tako je do konca 15. stoletja nastala sistematično razporejena mreža 350 do 400 »taborov«, ki so bili vseh mogočih oblik: od preprosto utrjenih podzemeljskih jam ter enostavnih ali zapletenih obzidij s stolpi in dviznimi mostovi, ki so kot resnične trdnjave hkrati branila cerkve ter del prebivalstva in njihovega premoženja, do pravih »vojaških« utrdb, ki so prek celih dolin z zapornimi obzidji preprečevale prehod Turkov (Fister, 1975). Sistem je bil v resnici edina resnično delujoča oblika obrambe pred vse pogostejšimi roparskimi vdori turških oddelkov in je skupaj s kresovi na najbolj izpostavljenih in vidnih točkah obvladoval celotno pokrajino od Pomurja do Furlanije in od Hrvaške in Istre daleč na sever do roba Koroške in Tirolske.

Protiturški tabori so kmalu postali tudi središče kmečkega življenja. V njih so kmetje hranili v posebnih kaščah svoje dragocenosti, v njih so trgovali in sklepali o svojem življenju in v njih so se marsikje zanimali tudi iskre kmečkih uporov. Zato so postali trn v peti oblastnikom, ki so že leta 1515 zahtevali, da se morajo vse kmečke utrdbe komisijsko pregledati in neustrezne odstraniti. To so kranjski deželni stanovni utemeljevali s podatkom, da so kmečke utrdbe zastarele, da niso kos novim orožjem, predvsem oblegovalnim topovom, in da so mnogokrat prej past za branilce kakor pa obramba.¹ V tako podcenjevanje lahko močno podvomimo, saj je še leta 1578 nadvojvoda Karel zahteval, da se tabori obnovijo kot del organizirane obrambe pred Turki – strah je bil še vedno močan, resnica o kvaliteti kmečkih utrdb pa prav tako. Nekaj najbolj nezaželenih taborov je oblast razstrelila (Govče pri Celju celo zato, ker je postalo središče protestantov!) ali spremenila v prave vojaške in fevdalne postojanke.

Večina taborov je izginila šele v 18. in 19. stoletju, po dveh stoletjih počasnega pozabljanja njihove resnične vrednosti in potem, ko so jim vedno znova očitali njihovo »kmečko« poreklo. Od skupno okrog 400 zgrajenih kmečkih utrdb vseh vrst se jih je v celoti ohranilo le nekaj – največ na Koroškem, ki je bilo tedaj še pomemben del slovenskega nacionalnega prostora. Nekatere med njimi so danes začeli obnavljati (Šmarno goro, Krtino pri Domžalah, Tabor nad Cerovim, Hrastovlje ...), nikjer pa še ni tiste celovite predstavitve, ki bi pokazala, kakšni so tabori v resnici bili in kaj so pomenili. Ker so bile vse doslej žal zgodovinske in krajinske vrednote pri odločitvah o pomenu kulturne dediščine na Slovenskem premalo upoštevane ali celo načrtno odklanjane, izginja eden od izjemno pomembnih dokazov o graditeljskih dosežkih ob koncu srednjega veka pri nas.

Arhitektura kmečkih utrdb

Stavbarstvo slovenskih protiturških taborov lahko primerjamo s sočasnimi meščanskimi in fevdalnimi oblikami utrdbene arhitekture v našem prostoru. To je razumljivo, saj so vse v resnici gradili kmetje

1 Arhiv RS I, fasc. 211 – Zapisnik sklepov kranjskega deželnega zbora 24. 8. 1515.

pod vodstvom stavbarskih mojstrov, ki so jim morali pri gradnji taborov tudi neposredno pomagati, čeprav imamo o njih le zelo malo zgodovinsko utemeljenih podatkov. Presenetljiva je primerjava med našimi, slovenskimi tabori in kmečkimi »utrjenimi cerkvami« v Transilvaniji na severu Romunije. Te so začele nastajati že stoletje pred tabori kot obramba pred tatarskimi vdori, njihova arhitektura pa je v nekaterih primerih skoraj povsem enaka taborski. V Transilvaniji so imeli podobno organizirano obrambo, vaškega oskrbnika (na Primorskem so nekoč imeli »kaštelana«), sistem kašč za posamezne družine, podobno kot pri nas pa so tudi njihove utrdbe postale najpomembnejša središča vaškega življenja. Razlika je le v tem, da marsikatera romunska vaška utrdba še danes »deluje«, slovenskih pa ni več.

Primerjava slovenskih in transilvanskih utrdb ni slučajna – saj so po arhivskih virih gradili transilvanske trdnjave »mojstri iz vzhodnoalpskih pokrajin« (Ionesco, 1972). Taborom so močno podobne tudi utrjene cerkve (»Wehrkirchen«) na avstrijskem Štajer-

Krtina pri Domžalah, rekonstrukcija v tlorisu in delih utrdb še dobro ohranjenega srednjeveškega taborskega kompleksa.

skem in v delu Nižjeavstrijske ali ponekod blizu slovenske meje na Hrvaškem in Madžarskem. Vendar gre skoraj povsod le za zunanjo podobnost, saj so tam te utrdbe gradili skoraj izključno v cerkveni organizaciji kot obrambo cerkva – tabori pa so pogosto nastajali proti volji cerkvenih oblasti ali kot samostojne utrdbe. Tudi oblike utrdb so izhajale iz enakih vzorov: obzidja taborov, mest in fevdalnih utrdb so se med seboj razlikovala le po tem, koliko je kdo imel denarja, da je plačal mojstre – gradivo je bilo na razpolago v okolici, delovna sila pa so bili povsod kmetje. Zato je marsikatera strelna lina ali druga podrobnost na kmečkih utrdbah umetnostno celo lepše izoblikovana kakor na sočasni meščanski ali fevdalni arhitekturi.

Najpreprostejša oblika taborov je nastala, ko so z zidom zaprli vhod v podzemeljsko jamo (Godašnica na Gorenjskem, Osp ipd.) ali z obzidjem obdali vaško cerkvico, posebej še, če je ta stala na teže dostopnem griču. Kmetje so bili oboroženi le s preprostimi puškami (s kavljem, ki so ga zataknil na prečko v strelni lini, ali z ne-

rodnimi arkebuzami), z loki in samostreli ter predvsem s sulicami in kratkimi meči, ko pa so se začeli kmečki puniti, so jim orožje sploh prepovedali. Zato so skušali »svoje« cerkve in imetje, ki so ga na hitro prinesli v taborsko utrdbo, vsaj za kratek čas braniti za čim bolj trdno zidanim obzidjem, pomanjkanje orožja pa so nadomeščali z vsem, kar je bilo pri roki: kamenjem, vrelo vodo, gorečo smolo ali »pikajočimi kranjskimi muhami« (čebelami), kot je vse do danes ostalo v izročilu.

Ko so v drugi polovici 15. stoletja začeli kmečke utrdbe oblikovati po vseh pravilih tedanje utrdbene arhitekture z utrjenimi vhodi, dviznimi mostovi, obrambnimi jarki, večnadstropnimi obzidji, pokritimi hodniki, obrambnimi in opazovalnimi stolpi, stolpi zatočišči, s posebno oblikovanimi strelnimi linami za različne vrste orožij itd., je pravzaprav šele nastala prava arhitektura taborov. Valvasor je zato zapisal, da so jih začeli graditi šele v letu 1471, kar so povzeli celo nekateri današnji zgodovinarji. V resnici so kmetje tabore gradili že več kot pol

Nad Godašnico pri Žirovnici, z obzidjem utrjen jamski tabor – pogled iz notranjosti.

stoletja prej, saj so tedaj že stali veliki taborski kompleksi, povsem enakovredni utrjenim mestom (Šilentabor 1471, Cerknica 1472 itd.), nove pa so že pomagali graditi tudi tisti fevdalci, ki so hoteli svoje kmete obvarovati, saj so spoznali, da so v resnici od njih odvisni.

Taborski kompleksi so bile velike utrdbe, ki so ponekod obkrožale cela začasna naselja (Tabor nad Črničami v Vipavski dolini). To je omogočalo stalno varstvo premoženja in v primeru potrebe tudi zatočišče za ljudi in živino (Češnjice nad Blagovico). Hkrati pa so bila to posebna središča, kjer je začela rasti kmečka samozavest. V Šilentaboru, Cerknici, na Rojah na Koroškem, v Braslovčah in še kje so se ohranili hkrati z ostanki kmečkih utrdb tudi arhivski dokumenti o oboroženih kmečkih uporih – zadnji tak med njimi je bil še leta 1675 prav v Braslovčah ...

Utrjena cerkev je kot ena od pomembnih oblik utrdb, ki jo sorodno sicer najdemo tudi drugje (v Španiji, na jadranskih otokih, v Romuniji ...), pri nas nastala le takrat, ko so jo pomagali graditi bo-

gati cerkveni ali posvetni fevdalci. Dotlej najboljše grajene stavbe – cerkve – so ali prezidali, da so postale podobne utrdbam, ali pa celo na novo zgradili. Največkrat so v podstrešju dodali niz strelnih lin (Višnja Gora, Kostanje na Koroškem), zazidali okna in jih spremenili v strelnice (Šentrupert na Dolenjskem), v celoti zgrajenim cerkvam utrdbam pa tako oblikovali odprtine, da so bile v resnici videti kot velike trdnjave (Večna vas na Koroškem).

Podobno kot utrjene cerkve so nastale tudi »dolinske zapore«. V želji, da bi preprečili prehod roparskih oddelkov skozi ozke dolinske prehode, so kmetje podobno kot nekoč Rimljani poskušali zgraditi obzidja, ki naj bi zapirala težko prehodne dele pokrajine. V tedanjem času cest ni bilo in marsikje so gozdovi zapirali prehod (pri Mozlju je veljala prepoved sekanja kočevskih gozdov še leta 1614 z utemeljitvijo, da bo na tak način preprečen prehod Turkom). Posebej po opustošenju Koroške v začetku sedemdesetih let 15. stoletja so koroški kmetje pa tudi kmetje z južne strani Karavank skušali s celo vrsto dolinskih zapor preprečiti prihod Turkov. Pri Železni Kapli, Sopotnici, nad Trbižem, pri Vratih, na Jezerskem, nad Koltjami, v Tuhinjski dolini so zgradili dolga obzidja, okrepljena s stolpi, ki pa so jih lahko branili le z ene strani in z velikim številom branilcev. Iz arhivskih virov je znano, da so tako uspešno zavrnilo Turke pri Sopotnici, da pa so zaradi izdaje Turki prišli za hrbet branilcem zapore pri Železni Kapli, kjer je pregrada, imenovana »Na Tabrih«, od vseh še danes najboljše ohranjena.

Posebni deli taborov so bili stolpi. Zgradili so jih v oblikah, ki so bile tedaj v navadi, branili pa so pred tistimi napadalci, ki bi se lahko skrili tik pod zidom in ki bi hoteli obzidje spodkopati ali preplezati, zato so bili v njih tudi najbolj oboroženi branilci. Včasih so stare okrogle kostnice spremenili v stolpe, največkrat pa so zgradili nove. Tudi marsikateri današnji zvonik, posebej če stoji ločeno od cerkve, je bil zgrajen v času nastanka taborov kot opazovalni stolp ali kot močno utrjen stolp zatočišče po zgledu grajskih utrd (Krtina in Homec pri Domžalah, Tabor pri Loškem Potoku). Vanj je bilo mogoče priti le visoko nad tlemi skozi ozek vhod in po lestvi, ki so jo branilci potegnili za seboj, služil pa je za shrambo najbolj dragocenih stvari, od smodnika in orožja do cerkvenih dragocenosti. V primeru, če so napadalci vdrli v tabor, se je vsaj nekaj branilcev lahko uspešno zaprlo v tak stolp in se branilo (arhivsko izpričan primer take obrambe je iz leta 1478 v Galiciji na Koroškem, kjer je stolp še danes ohranjen).

Druga pomembna sestavina taborov so bile taborske kašče. Zidane ali lesene stavbe znotraj taborskih obzidij so bile razdeljene v majhne sobe, v katerih je vsaka družina posebej imela svoje premoženje v velikih skrinjah, včasih tudi v sodih. V njih so imeli shranjeno najnujnejše imetje: žito, posušeno meso, obleko, morda tudi kakšne listine. Po mnogih taborih so take kašče uporabljali še vse do preteklega stoletja (Šentrupert), včasih jih posebej omenjajo zgodovinski viri (leta 1680 v Komedi), največkrat pa so jih zabeležili geometri, ki so dokumentirali stanje za franciscejske katastre, saj je bil pretežni del taborov tedaj še ohranjen. Do danes so se ohranile le nekatere najkvalitetnejše kašče (Cerknica ...), večinoma predelane za drugo uporabo.

Kot posebnost bi morali omeniti še nenavadna skrivališča, ki so jih namesto utrdb uporabljali v Prekmurju. V zemljo so skopali navpične rove in vhode zakrili z rušo. Na dnu so bile votline, v katere so prenesli nekaj imetja, hrane in vode, se vanje zaprli in čakali, da so roparski vojaki odšli. Ker so turški akindžije, kasneje pa tudi roparji z madžarske strani (kruci) taka skrivališča lahko našli le, če so opazili drobne sledove, so jih iskali sklonjeni k tlom kakor sledni psi – in v ljudskem izročilu se je zato zanje ohranil vzdevek »psoglavci«.

Kmečke in trške protiturške utrdbe so bile zgrajene tako, da so varovale vsaj del imetja okoliških prebivalcev, med njimi tudi največjo dragocenost – cerkev, in da so se vanje v primeru velike nevarnosti čim hitreje zatekli vsi, ki niso uspeli zbežati v gozdove. Obramba naj ne bi trajala dolgo, saj so pričakovali pomoč iz bližnjih mest ali od sicer z državno uredbo organiziranih vojaških oddelkov; ti naj bi preprečili hitre napade turških roparjev, vendar so bili največkrat prepozni. Zaradi kratkotrajnih obleganj težav s prehrano ni bilo, ker so v taborih imeli spravljene tudi zaloge hrane, vodo pa so imeli stalno pripravljeno v velikih sodih. Zato se je tudi v mirnih časih v cerkvah in taborih začelo nabirati vedno več vsega, kar so ljudje želeli spraviti na varno (vizitacijski zapis na Koroškem govori še leta 1555 o tem, da je cerkev postala »skladišče«). V taborih so začeli tudi trgovati, posebej je bilo to razširjeno na Kočevskem, kjer so trgovanje v taborih vpisali celo v pravilnike o kmečki trgovini. Vendar so tabore večinoma res uporabljali kot utrdbe, v katerih so stalno bivali le vaški stražarji (Valvasor jih imenuje »guardiani«); če so bili ob taborih tudi opozorilni kresovi, s katerimi so sporočali po deželi prihod novih turških oddelkov, so bili v njih tudi opazovalci. Ker ni bilo mogoče predvidevati, kam se bodo Turki napotili, so se ob vsakem preplahu v tabore zatekli mnogi okoličani in dolgo je trajalo, da so si spet upali na svoje domove. Ko so tabor v resnici začeli oblegati, se je začelo trpljenje.

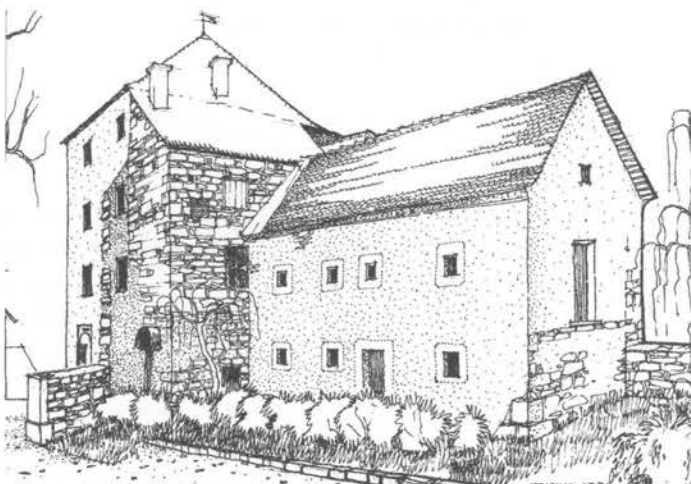
Območje taborskih utrdb je značilno razporejeno znotraj petih večjih predelov najgostejše poselitve ob koncu srednjega veka: Dolenjske, Primorske z Vipavsko dolino, osrednjeslovenskega območja ob Savi, današnje Štajerske po Savinjski dolini in današnje južne avstrijske Koroške. Obrambna arhitektura protiturških taborov se je, razen redkih izjem, neposredno zgledovala po območnih značilnostih, ki pa se, razen v podrobnostih, niso močno razlikovale med seboj, in jo tako (razen za del Primorske) lahko povežemo v celoto, ki jo ločuje od sosednjih severnoitalijanskih, avstrijskih ali madžarskih. Nekatere izjeme so nastale prej zaradi sodelovanja žal anonimnih mojstrov, ki so vodili gradnjo (taka primera sta bila pravilen okrogel tabor na Goričici pri Domžalah ali na bližnji, že renesančno zasnovani grad Krumperk navezani tabor nad Ihanom), lahko pa zaradi neposredne navezave na grajske ali druge utrdbe (ostanki tabora v Komendi ob gradu malteških vitezov iz leta 1499, Šilentabor, tabor ob gradu Freienthorn v Pobrežju itd.). Vsi posebni detajli, od strelnic do vhodnih portalov z dviznimi mostovi, so bili tudi v na videz preprostih kmečkih taborih izdelani v tedaj sodobnih oblikah poznogotske arhitekture in kamnoseško enako skrbno kot na mestnih ali grajskih utrdbah. Vse to daje dovolj utemeljeno oceno, da je treba arhitekturi in pojavu kmečkih protiturških tabo-

rov posvetiti ustrezno pozornost in ne dopustiti, da preprosto izginejo tako iz vedenja kot iz realnega prostora.

Doslej je bilo mogoče le poredko doseči pravi interes za obnovo ali restavriranje arhitekture, povezane s protiturškimi tabori. Edini primer skoraj v celoti obnovljenega taborskega kompleksa v Sloveniji je tabor nad Cerovim, v vseh drugih primerih je bila obnova ali le delna ali pa so se obnavljali le nekateri detajli in se je obenem prezrla pomembnejša celota. Tak značilen primer je nedokončana obnova tabora na Šmarni gori, sanacija taborskega obzidja v Hrastovljah in vrsta primerov, kjer so bili le delno obnavljani posamezni stolpi ali celo le manjši dekorativni deli – žal zato v največ primerih ni bilo mogoče izvajati tudi ustrezne arheološke raziskave in sondiranja.

Vzorci prenov taborskih kompleksov

Pri problematiki ohranjanja protiturških taborov gre za več načelnih vprašanj. Odločitev, ali gre za stilno ali zgodovinsko pomem-

Cerknica, ohranjen vhodni stolp in del zidanih kašč.

ben spomenik, je treba povezati v celovito vlogo v prostoru in ne razbiti v detajle. Nekatere sestavine so značilno povezane tudi s pomembnimi stilnimi sestavinami (taborske utrdbe s predelano cerkvijo na Krtini pri Domžalah ...), druge so izrazito prostorski in zgodovinski spomeniki (obnovljeni tabor nad Cerovim). V materialu ne bi smeli pretirano skušati dvomljivo rekonstruirati neobstoječe sestavine, ampak ohranjati in prezentirati tisto, kar je ohranjenega – rekonstrukcije naj bi bile predvsem grafične in hkrati pojasnjevalne, najbolj združene s posebnimi pojasnili, dogodki in dejavnostmi, ki bi povrnili vedenje o izjemno pomembnem dosežku preprostega človeka v zgodovini Evrope.

Za ohranitev fenomena protiturških taborskih utrdb so tako največkrat mogoče tri osnovne rešitve. Le redki so primeri, da bi lahko tabor restavrirali kot celoto – vzrok je v dosedanjem premalo pozitivnem odnosu do tovrstne kulturne dediščine in seveda v zgodovinsko utemeljenem negativnem odnosu do kmečkih utrdb. Obe-

nem je vedno znova prisoten problem, da zgolj obnova posameznih delov utrdb ne pomeni prenove tabora, če ni hkrati upoštevan tudi njihov specifični ambient oziroma vloga v pokrajini. Zato ostaja največkrat mogoča le delna rekonstrukcija, ki pa je velikokrat prej pedagoško kot znanstveno utemeljena: prikaže naj specifiko teh utrdb, ne pa dejanske prvotne podobe. Obnove posameznih stolpov, delov obzidij in podobno so zato delne rešitve, ki pa bi morale biti dopolnjene z ustrezno grafično predstavitevjo celotnih taborskih kompleksov. Ponuja pa se še tretja rešitev, ko je tabor ohranjen predvsem kot neke vrste nesnovna dediščina – kot ohranjen spomin na vlogo, pomen, življenje v določenem času in okolju. V tem primeru bi morali ohraniti vsaj nekatere pomensko ali ilustrativno dovolj izrazite sestavine posameznih taborov, da bi tako simbolno varstvo v resnici zaživel. Vsem rešitvam pa bi moral biti skupen cilj predstavitve in promocije izjemnega zgodovinskega fenomena protiturških utrdb v tem delu evropskega prostora.

PETER FISTER

risbe in fotografija: **PETER FISTER**

Literatura

.....
FISTER, PETER. *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*, Ljubljana 1975.

IONESCO, GRIGORE. *Histoire de l'architecture en Roumanie : de la préhistoire a nos jours*, Bukarešta 1972.

JUG, STANKO. Turški napadi na Kranjsko in Primorsko, *Zgodovinski časopis*, IX, Ljubljana 1955.

KOS, MILKO. *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955.

VALVASOR, JOHANN WEIKHARD. *Die Ehre des Herzogtums Crain*, VIII/826, Laibach-Nürnberg 1689.

Vonj po gradu

Kaj pomenijo gradovi danes, v novem tisočletju, v novi državi, kjer grad-imo tako manično, da imata dva Slovenca že več kot eno z-grad-bo in pol?

Najprej so naši gradovi, skupaj z nekaterimi drugimi utrdkami, posebej s protiturškimi tabori ter obzidji srednjeveških mest in vasi, materialna priča zadnjih dva tisoč let naše zgodovine, če zanemarimo prazgodovinska gradišča, kjer običajno ni šlo za klasično zidavo z malto. Slovenija ima, kljub delni terminološki zmedbi, okoli 800 lokacij dvorcev, dvorov, gradov, graščin, refugijev, trdnjav, utrdb. Po podatkih nekaterih ljubiteljev gradov sega popis evidentiranih lokacij celo do števila 900 ali 1200. Ker ne iščemo Guinnessovega rekorda, je amatersko pretiravanje brez strokovnih argumentov lahko le orientacijsko. Gradovi v deželi so pomembni, čeprav jih ni več kot 900 med omenjenim milijonom in pol različnih stavb. So izjemen gospodarski potencial, ki kot Trnuljčica čaka, da bo nekdo spoznal, uporabil in povezal razvojne možnosti mreže teh spomenikov za bolj celostno, bolj ekološko in polno življenje ljudi v državi in za vse njene obiskovalce.

Veliko število gradov v Sloveniji je morda posledica podvajanj enako imenovanih stavb na isti ali bližnji lokaciji, v lasti istih rodbin. V prihodnje bo prav analiza rodbin, njihove lastnine in povezav verjetno dodaten temelj za bolj celovito ohranjanje in bolj utemeljeno predstavitve gradov. Za starejšo generacijo znanstvenikov, ki so raziskali osnovne dokumente, je pionirsko delo na tem področju z vzorno študijo za družino Auersperg pripravil Miha Preinfalk in s tem posredno pomagal k boljši prepoznavnosti gradu Turjak; podobno, čeprav manj izčrpno raziskavo je za Brdo in Strmol opravila Lidija Slana.

Skoraj vsi naši gradovi so izgubili rodbinsko in lastniško kontinuiteto, korenine bivanja, korenine povezanosti z okolico. V zavesti in podzavesti so bili zadnji dve stoletji najprej predstavniki nečesa tujega, nemškega, okupacijskega, zatem sinonim za obrobje družbe, za nebodigatreba, ki ga je treba skriti, uničiti, izrabiti do konca in zavreči. Podoba stotin lokacij, še vedno zaraščenih z drevjem in grmovjem, kaže, da nismo povsod začeli iskati stezic do zidov in njihove zgodovine. V srečnejših primerih so gradovi ohranili vlogo urbanističnih elementov, prostorskih kulis. Vsa največja slovenska mesta so zrastle v senci gradov ali pod njimi. Ljubljanski grad je urbanistična krona, podobno celjski Stari grad; mariborski je nekoliko bolj skrit sredi mesta. Bolj presenečata ikoni urbanizma 20. stoletja, Velenje in Nova Gorica, kjer sta gradova malo bolj oddaljena od

novih blokovskih naselij 20. stoletja, toda brez srednjeveške prefinjene izbire prostora, primerne za večje naselje, tudi tu ni šlo.

Grajski zidovi so tudi brez poslikav in stavbnega pohištva za tehnične strokovnjake izjemen zgodovinski vir. Premalo jih spoštujejo in manj kot v tujini iščejo njihovo strukturo, analizirajo starost njihovih malt, lesenih in drugačnih opor. Iz neposredne bližine so zidovi naših gradov včasih »prenovljeni« in prebarvani, vendar iz njih veje enak duh po svežem betonu kot na gradbiščih sveže odlitih mostov ali drugačnih kolosov. Redko nas na grad-biščih prenavljanih gradov preseneti vonj po apnu ali smoli v smrekovih deskah, po sveže preklanih kamnih. Daleč so od prijetno dišečih bivališč z ognjem v kaminih z živahnimi kuhinjami in ljudmi. Gostilniška terasa na Bledu ali plastični Erazem v Predjami najbrž niso končni cilj reševalcev gradov.

Ob materialni je izničena nesnovna dediščina gradov, vse ustno pripovedovane povedke, družinske kronike, legende, celo bajke o skrivnostih in duhovih. Škotski grajski zidovi bi bili manj zanimivi

V velenjskem gradu domuje Muzej Velenje.

brez vse te negovane dediščine. Britanci, mojstri odnosa do kulturne dediščine, se od Johna Ruskina (1819–1900), celo od Walterja Scotta (1771–1832) naprej zavedajo, da gradovi živijo zgolj skupaj s svojo zgodovino, v simbiozi s svojo zgodbo. Dolga desetletja intenzivnega zanemarjanja so pri nas zašla v podzavest večine. Potrebna bo bolj načrtna in celostna skrb strokovnjakov, da se zapuščeni gradovi ne bodo spremenili v golo podobo gradov, v zgodbo brez zidov ali v kuliso za zabavne in drugačne prireditve.

Sem in tja se Kranjci zatečejo k Valvasorju, k njegovim prototurističnim opisom in bakrorezom kranjskih lepot; Štajerci imajo skoraj enake bakroreze v Vischerjevih topografijah. Vendar so zunanje podobe in skromni opisi za konservatorje premalo. Slovenci bi delček izgubljenega poznavanja lahko nadomestili s pripovedmi pisateljev in pesnikov, ki so živeli z gradovi ali v njih. Najprej bi morali obrisati prah s srednjeveških balad in ljudskih pesmi. Z listanjem med knjigami bi ugotovili, da je večina slovenskih literarnih ustvar-

jalcev vsaj nekaj vrstic, večina pa cele pesmi in knjige posvečala gradovom in življenju v njih.

Na gradove lahko gledajo romantično kakor Jurčič ali kritično kakor Prešeren. Njegovo Gloslo včasih razlagajo preveč enostransko. Poduhovljeni pesnik ne potrebuje veliko: *“Koder se nebo razpenja, grad je pevca brez vratarja, v njem zlatnina čista zarja.”* Zgodovinarji vedo, da so ti verzi tolažba za Andreja Smoleta (lastnika dvorca Prežek), ker mu je lepo dekle speljal graščak in lastnik gradu Fužine, Fidelis Terpinč. Naš največji poet je z verzi tolažil prijatelja. Pokazal je nekaj slovenske zavisti in ljubosumja, ko je za negativnega junaka določil prisposodbo gradu Fužine. Dvorec je danes, brez prevelikih ambicij arhitektov, zadolženih za obnovo, rešen za nekaj naslednjih desetletij. V njem so se še pred tremi desetletji pasle koze, sedaj je v sobanah Arhitekturni muzej Ljubljana.

Na Victorja Hugoja (1802–1885) in njegovo izjemno predstavitev cerkve Nôtre Dame spominjajo opisi ječ v stolpu v Škofji Loki, iz katerih slutimo tesnobo in plesnobo. Napisal jih je Ivan Tavčar. Kasnejši župan ljubljanski je zapustil še zgodbo o Otočcu in Strugi (Otok in Struga). Podobno romantiko je posredoval Josip Jurčič, za katerim Dolenjci vedno ponavljajo Krjavljevo kočjo; do Slemenic (Kravjak), Kozjaka ali Višnje Gore, do njegovega videnja gradu Turjak pa spomin običajno ne seže. Kakor da se vsi bojijo stopiti nad raven kočarjev in bajtarjev. Celo Jurčičev izlet na Brdo pri Lukovici je skoraj pozabljen in za njim gostovanje slikarja Ivana Groharja pri isti rodbini Kersnikov. Le redki pomnijo Janeza Trdino v Gracarjevem Turnu ali gospico Josipino, po gradu kar Turnograjsko. Bolj domači so opisi ječ Silvia Pellica ali Ivana Cankarja in zapisi Juša Kozaka o kaznjencih, kako na ljubljanskem gradu stopajo po kolesu vodnjaka.

Dolga desetletja so gradove zanemarjali. Cerkve so imele in imajo svoje skrbne lastnike, osveščenih graščakov pa je bilo malo in jih je danes še manj. V glavah ljudi je življenje gradov med njihovim nastankom in današnjim stanjem ne le pozabljeno; prebivalci teh zgradb so na družbenem robu ali čudaki. Nujno je spreminjanje takšne miselnosti in vztrajno ponavljanje nekaterih drugačnih resnic. Veliko je za novo osveščenost naredil Janez Lombergar, ki je spodbudil televizijske oddaje z umetnostnima zgodovinarjema Nacetom Šumijem in Ivanom Stoparjem. Podobno promocijsko vlogo so imele publikacije v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, manj poplava drugih brošur in propagandnega gradiva. Stoletij drugačnih nazorov pa se ne da preskočiti v hipu niti s televizijo in knjigami.

Grajske zgradbe so skozi njihovo življenje iz bivalnih sklopov in obrambnih stolpov njihovi lastniki prelevili v večje komplekse gospodarskih zgradb in kmetijskih posestev, kolikor niso bili takša posestva že v začetku. Zaradi poškodb ob napadih, požarih ali potresih, predvsem pa zaradi prilagajanj drugačnemu načinu življenja, so jih stoletja dograjevali, nadomeščali z novimi ali večjimi zgradbami. Nastanek gradov, kot proces od dovoljenj višjega plemstva, izbire lokacije, iskanja vode in gradnje cisterne do zidanja zidov, je med raziskovalci še vedno premalo popularna tema. Arheologom, ki so že odkrili skrivnosti nekaterih utrjenih postojank, naj bi sledili tehnični strokovnjaki in

etnologi, da bi ocenili pomen stoletij prenašanja védenja stavbenikov, arhitektov iz tujih in domačih krajev preprostim tlačanom, ki so kle-sali kamenje, tesali, kuhali apno in zidali. Ivo Andrić je z opevanjem zidanja mostu prišel do Nobelove nagrade; slovenskim gradovom podoben pisatelj manjka. Tlačani in njihovi nadzorniki so znanje stolet-ja prenašali v zidavo taborskih obzidij in cerkva ter domačih hiš, ki so vsaj po potresu leta 1511 že postajale vsaj miniaturni posnetki gradov. Način skupinske pomoči in skupne zidave se je v odmevih odmevov pri gradbeno navdahnjenih Slovencih ohranil vse do danes. Graščaki niso prenašali samo gradbenega znanja. Podobno kot srednjeveški samostani so bili gradovi gospodarska središča, zbirališča in posredo-valci znanja, informacijske točke ter pribežališče popotnikov in trgov-cev, medmrežje tedanjega časa.

Gradovi so že vsaj dvesto let med najbolj ogroženimi zgradbami, bolj kot v dobi fevdalnih sporov in turških vdorov. Srednjeveške gradove je najprej in najbolj ogrozila sprememba načina življenja. Majhni, vlažni in mrzli prostori, dostopni po tesnih stopniščih in osvetljeni le skozi ozke line, niso bili več zanimivi v poznem 16. in 17. stoletju. Veliko gradov so predelali, nekatere so pustili propadati zaradi davčnih bremen že v času Valvasorja, druge so uporabili kot gradbeni material, kakor je znano iz zgodovine gradu Kamen, ki so ga porabili za zidavo novega bivališča gospode v Begunjah, ali pri celjskem Starem gradu, ki so ga uporabili za kamnolom.

Po renesančni dobi je bilo fevdalnih utrdb vsako stoletje manj, zlasti potem, ko so bili turški plenilci manj pogosto v slovenskih krajih. Prezidali so jih v bivanjske dvorce, jih delili zaradi rodbin-skih zahtev in želja; pristave so bile preimenovane v graščine in po-dobno. Okoli dvorcev na dostopnejših lokacijah so rastle vrtovi in drugačne parkovne zasnove. Deli parkov, okrašenih s kipi in fonta-nami, so bili živalski vrtovi in odprta gledališča. Nekdanji utilitarni vrtički z zelišči in zelenjavo so tudi v naših krajih prerastli v bogate komplekse, kjer so bili nekdanji gradovi kot romantične ruševine ali popolnoma predelane baročne palače manj izpostavljeni. Vrtovi so imeli celo krutejšo usodo od gradov. Ker jih nihče ni vzdrževal in prenavljal, smo izgubili vse. Le posamezni drobci ureditev in redka veličastna drevesa še spominjajo na nekdanjo veličino proti-uteži trdnjavskih zidov.

Znova so pomen gradov opazili v času francoskih vojn, ker je za kratek čas izstopala njihova strateška lega, koristna za vojskovanje. Kasneje, zlasti z industrializacijo po napoleonskih reformah in po razpadu zemljiškega sistema, ki je zagotavljal neko rento ali drugač-ne dohodke, s katerimi so gradove vzdrževali, so ti postali hiše strah-ov. Z zatonom odmevov fevdalizma so ostali gradovi le prestižni simbol starega plemstva. Večina prebivalcev naših krajev ni bila nav-dušena niti nad starim plemstvom niti nad novimi bogataši, ki so pogosto kupovali preostale gradove. V njihovi podzavesti so še živeli kmečki upori in verzi: »Grad gori, grof beži«. Zanimanje za zaščito gradov, posebej tistih, ki so izgubili fevdalne lastnike, je na drugi strani rastle ob večjem zanimanju za zgodovino, ko so v 19. stoletju znova gradili gradovom podobna romantična bivališča od Miramara pri Trstu do hrvaškega Trakoščana ali bavarskega Neuschwansteina. Ljubljanski župan Hribar je bil pobudnik odkupa ljubljanskega gra-

du, tedanje kaznilnice in kasneje bivališča za manj premožne Ljubljančane. Noben župan za njim ga ni uspel ustrezno oživiti.

Če so gradovi, razen tistih blizu soške fronte, še preživeli prvo svetovno vojno vsaj kot skladišča, bivališča beguncev ali vojaške bolnišnice, je pomenil čas stare Jugoslavije obdobje propada, stečajev in dražb opreme. Naš prvi konservator, dr. France Stele, je pred prvo svetovno vojno in med obema velikima vojnama lahko samo spremljal usodo nekaterih gradov in dvorcev. Na udaru so bila razkosana in razprodana posestva, lastniki so zaradi stisk ali neznanja razprodajali tako zidove kot opremo starih bivališč. Nemški in madžarski plemiči so se selili iz tedanje Jugoslavije; z njimi so odšli vagoni arhivov, pohištva, slik. Iz ostankov pa so nabrali prvo zbirko za Narodno galerijo.

Druga svetovna vojna je bila neusmiljena do večine gradov, ponekod še do njihovih prebivalcev. Gradovi so goreli med vojno in po njej, na njih so preizkušali mine in drugo orožje. To je bilo naj-

Dvorec Strmol pri Rogatcu.

težje obdobje v vsej zgodovini gradov. Uveljavili so še drugi del gesla kmečkih upornikov, vino teče naj, kjer teče kri. Nihče ni upošteval mednarodnih priporočil, da je treba skrbeti za kulturno dediščino Slovenije. Haaške konvencije sploh še ni bilo in raketiranje Žužemberka, gradu in domobranske posadke v njem, je lahko prišlo na naslovnico revij v Ameriki kot simbol boja proti nacistični okupaciji. Partizani so bili neusmiljeni, kakor tragično pričajo celo sami. Slikar Božidar Jakac ni nikoli pozabil Kidričeve odločitve za požig gradu Soteska. Lupina tega gradu je še danes nema priča uničevanja. Posamezniki so se tedaj pridružili nekulturi in po gradovih pokradli vse, kar je ostalo po stečajih in razprodajah. Pridih te skrite krivde je bil in je dodatno breme za mentaliteto nepotrebnosti gradov v življenju slehernika.

Ključno besedo pri ohranjanju gradov po drugi svetovni vojni naj bi imeli posebej šolani arhitekti. Izjemen pomen Plečnikove šole pri tem še ni raziskan. Večina učencev je ostala v senci karizmatičnega

učitelja. Bili pa so med njimi organizatorji spomeniške službe (Boris Kobe, Vlasto Kopač, Oton Jugovec) in tisti (Marjan Mušič, Anton Bitenc), ki so predavali o pomenu in varstvu dediščine mlajšim generacijam ter z zgledom kazali uspešne vzorce od Bleda do Otočca. Njihova vloga ni ovrednotena, ker so ob obilici dela sami pozabili na eno od obveznosti, skrbno ohranjanje načrtov vseh posegov ter poročanje o njih in vzrokih zanje. Vpliv Plečnika je zaradi karizme njegove ustvarjalne izjemnosti in Steleta, ki je včasih zapostavil spomeniškovarstvene principe, da je Plečniku omogočil ustvarjalno delo, težko objektivno oceniti. Posreden odmev dela velikega arhitekta je imel nekaj negativnih posledic, ker so bili njegovi škornji vsem naslednikom po vrsti preveliki. Največ je dosegel Anton Bitenc, avtor prenov Blejskega gradu in dvorca Zemono. Premalo časa se je s prenovami gradov na Dolenjskem ukvarjal Marjan Mušič, da bi njegovo znanje prišlo do današnjih generacij. Dobro poznavanje obrtnih znanj, ki pa še ni pripeljalo do zaključenih prenov, je značilno za delo Špelke Valentinčič Jurkovič (Kostanjevica, Kostel, Turjak), delno Nataše Suhadolc (Rihemberk, Štanjel). Več sreče s financerji in organizacijo je imela Staša Blažič (Bogenšperk, Fužine). Samostojno se je uveljavil dr. Peter Fister, eden redkih, ki se je šolal pri ICCROM v Rimu. Med mlajšimi se je avtorsko izkazal Andrej Kemr (Laško), med konservatorji Marlenka Habjanič (Grad na Goričkem), Andrej Malgaj (celjski grad) in Jovo Grobovšek (Otočec) ter nekateri drugi, v svobodnem poklicu pa deluje Aleš Hafner.

Kadrovsko so bile v novem stoletju premalo podprte celostne raziskave gradov. Nekdanja država je za nekaj generacij preskočila zaposlovanje konservatorjev, sedanja ne želi popraviti teh napak. Dolga leta so se zanašali na nekaj avtoritet, ki so s svojim delom pri prenovah, s knjigami in drugačno promocijo podpirale več kot tri podirajoče se stene gradov. Ivan Komelj, dr. Nace Šumi in kastelolog dr. Ivan Stopar ter nekateri manj uveljavljeni kolegi so bili alfa in omega. Ko so te bele vrane izstopile iz prvih vrst, se je, posebej med arhitekti, umetnostnimi zgodovinarji in konservatorji, pokazala velika vrzel. Velik entuziazem izbranih terenskih konservatorjev, ki kot nadomestna božanstva en dan rešujejo grad, naslednji dan vilo in zatem dva dneva planirajo za vsak dan številnejše občine, ob koncu tedna pa za spomenike razglašajo že razglašene spomenike zaradi vedno novih predpisov, ne zadošča.

Pod pritiskom gradbenih lobijev, investorjev in ob splošnem pomanjkanju denarja konservatorji ne morejo vedno in včasih ne smejo uveljaviti vseh strokovnih kriterijev. Slaba je organiziranost visokega šolstva, kjer se študenti in še bolj profesorji ustreznih fakultet ukvarjajo z nabiranjem točk za objave v tujini in le malo s slabo ponderiranim ohranjanjem grajskih sten. Še manj ustreznost je organiziranost raziskovalnih institucij, kjer se jezijo nad pomanjkanjem tretje izdaje istega ikonografskega priročnika v knjižnici in ne nad skromnimi rezultati njihovega dela v javnosti. En sam upokojen konservator je naredil v zadnjih petnajstih letih več za topografiranje slovenskih gradov kot ves ZRC SAZU skupaj. Svetla izjema so v zadnjem času natančne raziskave zgodovinarjev, ki so odličnemu poznavanju dokumentov dodali tudi terenske raziskave. Spodbudili so

tudi druge in s serijo monografskih obdelav gradov Snežnik, Brdo in Strmol pokazali, da je timsko delo mogoče tudi v Sloveniji.

Vzorec za prenavo je vedno bila Ljubljana z njenimi gradovi in dvorci. Cekinov grad in smeli posegi Jurija Kobeta (odgovornih konservatorjev niso nikoli omenili) so prišli v domače in tuje arhitekturne revije. Manj pogumna je bila prenova Kodeljevega ali dvorca Selo; oba dvorca so prej urbanistično degradirali. Zelo korektno je svoje delo v Fužinah opravil Peter Gabrijelčič. Najbolj usodna za vso državo in njen odnos do gradov pa je dolgoletna prenova ljubljanskega gradu, ki je kot zgled iz centra negativno vplivala na prenavo gradov po vsej Sloveniji. Vleče se že več kot sto let, vanjo pa so bili vpleteni tako Jože Plečnik kot njegovi učenci Boris Kobe, Milan Sever, Edo Mihevc in Edvard Ravnikar st., slednji vsaj s svojo avtoriteto, ko je natečajna komisija leta 1968 za prenavo zaradi podobnosti risbe izbrala projekt njegovega sina. Če upoštevamo vsa vložena sredstva zadnjih štirih desetletij, vse odgovorne in manj odgovorne strokovnjake, vpletene v ta gordijski vozec vseh slovenskih gradov, je rezultat zelo skromen. Prevotljen objekt z nekaj prezentiranimi golimi stenami, z novimi betonskimi ploščami in jeklenimi konstrukcijami je dopolnjen z oblikovalsko izjemnimi, vendar agresivnimi elementi, s prevelikim številom slabo koordiniranih namembnosti in zlasti s previsokimi in predragimi ambicijami ljubljanske akropole. Napake preštevilnih vsebin in načrtovalcev ponavljajo v Mariboru, kjer leta 2005 preveč ambiciozne muzejske vsebine vplivajo na zgođe in nezgođe prenavo mariborskega gradu. Pokazalo se je, da ljubljanska arhitekturna šola, z ustvarjalnimi ambicijami diplomantov in agresivnim uveljavljanjem novih materialov in oblikovanja, tej nalogi po letu 1945 ni bila vedno kos.

Tisti gradovi, ki jih nista porušila človek in čas, še vedno potrpežljivo služijo z neko novo namembnostjo. Nekateri so stanovanja, drugi muzeji, tretji bolnišnice, kmetije, hlevi, skladišča ali, zelo redko, hoteli; številni so s slikovito podobo urbanistični gradniki ali le krona srednjeveških naselij. Gradovi so v stoletjih obstoja prerastli v simbol, domači so v pripovedkah in pesmih. Najbolj visokoleteče želje ima tisti, ki si zida »gradove v oblakih«.

Nova država, vsaj njen najbolj strokovni del, se zaveda, da so gradovi nezamenljiv element identitete dežele in s tem bistven temelj značaja zgodovinske in kulturne krajine, ki ga ne smemo izgubiti. Z gradovi, njihovo funkcijo, gradnjo in vzdrževanjem so rastle in se razvijale generacije. Z dedov na vnuke se je kljub problemom prenašalo znanje, ki še danes zaznamuje naš način dela, razmišljanja in življenja. Gradovi so bolj kot nekaj let stara zastava simboli naše države. To so opazili tudi poštarji, ki so jih namesto Titovih portretov ali industrijskih dimnikov uporabili za motive znamk. V gradovih so vzniknili in vztrajno delujejo številni festivali, posebej poletni, kakor sta Festival Brežice ali Imago Sloveniae. Gradovi ostajajo vodilni motiv kakovostnega urbanizma. Privabijo več tujih obiskovalcev kot vsa golfišča, igrišča za tenis in smučišča skupaj.

Srednjeveška bivališča višjega sloja prebivalcev dajejo državi legitimiteto bivanja v razvoju Evrope, kažejo del pomena njene vloge v Evropi, so priča njene evropske zgodovine. Védenje o njihovem

pomenu samo po sebi ne zagotavlja njihovega celovitega varstva in ustreznega ohranjanja, posebej, kjer jih zaradi političnih pritiskov prepuščajo občinskim mešetarjem. Zgledi države so pomemben element ozaveščenosti. Uporaba dvorca Brdo, prenova gradu Jablje in nekateri podobni primeri kažejo, da je država Slovenija kljub različnim težavam najboljši skrbnik gradov v Sloveniji.

Številke so zgovorne. Zaradi ogroženosti, funkcij in nerazčiščenega lastništva ter zanemarjanja je Ministrstvo za kulturo samo prevzelo v svojo neposredno last kar trideset dvorcev in gradov. Število variira, ker se pravni postopki denacionalizacij ponekod še vlečejo in zavlačujejo ter škodijo ohranjanju gradov in dvorcev. Na listi državnega skrbništva so: Bizeljska vas – Grad Bizeljsko (EŠD 18), Bled – Grad (EŠD 24), Branik – Grad Rihemberk (EŠD 40), Brestanica – Grad Rajhenburg (EŠD 46), Brežice – Grad (EŠD 49), Dolane – Grad Borl (EŠD 35), Dornava – Dvorec Dornava (EŠD 120), Hmeljnik – Grad (EŠD 175), Grad – Grad (EŠD 159), Gradac –

Grad Brežice, viteška dvorana, koncert Orchestra Barocca di Bologna v okviru Skupine Festival Brežice 2006.

Območje gradu Gradac (EŠD 8757), Kostanjevica – Samostan (EŠD 265), Kostel – Grad Kostel (EŠD 910), Leskovec pri Krškem – Območje gradu Šrajbarski Turn (EŠD 8772), Maribor – Dvorec Račji dvor (EŠD 6281), Maribor – Grad Betnava (EŠD 13), Negova – Grad (EŠD 484), Otočec – Grad (EŠD 505), Pišce – Grad (EŠD 524), Polhov Gradec – Grad Polhov Gradec (EŠD 1594), Predjama – Grad Jama (EŠD 569), Ptuj – Grad (EŠD 583), Ptuj – Grad Turnišče (EŠD 792), Slovenska Bistrica – Grad (EŠD 663), Snežnik – Območje gradu Snežnik (EŠD 8765), Socerb – Grad (EŠD 671), Socka – Graščina s parkom (EŠD 4445), Spodnji Slemen – Grad Viltuš (EŠD 811), Stara Loka – Starološki grad (EŠD 6024), Turjak – Grad Turjak (EŠD 790), Vipolže – Vila Vipolže (EŠD 820), Vodriž – Razvaline gradu (EŠD 7965). Med pripravo posebnega zakona so leta 1993 politiki in njihovi svetovalci obljubili vsestransko pravno in organizacijsko pomoč pri tem delu. Obljubljene pomoči do danes ni bilo; vsa organizacija je pristala na Direktoratu za dediščino in Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. V zako-

nu in obrazložitvah h gradivu je bilo predlagano, da bi pet ljudi (specialistov ekonomistov, pravnikov in drugih) načrtno skrbelo za te izbrane gradove in nekaj drugih objektov. Dr. Jelka Pirkovič je po tujih zgledih predlagala celo poseben sklad za upravljanje. Nalogo so kasneje prevzeli Božidar Zorko in drugi funkcionarji. Rešitev je še vedno grad v oblakih.

Večina naštetih trideset gradov in dvorcev je bila dolga desetletja zanemarjena ali slabo oskrbovana. Nekateri so bili popolnoma dotrajani ali razvaljeni. Novi oskrbniki so najprej pospešili gradbena dela, s katerimi so zavarovali zidovja pred nadaljnjim propadanjem. Hitrost osnovne statične zaščite je skupaj s popraviljem streh na začetku preskočila kakšno od raziskovalnih faz. Razen Hmeljnika in Vodriža, so praktično vsi drugi objekti sedaj zaščiteni s strehami in večinoma statično zavarovani pred potresi. Sledila je obsežna priprava popisov in načrtov za posamezne objekte in postopna sanacija izbranih gradov. Leta 2006 teče vzorčna prenova gradu Snežnik. Kontinuirano iščejo tudi primerne upravljavce in

Pošta Slovenije je v letih 2000 in 2001 izdala serijo znamk Grajske stavbe na Slovenskem.

čim bolj raznolike namembnosti. Za vsa ta dela niso bila dovolj redna sredstva. Ministrstvo je zato spodbudilo sprejem dveh novih zakonov in namensko porabilo nekaj več kot tri milijarde sredstev. Kako varčno je ministrstvo, pove že groba primerjava, da je samo vzpenjača na Ljubljanski grad stala polovico te vsote.

Ministrstvo za kulturo pa posredno ali delno z denarjem svojih postavk, s financiranjem dejavnosti in strokovnjakov podpira vsaj po tri vogale še vsaj dveh ducatov drugih objektov, v katerih so muzeji, arhivi in knjižnice od Murske Sobote in Lendave do Ptuja ter Bleda in Štanjela. Nekateri pozitivni primeri, tako adaptacija propadajočih zidov Vipavskega Križa v zanimivo šolo, so našli premalo vsebinskih posnemovalcev. Druga ministrstva in državne ustanove imajo včasih v nekdanjih srednjeveških utrdbah še vedno zapore ali bolnišnice različnih vrst. Reprezentančne rabe je manj. Za protokolarna dvorca Brdo in Strmol zgledno skrbi javni zavod Protokolarni servis, za Jablje enako skrbno Ministrstvo za kmetijstvo gozdarstvo

in prehrano. Nobena fevdalna družina v zgodovini našega ozemlja ni bila lastnik toliko pomembnih gradov kot Republika Slovenija. Optimistično se loteva prenove posameznih objektov, kjer se srečuje s podobnimi težavami kakor vsak lastnik hiše v naši državi, od reševanja birokratskih ovir, komunalnih zadreg, občinskih apetitov do gradbenikov in nekaterih pretkanih prenavljalcev, ki za »državo« skušajo pogosto najti najdražje in najzamudnejše načine obnavljanja. Zgodilo se je že, da so hoteli za transport opeke do gradu, h kateremu vodi spodobna pot, celo helikopterski prevoz.

Ljudje so različni. Nekateri entuziasti gradijo gradove iz ruševin, drugi vzdržujejo ostarele stavbe, kakor bi bili to njihovi starejši sorodniki. Brez njih ne bi bilo več dvorca Beltinci niti Žužemberka in številnih drugih stavb. Veliko zagnanost so pokazali posamezni amaterji, ki obujajo speče lepote ali pišejo knjige o »vseh« slovenskih gradovih. Običajno so bolj z energijo kot z znanjem reševali posamezne zidove gradov na vseh straneh Slovenije. Javnost, željna akcije, ob upravičeni hvali marljivih delavcev pozablja, da teh rezultatov ne bi bilo tudi ob izdatni finančni ali strokovni pomoči države in terenskih konservatorjev, ki jih prav tako financira država, vendar je njihovo delo manj opazno in preredko pohvaljeno.

Simbolni sinovi uničevalcev gradov iz povojnih let so prav tako še med nami. Pogosto nastopajo kot tatovi gradbenega materiala, ki pod krinko noči okradejo Viltuš, Borl in še kakšno razvalino. Podobni so jim neosveščeni krajanji, ki so gledali vstran. Vsi: sosedi, policija, pravniki in politika. Skrajni čas je, da strokovnjaki namenijo ob Dnevih evropske kulturne dediščine večjo pozornost utrdbam, obrambnim zidovom mest in gradovom z novo knjigo in novim poskusom boljšega zavedanja.

Vodnik po poteh dediščine naj opozori in spodbudi bolj načrtno, dolgoročno ter sistematično ohranjanje gradov in druge utrdbene arhitekture ter pokaže uspešne zglede. Gradovi morajo postati zanimivejši izziv predvsem za gospodarstvenike, ko iščejo prednosti Slovenije pri njenem razvoju. Ob upravičeni hvali posameznih posegov prenove naj bo skrb za ta del kulturne dediščine bolj sistemska, bolj organizirana, strokovna in gospodarna, ne le romantična in muzejska. Ministrstvo za kulturo naj ne bo več (skoraj) samo in edino, kakor da je nekdanja in sedanja funkcija gradov zgolj kulturna. Deklarativno prenavo in novo namembnost gradov res podpirajo vsi, vendar gospodarstvo, posebej turizem, v zadnjih desetletjih za gradove ni naredilo praktično nič. Noben grad se ni na novo uveljavil s kakovostno hotelsko ponudbo, vsebine povezujejo privatniki, lokalne skupnosti in entuziasti.

Natisnjeni vodnik ni niti prva niti zadnja stopnica dolgega stopnišča, po katerem stopajo preredki strokovnjaki in entuziasti, da prepričajo molčečo večino, kako pomembno je varovanje te naše kulturne dediščine.

GOJKO ZUPAN

fotografija : stran 44 in 47 IGOR SAPAČ, stran 50 KLEMEN LAJEVEC

Literatura

- DOBLEHAR, ANDREJ. *Spomeniškovarstveni pristopi obnove gradov na Slovenskem: Celje, Žužemberk, Ljubljana*, magistrsko delo, Ljubljana 2005.
- JAKIČ, IVAN. *Vsi slovenski gradovi*, Ljubljana 1997. Dopolnjen ponatis, Ljubljana 1999.
- KRAMBERGER, DUŠAN. *Možnosti rekonstrukcije srednjeveških gradov, Romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- KOMELJ, IVAN. Ob jubileju, Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, XX, Ljubljana 1975(76), str. 26.
- KOMELJ, IVAN. Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, XXV, Ljubljana 1983, str. 13–32.
- KOS, DUŠAN. *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*, Ljubljana 2005.
- LAH, LJUBO. *Muzeji na prostem – večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine*, doktorska disertacija, Ljubljana 2002.
- MAROEVIČ, IVO. Razvaline plemiških gradov, ohranjanje in participacija, *Spomeniškovarstveni razgledi*, 1, Ljubljana november 2002.
- MIHALIČ, TANJA et al. *Modeli financiranja ekonomike varstva in upravljanja s kulturno dediščino: slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje*, interno letno vsebinsko poročilo o delu na projektu, Ljubljana, Raziskovalni center Ekonomske fakultete, 2000.
- PEČNIK, DAMJANA; ZUPAN, GOJKO; ŽELEZNIK, ALENKA. Varstvo grajskih razvalin, spomeniškovarstveni vidiki, Poročilo s posveta Žužemberk, 27. junija 2002, in Celje, 19. septembra 2002, *Spomeniškovarstveni razgledi*, 1, Ljubljana november 2002.
- PIRKOVIČ, JELKA. Reproduciranje izginulih spomenikov in vprašanje pristnosti, *Varstvo spomenikov*, XL, Ljubljana 2003, str. 209–221.
- PREINFALK, MIHA. *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Ljubljana 2005.
- SMOLE, MAJDA. *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982.
- STOPAR, IVAN. Grajska arhitektura, Vprašanje njene konservacije in prezentacije, *Spomeniškovarstveni razgledi*, 1, Ljubljana november 2002.
- ZUPAN, GOJKO. *Problematika slovenskih gradov*, tipkopi predavanja na srečanju Skupnost gradov Slovenije, Ptuj, Ptujski grad, 15. junij 1993. Gradivo so uporabili v študiji ekonomske fakultete, glej Tanja MIHALIČ.
- ZUPAN, GOJKO. Prenova Ljubljanskega gradu, *Delo*, 49, XXXVI, Ljubljana, 1. marec 1994, str. 14.
- ZUPAN, GOJKO. Ivan Jakič: Vsi slovenski gradovi (ocena knjige) *Kultura 1–5*, 6, 7, Ljubljana september 1997, str. 56–59.
- ZUPAN, GOJKO. Arhitektura dvorca Brdo pri Kranju, *Kronika 52/2004*, 2, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana maj 2004, str. 201–210.
- ZUPAN, GOJKO. Iz srednjeveškega gradu v meščansko bivališče, *Kronika 54/2006*, Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem, 2, Ljubljana junij 2006, str. 253–264.
- ŽVANUT, MAJA. *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994.

Grad Bled

<i>EŠD</i>	24
<i>kraj</i>	Bled
<i>časovna opredelitev</i>	začetek 11. stoletja, 12., 15. stoletje, 1511–1536, 1690–1692, druga polovica 19. stoletja, 1947
<i>čas obnove</i>	1951–1961

Vrh strme prepadne pečine na severni strani Blejskega jezera pozidani grad sodi med najpomembnejše kulturnozgodovinske znamenitosti Slovenije. Hkrati je eden najstarejših gradov na Slovenskem. Bled se v listinah prvič omenja leta 1004, blejski grad pa leta 1011. Posest z gradom je bila od začetka 11. stoletja do leta 1803 v lasti sebenske oziroma poznejše briksenske škofije. Na gradu je sprva prebival po njem imenovan rod ministerialov, od 14. stoletja pa so ga škofje oddajali v zakup različnim plemiškim družinam. Med pomembnejšimi so bili Kreighi, Auerspergi in Gallenfelsi.

O prvotni podobi gradu na začetku 11. stoletja ne vemo skoraj ničesar. Glede na izoblikovanost skalne podlage in ob upoštevanju ustreznih analogij lahko sklepamo, da je imel prvotni grad, ki je nastal na lokaciji starejšega utrjenega gradišča, nepravilno obodno zasnovo, ki je zavzemala območje današnjega zgornjega grajskega dvorišča in se povsem prilagajala naravni izoblikovanosti zemljišča. Predvidevamo, da je stanovanjska stavba – palacij – stala na naravno najboljše zavarovani jugovzhodni stranici oboda, ki se je ob potresu leta 1690 deloma sesula v globino.

V 12. stoletju je nastalo še danes ohranjeno mogočno romansko zunanje obzidje z oglatim vhodnim stolpičem, ki je izoblikovalo spodnje grajsko dvorišče in iz najbolj izpostavljenih strani zavarovalo grajski kompleks. V sklopu novega obzidja so pozidali tudi domnevno stanovanjsko stavbo na jugovzhodnem vogalu, ki je danes fragmentarno ohranjena v temeljih.

V 15. stoletju so morda kot nadomestilo za ob potresu porušeno starejšo romansko kapelo pozidali na jugozahodni strani zgornjega grajskega dvorišča novo gotsko grajsko kapelo z rebrastim obokom in ob njej ob naslonu na obzidje iz 12. stoletja manjše nadstropno stanovanjsko poslopje. To poslopje so že kmalu podaljšali z manjšim nadstropnim prizidkom.

Po potresu leta 1511 so grad obsežno prenovili. Ob poznogotskem traktu iz 15. stoletja so na prostoru med obzidjema iz 11. in 12. stoletja zgradili velik severozahodni palacij in tako izoblikovali dolgo zaporedno vezano podkleteno enonadstropno stanovanjsko stavbo, ki danes predstavlja jedro grajske zasnove. Novi palacij so krasila velika okna s kamnitimi križi. Sledila je gradnja dolgega nadstropnega severnega trakta, ki so ga z notranje strani prislonili na staro obodno zidovje z začetka 11. stoletja. Polkrožni glavni portal trakta so domnevno postavili na mestu starega vhoda v grajsko zasnovo iz 11. sto-

◀ Blejski grad, grajska kapela na zgornjem dvorišču.

letja. Valvasorjeva upodobitev iz leta okoli 1678 kaže, da so trakt na vzhodni strani prislonili ob domnevni najstarejši grajski palacij iz 11. stoletja. To tezo so deloma potrdile tudi leta 2004 opravljene nede-struktivne arheološke raziskave, ki so razkrile temelje podrtih zidov v severnem traktu in vzhodnem delu zgornjega grajskega dvorišča. Hkrati so obnavljali tudi obzidje iz 12. stoletja, ki je dobilo nov vrh-nji del s cinami in portal s ploščo z letnico 1519. Obnovo gradu so končali do leta 1536, ko je nastal veliki zgodnjerenesanci okrogli obrambni stolp in obzidana pot do romanskega vhodnega stolpa. Neposreden dostop do starega vhodnega stopa so zavarovali z dvema novima zaporedno nanizanima utrjenima oboroma. Dostop do prvega obora so dodatno zavarovali z obrambnim jarkom.

Po potresu leta 1690 je grad briksenski stavbenik Tomaž Berghofer s pomočjo domačinov temeljito obnovil. Med potresom se je sesul del skalne stene nad jezerom in za seboj potegnil domnevno najstarejši grajski palacij na jugovzhodnem delu zasnove, ki ga še

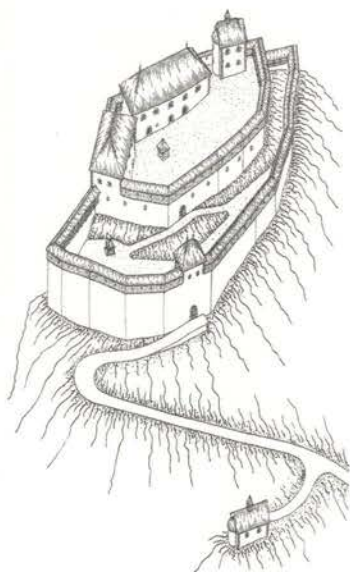

Blejski grad iz zraka.

kaže Valvasorjeva upodobitev. Zaradi varnosti so odstranili večino traktov na južni strani kompleksa, ki so bili pozidani tik nad razrahljano pečino. Ohranili in obnovili so le gotško grajsko kapelo sv. Ingenuina in Albuina, ki je dobila nov višji obok, notranjščino pa so v celoti okrasili z baročnimi stenskimi poslikavami. Te je morda naredila delavnica briksenskega iluzionističnega slikarja Johanna Baptista Hueberja, ki je hkrati na soroden način poslikal cerkev sv. Križa z grobom sv. Ingenuina v samostanu Säben (Sabiona) pri Briksnu. Obsežno so obnovili tudi oba severna stanovanjska trakta, ki sta dobila novo poenoteno podobo fasad in oboke v notranjščini. Dela so končali do leta 1692, ko je nastal nov portal iz spodnjega ter zgornje dvorišče. Hkrati s prenovo grajske stavbe so v tem času uredili tudi baročni parterni vrt pod gradom, ki je upodobljen na franciscejskem katastru iz leta 1825.

Proti koncu 19. stoletja je bil grad deležen manjših obnovitvenih posegov. Takrat so nastala neogotska okna grajske kapele. Grad je bil v tem času že močno zanemarjen. Leta 1947 je v nepojasnjenih okoliščinah pogorelo njegovo ostrešje. Leta 1951 so se po načrtih arhitekta Antona Bitenca začela obsežna in kompleksno zastavljena prenovitvena dela, s katerimi so grajsko stavbo do leta 1961 preuredili v sodobno turistično postojanko in ob tem prezentirali tudi njene najpomembnejše spomeniške prvine. Žal so med izvajanjem morda nekoliko preveč romanticistično navdahnjenih del zamudili priložnost za poglobljeno arheološko in stavbnozgodovinsko raziskavo območja zgornjega grajskega dvorišča, ki pod novim izravnanim tlakom skriva številne podatke o najstarejših obdobjih življenja na gradu. Med deli so uspeli raziskati le spodnje dvorišče in ob tem odkrili temelje romanske stavbe iz 12. stoletja na vzhodni strani. Imenitno renesančno triforno okno so na blejski grad prenesli iz razvalin gradu Vurberk pri Ptujju, podrtih okoli leta 1955.

V zadnjem času se ponovno pojavljajo težnje po vsebinski prenovi gradu. Pri tem ostaja temeljna dilema, kako združiti novo, tu-

Blejski grad v 13. stoletju,
poskus rekonstrukcije.

.....

rističnim potrebam prilagojeno namembnost gradu z njegovo spomeniško pričevalnostjo. Tako kot že pri prenovi v petdesetih letih je najspornejša izgradnja novih, obiskovalcem prijaznejših dostopov do posameznih delov gradu, saj so ti v nasprotju s temeljno naravo njegove utrdbene funkcije, katere najpomembnejša značilnost je prav težka pristopnost. Zavedati se je treba, da s sistematičnim in vedno bolj ambicioznim prilagajanjem grajskih stavb potrebam najširšega kroga obiskovalcev te izgubljajo velik del svojega spomeniškega pomena in identitete. Če želimo to identiteto obvarovati, smo se nujno prisiljeni odreči želji po vedno novih adaptacijah in prilagajanju vse bolj udobnemu načinu sodobnega življenja. Druga velika dilema, ki se odpira pri vprašanju ponovne obnove blejskega gradu, pa je vprašanje, kako raziskati še neraziskane arheološke plasti, ob tem pa v celoti ohraniti v petdesetih letih ustvarjeno plast arhi-

tekta Bitenca, ki je bila kljub rigoroznosti likovno in vsebinsko celovito zastavljena in danes predstavlja pomemben dokument časa, v katerem je nastala.

IGOR SAPAČ

fotografija: FOTOTEKA NARODNEGA MUZEJA, risba: IGOR SAPAČ

.....
Literatura

GORNIK, FRANC. *Bled v fevdalni dobi*, Bled 1967.

KNIFIC, TIMOTEJ; NABERGOJ, TOMAŽ; ŽVANUT, MAJA; SAPAČ, IGOR; ERIČ, MIRAN.

Blejski grad, Animacija stavbnega razvoja blejskega gradu, optični disk, Ljubljana 2004.

REISP, BRANKO. *Blejski grad*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 122, Maribor 1983.

STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska, knjiga I, Ob zgornjem toku Save*, Ljubljana 1996.

STOPAR, IVAN. *Bled*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 206, Ljubljana 2004.

Grad Rihemberk

EŠD 40

kraj Branik

časovna opredelitev raščen grad od konca 12. stoletja do druge polovice 19. stoletja

čas obnove 1945–1947, 1961–2002

Grad Rihemberk, eden najslikovitejših gradov na Slovenskem in spomenik državnega pomena, stoji na kopastem griču sredi strmega pobočja nad Branikom. Kot utrdba je že od prazgodovine varoval dostop na Kraško planoto in naprej do morja, po drugi strani pa je nadziral promet po delu Vipavske doline.

Grad so konec 12. stoletja kot romanski, obodni grad zgradili goriški ministeriali s Tirolskega, gospodje Rihemberški. Kasneje, v prvi polovici 13. stoletja, so goriški grofje grad dodatno utrdili z

Pogled na grad iz jugozahoda.

mogočnim, gotskim valjastim bergfidom, ki dominira nad okolico. Nadaljnja dva obzidna pasova s stolpi so novi lastniki Habsburžani najprej pozidali v poznogotskih oblikah na začetku 16. stoletja in nato v renesančnem oblikovanju v drugi polovici istega stoletja. Dokončno podoba je gradu dala rodbina Lanthierijev, ki je grad dobila v fevd leta 1626, v last pa 1649. Sredi 17. stoletja so Lanthieriji gradu dodali baročne prvine, v drugi polovici 19. stoletja pa romantične neogotske prvine.

Grad je med prvo svetovno vojno služil kot zasilna bolnišnica, med drugo svetovno vojno pa so ga partizani po zavzetju zažgali in minirali. Po tej vojni je grad začela obnavljati zavezniška vojaška uprava, po priključitvi Primorske pa je bil grad nacionaliziran in šele v šestdesetih letih je bil deležen prvih obnovitvenih del po številnih devastacijah – nazadnje z ropanjem gradbenega materiala.

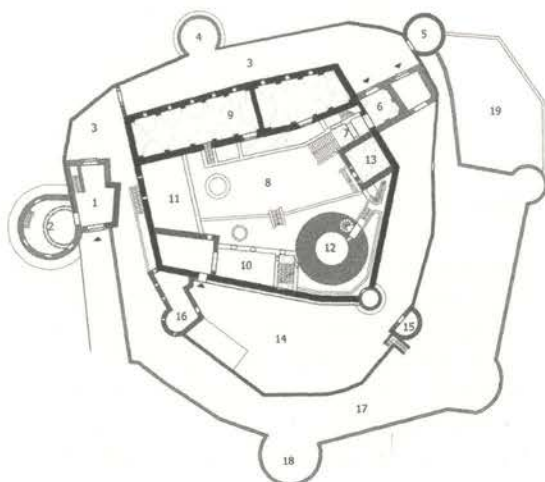

S stolpom zavarovani grajski vhod.

Obnovitvena in prenovitvena dela potekajo od tedaj ves čas, vendar tudi z nerazumnimi prekinitvami, kot je zaustavitev del inšpektorja za okolje zaradi netopirjev in (ne)reagiranja Ministrstva za kulturo ob takem predsedanu.

Obnovo gradu je od začetka šestdesetih pa vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja zasnovala in vodila arhitektka Nataša Štupar Šumi. Njen konservatorski program obnove je obsegal celotno rekonstrukcijo gradu z ohranjenimi arhitekturnimi elementi z analogijami sočasnih grajskih arhitektur ter primerno preoblikovanje notranjščin za turistične in gostinske dejavnosti. Pod njenim vodstvom so bili obnovljeni vhodni trakt s kapelo, južni palacij in delno severni palacij ter tretji obzidni pas.

Tloris gradu Rihemberk.

Mogočen obrambni stolp je dominantna sestavina rihemberškega gradu.

.....

Med arheološkimi izkopavanji (v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja D. Vuga, v osemdesetih letih Z. Harej ter v devetdesetih letih B. Žbona Trkman) so bile dokazane poselitve v prazgodovini, poznoantičnem času in v srednjem veku s stavbnimi ostalinami in predvsem s keramičnimi najdbami. V devetdesetih letih se je začela obnova vhodnega poslopja z rondelo, ki je zastala s prehodom lastništva v državne roke z Zakonom o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini v letu 1999 (primopredaja leta 2003). V zadnjem času so bila izvedena še dela za priključitev vodovoda na objekt ter sanacija zidu ob dostopni poti. S sredstvi Ministrstva za okolje in prostor so bila izvedena nekatera zaprtja prostorov za nemoteno bivanje netopirjev. Kljub urgentnim zahtevkom na Ministrstvo za kulturo zaradi rušenja gradu in ogrožanja varnosti po pripravljenem konservatorskem programu najnujnejših vzdrževalnih posegov sredstva niso bila odobrena.

Za grad je dogovorjena osrednja dejavnost z muzejem srednjega veka na Goriškem ter zbirkami Lanthierijeve družine in vinarske dejavnosti s kulturno in turistično ponudbo. Na gradu zavzeti najemnik prireja vsako leto poletne kulturne prireditve.

BOJAN KLEMENČIČ

fotografije: stran 59 BOJAN KLEMENČIČ, stran 60 in 61 IGOR SAPAČ

Literatura

.....

FOSCAN, LUIGI; VECCHIET, ERVIN. *I castelli del Carso medioevale*, Trst 1985.

Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva, IX, XI, XIII-XIV, XXV.

STOPAR, IVAN. *Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1986.

STOPAR, IVAN. *Rihemberk, »črni grad« v dolini Branice*, Kronika Rihemberka - Branika II, Branik 2006.

ŠTUPAR ŠUMI, NATAŠA. *Grad Rihemberk nad Branikom*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 43, Ljubljana 1973.

Grad Rajhenburg

<i>EŠD</i>	46, 11168
<i>kraj</i>	Brestanica
<i>časovna opredelitev</i>	9. stoletje, druga četrtina 12. stoletja, prva četrtina 16. stoletja, konec 16. stoletja, konec 17. stoletja, konec 19. stoletja
<i>čas obnove</i>	od 1975 dalje

Grad Rajhenburg, pozidan na razglednem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo, je najstarejši v pisnih virih omenjeni grad na Slovenskem. Prvič se omenja leta 895. Leta 1043 je prešel v posest salzburške nadškofije. V času ogrskih vpadov v dolino Save je bil porušen, zato ga je dal salzburški nadškof Konrad I. med letoma 1132 in 1147 na novo pozidati. Na gradu so kot salzburški ministeriali prebivali gospodje Rajhenburški, ki so izumrli leta 1570. Sledili so jim različni lastniki, leta 1881 pa so grad kupili francoski menihi trapisti in ga preuredili v samostan. Med drugo svetovno vojno je bilo v gradu urejeno preselitveno taborišče za slovenske izgnance, po vojni pa so bili v nacionaliziranem gradu nekaj let ženski zapori. Leta 1968 so v gradu uredili Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev, ki deluje kot muzejska enota Muzeja novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane. Od leta 1975 potekajo postopna raziskovalna in prenovitvena dela. V letih 1976 in 1977 so ponovno vzpostavili renesančni talni nivo dvorišča in obnovili dvoriščne fasadne poslikave. Leta 1978 so izvedli arheološke raziskave dvorišča, ki so odkrile arhitekturne ostaline iz 9. in 10. stoletja. Leta 1979 so v prostorih prvega nadstropja odkrili renesančne lesene stropove, renesančne figuralne stenske poslikave in ostanke za slovenski prostor izjemno kvalitetno oblikovane romanske kapele. Po večletnem premoru so v devetdesetih letih obnovili renesančne prostore v prvem nadstropju vzhodnega trakta in odkrili še vrhnji del romanske kapele.

V letih 1999 in 2000 smo izvedli sondažne raziskave pritličnih prostorov gradu. Pod v celoti odstranjenimi novejšimi ometi dvoriščnih fasad traktov smo odkrili in prezentirali številne kamnoseško obdelane srednjeveške stavbne člene, s pomočjo katerih je mogoče dopolniti in deloma revidirati dosedanje poglede na stavbni razvoj grajske stavbe. Sondažne raziskave v manjšem obsegu smo izvedli tudi v kletnih prostorih (analiza stikov) in v drugem nadstropju zahodnega trakta, kjer smo odkrili in odprli manjše poznogotsko okno. Na območju dvorišča in nekdanjega jarka pred grajskim vhodom smo izvedli nedestruktivne arheološke raziskave, ki pa niso dale pomembnejših rezultatov. Pomembna je ugotovitev, da je zahodni trakt v celoti poznogotskega nastanka, vrhnjo etažo pa so močno predelali konec 19. stoletja, ko so tu pozidali meniške celice in podrli južno steno romanskega stanovanjskega stolpa. Presenetljivo je bilo odkritje v ostenje poznorenesančnega stopnišča vzdane velike heraldične lunete domnevno romanskega portala iz 12. stoletja, dveh poznogotskih vhodov v okrogli stolp ter poznogotskih elementov v pritličju romanskega stanovanjskega stolpa in južnega trakta. Sistematično izpeljane stavbne raziskave so dopolnile dose-

danje vedenje, tako da je na tej podlagi mogoče stavbni razvoj gradu strniti v naslednje ugotovitve.

Od prvotne karolinške grajske zasnove iz 9. stoletja se je ohranil približno 3 x 3 metre velik nastavek temeljnega zidu iz lepo obdelanih klesancev v jugozahodnem vogalu dvorišča. Domnevno je to ostanek visokega stolpa na kvadratnem tlorisu z okoli 11 metrov dolgimi stranicami in vsaj 3 metre debelimi stenami, ki je stal na najvišji točki grajske vzpetine. Stolp je v slovenskem merilu primerljiv le z zahodnim stolpom na gradu Ptuj.

Konec 10. stoletja ali v 11. stoletju so zgradili stavbo v severovzhodnem vogalu današnje grajske zasnove. Ohranjeni so 9 x 5 metrov obsegajoči fragmenti temeljev zidu. Morda so to ostanki dvonadstrop-

Pogled na grad iz doline.

ne stanovanjske zgradbe – palacija –, na površini 10 x 20 metrov. Stavba je bila uničena med boji z Madžari ob koncu 11. stoletja.

V drugi četrtini 12. stoletja v času nadškofa Konrada je postopno nastala nova romanska obodna zasnova na nepravilnem poligonalnem tlorisu, ki je v končni fazi obsegala kapelo, dvonadstropni južni palacij in dvonadstropni ali morda celo tronadstropni stanovanjski stolp na severozahodnem vogalu. Stolp je imel sorodno zasnovo kot stanovanjski stolp na gradu Seggau pri Lipnici. Izpostavljena severna stranica obzidja je bila oblikovana kot mogočni dvonadstropni ščitni zid. Ob gradnji nove zasnove so odstranili ostanke stolpa iz 9. stoletja, ni pa povsem izključeno, da so že v tem času povsem odstranili stanovanjsko stavbo iz 11. stoletja. Lokacija vhoda v grad ni znana, morda je bil na vzhodni strani na mestu vhoda v poznejši okrogli stolp, ni pa povsem izključeno, da je bil na mestu sedanjega vhoda na severni strani.

V prvi četrtini 16. stoletja je bil po končani madžarski okupaciji ob koncu 15. stoletja grad deležen prve velike prezidave. Na novo so zgradili okrogli stolp, dvonadstropni vzhodni trakt, dvonadstropni zahodni trakt ter dvonadstropni severni trakt z novo vhodno vežo in polžastim stopniščem, leta 1520 pa je bila posvečena poznogotska

obokana kapela, ki so jo skupaj s staro romansko kapelo vgradili v novi jugovzhodni stolp. Hkrati so nadzidali vrhnje nadstropje južnega romanskega palacija, pred glavnim portalom v grad pa so zgradili mogočno bastijo, ki je danes ohranjena v spodnjem delu, a zasuta pod nivojem zunanega dvorišča. Ob tej prezidavi so nastali številni poznogotski stavbni členi, v notranjščini pa v pritličju zahodnega in drugem nadstropju severnega trakta zvezdasti oboki ter v nadstropjih profilirani lesen tramovni stropovi. V prvem nadstropju vzhodnega trakta so nastale poslikave, ki so datirane v dvajseta leta 16. stoletja in predstavljajo alegorije krščanskih kreposti.

Grad so konec 16. stoletja, ko je bil v lasti Franca Galla pl. Gallenstein, vnovič prenovili. Dobil je podobo, ki jo ima na Clobbuciaricheviski iz leta 1603. Takrat so preoblikovali vhodno vežo in jo opremili z dvema rustičnima portaloma, nato pa so zgradili še stolpci ob severnem traktu. Hkrati so na treh straneh dvorišča nastali arkadni hodniki s stopniščem, na katero so vzdali luneto romanskega glavnega grajskega portala; tega so morda odstranili prav med temi prezidavami. Zaradi velikosti je manj verjetno, da luneta izvira iz kapele.

Konec 17. stoletja je grad doživel manjšo adaptacijo notranjih prostorov. Takrat so nastali tudi štukirani okvirji stropov v drugem nadstropju, oboki v prvem nadstropju zahodnega trakta, hkrati pa so uničili romansko kapelo. Na dvorišču so ob severnem traktu zgradili nov dvonadstropni arkadni hodnik in izzidali jugovzhodni vogal dvorišča ob stopnišču. Dela so bila končana do okoli leta 1725, ko je grad v lasti družine Attems upodobil Franc Ignac Flurer. Domnevno sta v tem času nastala tudi parterni vrt ob gradu in mogočen zidan mostovž do vhodnega portala.

V 19. stoletju so po letu 1881 trapisti grad preuredili v samostan in ob tem utilitarno predelali večino stavbnih členov ter celoto na novo neoromansko fasadirali. V notranjščini so s predelnimi stenami pregradili poznogotsko grajsko kapelo in v drugem nadstropju vzhodnega trakta uredili novo kapelo ter pozidali lesen strešni zvonik. Ob okroglem stolpu so zgradili sanitarni prizidek, pred severno fasado pa so zasuli obrambni jarek z mostovžem in zgradili dve novi stanovanjski stavbi. V sosesčini gradu je nastal velik nov gospodarski kompleks.

S sistematičnimi in poglobljenimi stavbnimi raziskavami v preteklih letih se je vedenje o grajski stavbi bistveno povečalo. Danes ugotavljamo, da je grad Rajhenburg eden najkvalitetnejših ohranjenih gradov na Slovenskem, njegov pomen pa presega državni okvir. Na podlagi teh spoznanj je nastal celostni načrt prostorske izrabe in revitalizacije grajskega kompleksa, ki predvideva tudi ureditev nekdanjih vrtov in zunanega dvorišča z rušenjem neustrezne in danes že opuščene stanovanjske stavbe iz 19. stoletja ter ponovno vzpostavitev obrambnega jarka s sedaj prekritim mogočnim zidanim mostovžem in ostanki obrambne bastije. V prihodnjih letih bo treba arheološko do kraja raziskati notranje dvorišče z vhodno vežo, raziskati in urediti zunanje fasade ter odstraniti utilitarni sanitarni prizidek. V notranjih prostorih celovito prezentiranega gradu je načrtovana sodobna muzejska predstavitev, ki bo upoštevala tako grad kot arhitekturni in umetnostni spomenik, kakor tudi njegovo dolgo in pestro zgodovino. Najzahtevnejši restavratorski poseg bo nedvomno obnova romanske grajske kapele, za katero bo treba pripraviti natančne primerjalne študije. Tukaj pose-

bej velja opozoriti na gradove Tirol pri Meranu, Seggau pri Lipnici in Ptuj, ki jih je prav tako dal prezidati salzburški nadškof Konrad.

IGOR SAPAČ, ALENKA ŽELEZNIK

fotografija: IGOR SAPAČ

Literatura

- .....
- CURK, JOŽE. Brestanica, gradbeno zgodovinski oris, *Brestanica, Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- GOLOB, NATAŠA. Freske z brestaniškega gradu, *Brestanica, Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- KOLŠEK, ALENKA; SIMIČ, MITJA. *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, Novo mesto 2000.
- KRAMBERGER, DUŠAN. *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov, Romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- SLABE, MARIJAN. Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu, *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- STOPAR, IVAN. *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977.
- STOPAR, IVAN. Grad Brestanica, *Krško skozi čas*, Krško 1977.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 5, Med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana 1993.

Romanska kapela na gradu Rajhenburg

Verjetno so grad Rajhenburg po umiku Ogrov s slovenskega ozemlja kar hitro popravili. Zagotovo pa so za močno, utrjeno postojanko poskrbeli salzburški nadškofje, potem ko je Rajhenburg leta 1043 z znano Hemino darovnico postal njihova posest, s tem pa izhodišče za gospodarjenje v Spodnji Savski dolini in na Krškem polju. Viri poročajo (Kos, 1915), da je grad ponovno pozidal (*Richenburch a novo edificavit*) Konrad I., rojen leta 1106, ki je postal salzburški nadškof leta 1131 in se je do smrti leta 1147 loteval velikih gradenj. V Sloveniji mu z veliko verjetnostjo pripisujejo prvotno cerkev sv. Jurija na Ptujju z eno ladjo in zahodno emporo (Štefanac, 1995), na Južnem Tirolskem grad Tirol (Bitschnau in Hauser, 1994 in 1995). Termin *a novo edificavit* seveda lahko razumemo kot *čisto na novo sezidal* ali pa *temeljito popravil*. Rajhenburško romansko kapelo s precejšnjo gotovostjo povezujemo z njegovim obdobjem.

Odkritje ostankov romanske kapele pod debelimi plastmi zazidav in prezidav sega v leto 1979 (Stopar, 1982 in 1993). Skoraj dvajset let zaradi stalne muzejske zbirke o izgnancih v zgornjih nadstropjih ni bilo mogoče podreti stropa, čeprav se je po razvidnih arhitekturnih elementih dalo slutiti, da je bila romanska kapela prvotno precej višja. Po dolgotrajnih prizadevanjih Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine¹ so sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja muzejsko zbirko preuredili, strop podrli in mimogrede izvedli nekaj manjših sondiranj v zgornjem delu zdaj dvoetažnega prostora.

.....

1 Odgovorna konservatorica je umetnostna zgodovinarica Alenka Železnik. Delo konservatorja arhitekta sem avtor opravljal na Rajhenburgu med letoma 1988 in 1994.

Stolpiči ali vogal s kapelo se nahaja na jugovzhodnem, od vhoda povsem umaknjenem in najbolj zaščitenem rtu grajskega pomola. Kaže, da je bil pred pozidavo romanske kapele ta del gradu v obzidnem vogalu prazen. Ozke svetlobne odprtine v zunanjih zidovih, ki jih pogojno lahko imenujemo tudi strelnice, imajo bočne površine na tanko zafugirane v znanem romanskem načinu. Vzhodni in južni zid kapele so sezidali na izravnani vrh obzidja, in to v debelini, kakršno so načrtovali za stolp s kapelo, ne glede na debelino spodnjih, starejših zidov. Fasadno ravnino so spoštovali, znotraj pa je prišlo do vskokov v debelini, ki so jih lahko uporabili, da so nanje naslonili stropnike. Zahodna stranica kapele je bodisi starejša bodisi sočasna z vzhodno steno jugovzhodnega palacija.² Severno steno pa so zagotovo postavili čisto na novo, in sicer po vsej višini od skalne osnove navzgor ter v enaki debelini enega metra. Stropnike so vanjo vzdali med gradnjo. Ker je spodnji prostor segal (pre)globoko, so

Notranjost kapele,
pogled proti vzhodu.

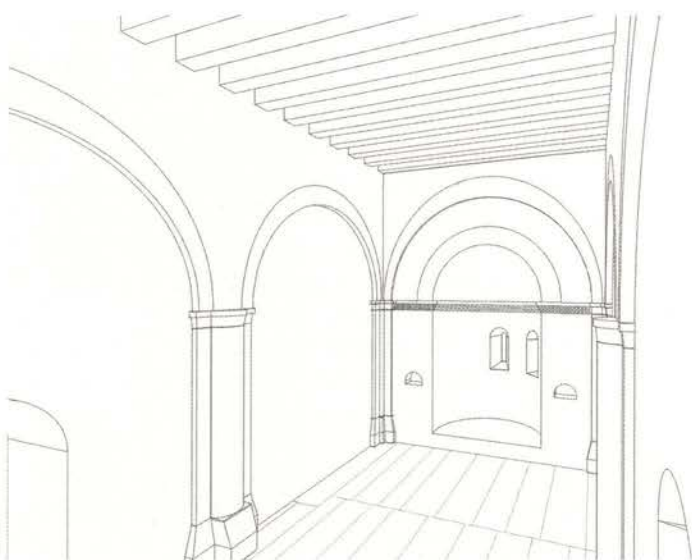
najnižji del spremenili v klet, nivo prostora pod romansko kapelo pa se tako ujema z nivojem sedanjega dvorišča in je od tam dostopen po ozkih hodnikih. Zunanji dostop (z dvorišča) je skupen za ta prostor in za pritličje mlajše, gotske dvojne kapele sv. Miklavža.

Kapela je v tlorisu pravokotnik (diagonali sta enako dolgi!), kar kaže na kontrolirano in izjemno pazljivo gradnjo. Krajši stranici merita najmanj 5 metrov, daljši pa $8 \pm 0,01$ metra. Da se mere približujejo metriskemu merskemu sistemu, je seveda naključje; morda so uporabljali osnovne mere, na primer 0,25 metra ali verjetneje 0,33 metra. Prostor je za 34° obrnjen proti jugu, kar je glede na okoliščine znotraj pričakovanj za kapele visokega srednjega veka.

Sredi vzhodne stene so jasno razpoznavni ostanki nekdanje apside. Njeni deli so navzven previsevali ravnino fasade (konzolna, erker-

2 To vprašanje bo mogoče rešiti z obsežnejšim sondiranjem. Takrat bo tudi pojasnjena vloga poznoromanskega portala s kolescem za dvižni most na koru gotske kapele.

ska, izpahnjena apsida). V tlorisu je nekoliko zaprta, podkvasta. Njena tla so zidana in za 0,31 metra dvignjena nad pod v kapeli. Na južni strani polvalja, tik ob novem okenskem okvirju, se kaže del lepo klezanega apsidalnega okenca. Ali je obstajalo še eno sredinsko okence, ki je v romanski apsidi skoraj obvezno, ne bo nikoli mogoče zatrdno vedeti. Spodnji del kalote je ostal nepoškodovan v tolikšni meri, da je mogoče rekonstruirati celotno obliko polkupole. Na stiku vertikalnega valja s kaloto je ohranjen kockast friz. Kockice so nanizane v štirih vrstah, zgoraj jih zaključuje gladek rob. Kockasti friz in kockasti kapitel se pojavljata od konca 11. do 13. stoletja. V Paray-le-Monialu so kockasti friz rabili okrog preloma 11. v 12. stoletja. Kamnita površina apsida in kalote iz gostega rumenosivega peščenca je natančno obdelana s finimi širokimi dleti. Spočetka je bila zagotovo vidna, morda obeljena, nikakor pa ne debelo premazana ali ometana.

Notranjost kapele, pogled proti vzhodu, idelana rekonstrukcija.

Kockasti friz se iz apsida v neprekinjenem traku vleče tudi po vzhodni steni, vse do severnega in južnega vogala. Na steni desno in levo od apsida sta vrezani dve polkrožno sklenjeni niši, ki sta bili ob oltarju potrebni za mašno vino, vodo in pribor. V vsak vogal je vstavljena nekakšna vogalna lizena. Iz njiju izhajajo nastavki polkrožnega loka iz lepo rezanega svetlega peščenjaka. Lok, tako kot lizene, za 8 centimetrov izstopa iz ravnine spodnjega zidu, površina zidu nad njim pa se poravnava s površino loka. Lok je zidan skupaj z zidom, vendar vsekar ne kot konstrukcijski, ampak le kot dekorativni element.

Enak lok z lizenama se ponovi tudi na zahodni steni, medtem ko sta južna in severna stena predeljeni s po eno vmesno lizeno. Z njiju v vsak vogal potekajo podobni loki, le da so elipsni in se njihovo teme višinsko izenačuje s temenom lokov na vzhodni in zahodni steni. S sredinske lizene je bil odklesan precej močan polsteber (slop?).

Kako je bila kapela na začetku stropana, za zdaj še ne moremo biti povsem gotovi. Ležišče nad sredinskima lizenama, ki naj bi po Stoparju (Stopar, 1993) nudilo oporo sredinski oprogi in s tem dvema oboč-

nima polama, v zidu ni tako zelo jasno in povedno. Prav tako ni pravih sledov obočnih pet v vogalih prostora ali razločnejših odtisov na bočnih stranicah. Zato je vsaj za zdaj predlagan raven tramovni strop.

Proporcijska analiza prostora ter arhitekturno-konstruktivski modul sta pri kapeli na rajhenburškem gradu resnično izzivalni temi. Tlorisno razmerje med stranicami je 5 : 8 metrov, torej 1 : 1,6. Vzhodna stena je dolga 5 metrov, višina od tal do zgornjega roba kockastega friza, ki se je vlekel po vsej njeni dolžini in v apsidi, znaša 3,14 metra oziroma z robom 3,21 metra. Tukaj je razmerje 1 : 1,59 oziroma 1 : 1,56. Geometrija stenskih kamnitih lokov je prirejena tako, da vsa temena dosegajo višino približno 6,42 metra nad tlemi. Vsa razmerja se tako izjemno natančno približujejo razmerju zlatega reza *sectio aurea* $\Phi = 1 : (\sqrt{5} + 1)/2$ (decimalna vrednost 1 : 1,618033989...) oziroma njegovim racionalnim aproksimacijam v Fibonaccijevih zaporedjih (Lawlor, 1982). Tako zelo, da naključja skoraj ne more biti!

Ostanki omogočajo razmeroma zanesljivo grafično rekonstrukcijo kapele v vseh temeljnih arhitekturnih sestavinah. Iz razpoložljivih podatkov, prepoznanih elementov, primerjav in sklepanja si zdaj lahko predstavljamo idealno rekonstruiran prostor.

Gotovo bi bilo treba rajhenburško kapelo najprej sistematično primerjati z gradnjami, ki jih je na salzburškem ozemlju izpeljal Konrad I. v času svojega nadškofovanja v letih 1131–1147, še prav posebej s tisto na gradu Tirol na Južnem Tirolskem (Bitschnau in Hauser, 1994 in 1995). Medtem ko kockasti friz ter profili baz in kapitelov pri lizenah kapelo postavljajo v prvo polovico 12. stoletja – tudi to kaže, da bi bil graditelj res lahko salzburški nadškof Konrad I. –, bi bilo za stenske nekonstruktivne, elipsne loke še treba iskati prave primerjave. Med slovenskim gradivom pa se je pokazalo, da sta si presenetljivo podobni kapela na Rajhenburgu in podružnična cerkev sv. Martina v Zgornji Dragi. Ladji sta skoraj do centimetra enaki, medtem ko je apsida v Dragi že precej večja in v njej stoji oltar. Optično sta obe arhitekturi razdeljeni v dva dela: pri Martinu z močno oprogo in obokoma, na Rajhenburgu z lizenami (tudi lokom?). Čeprav sta bili zgradbi zgrajeni v popolnoma drugačnih okoliščinah, sta bili zasnovani v istem času in obe sta vrhunski arhitekturi. So prišli stavbeniki v Rajhenburg iz iste ga kulturnega prostora kot stiški Mihael, torej francoskega?

DUŠAN KRAMBERGER

fotografija in risba: DUŠAN KRAMBERGER

Literatura

BITSCHNAU, M. Die hochmittelalterlichen Bauphasen der Burg Tirol, *Bericht über die 38. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung*, 11.–15. 5. 1994, Brandenburg, str. 44.

BITSCHNAU, M.; HAUSER, W. Baugeschichte der Burg Tirol im Hochmittelalter (1077/1100–1300), *Tiroler Heimat, Jahrbuch für Geschichte und Volkskunde*, 59. Band, Innsbruck 1995, str. 1–18.

BITSCHNAU, M.; HAUSER, W. Burg Tirol im Hochmittelalter – Bauphasen und Zeitstellung, *Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 4: Schloß Tirol – Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, (posebni odtis brez leta izdaje, verjetno 1995), str. 31–46, in priloge;

- KOS, FRANC. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, knj. 4 : (l. 1101-1200)*. Ljubljana 1915.
- KRAMBERGER, DUŠAN. *Možnosti rekonstrukcije srednjeveških gradov, Romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- LAWLOR, ROBERT. *Sacred Geometry : philosophy and practice : with 202 illustrations and diagrams, 56 in two colors*, London 1982.
- STOPAR, IVAN. Grajski objekti v salzburškem Posavju. Brestanica, *Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982, str. 83, 84.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 5, Med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana 1993.
- ŠTEFANAC, SAMO. Arhitektura ok. 1400 v Sloveniji : problemi in predlogi, *Gotika v Sloveniji, Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*, razstavniki katalog, Ljubljana, Narodna galerija, 1. 6.–1. 10. 1995, str. 51.

Tabor nad Cerovim pri Grosuplju

Vzorec prenove

EŠD 68

kraj Cerovo

časovna opredelitev tabor grajen ob koncu 15. stoletja, leseni hodniki odstranjeni 1895

čas obnove 1990

Podobno kot tabor na Šmarni gori, vendar v manjšem pomenu, je nastal tabor nad Cerovim ob nekoč pomembni prometni povezavi in hkrati kot člen v verigi signalnih točk v notranjosti dežel (med turjaško dolino in cesto proti Novemu mestu). V nasprotju s šmar-nogorskim taborom, ki so ga očitno zgradili ob podpori cerkvenih ali celo deželnih oblasti, je cerovski tabor nastajal v največji meri

Grafična rekonstrukcija protiturškega tabora.

kot rezultat dela okoličanov in le z vzporedno odobritvijo oblasti. To dokazujejo ozka navezanost na terenske značilnosti, manj umetnostno poudarjenih arhitekturnih detajlov in značilno velik poudarek na funkcionalno pomembnih sestavinah, kot so lesene kašče vzdolž notranjega dela obzidja, večkrat prekinjena gradnja in razmeroma majhen obseg utrdbe (10 x 16 sežnjev).

Kljub temu pa cerovski tabor kot eden najbolje ohranjenih v Sloveniji izkazuje povsem enakovredno znanje v oblikovanju utrdbenih sestavin, od dvovišinskega obzidja in ustrezno izoblikovanih vogalno izpostavljenih stolpov do dviznega mostu pri vhodu. Čeprav je dvovišinsko obzidje dosegalo komaj 3,5 sežnja višine v nasprotju s pomembnejšimi, ki so bila vsa višja od 4 sežnjev, in čeprav najbrž branilci niso imeli tedaj najkvalitetnejšega orožja (topov), so bile uporabljene za tedanji čas povsem sodobne oblike obrambnih vogalnih stolpov na najustreznejših točkah: okrogli obrambni stolp z linami, v katerih bi lahko uporabili tudi manjše topove, polodprta (polovična) obrambna

stolpa kot zaščita vhoda in raztegnjenih delov obzidja ter mali dvizni most kot dodatna zapora vhodnim vratom. Vhodni portal in strelnice so bile izklesane iz kamna povsem enako kot na tedanjih grajskih ali meščanskih obzidjih v bližnji okolici – pri graditvi so morali tudi tu sodelovati isti mojstri kot pri pomembnejših utrdbah. Veliki okrogli stolp s predprostorom je bil takoj namenjen kaščnim shrambam in verjetno tudi bivališču vaških stražarjev, male lesene kašče pa so bile razpostavljene predvsem znotraj vzhodne stranice obzidja, ki je bila postavljena ob težko dostopnem strmem terenu.

Taborski kompleks je bil, razen lesenega vrhnjega obrambnega hodnika in lesenih kašč, odlično ohranjen, tako da je bila mogoča obnova zidanih delov tabora skoraj brez rekonstrukcij. Rekonstruiran je bil lesen nadobzidni obrambni hodnik kot osnovna značilnost vseh slovenskih protiturških taborov. Ob obnovi je bil s sondami ugotovljen položaj kaščnih stavb vzdolž vzhodnega obzidja, ki pa niso bile rekonstruirane, ker je bilo za to premalo podatkov.

Skupaj z ohranjenim odprtim in nepogozdenim območjem okrog utrdbe in z vzorno obnovljeno zunanostjo (odlično je bil re-

Obnovljen tabor nad Cerovim.

konstruiran srednjeveški način izdelave ometov) ponuja cerovski protiturški tabor kot edini vzorec v Sloveniji zunanjo podobo, kakršna je bila značilna za večino kmečkih utrdb. Če bi seveda hoteli cerovski tabor predstaviti v celoti, bi morali dodati še rekonstrukcijo obrambnega vhoda, vzorec kaščnih stavb in vzdrževati posebno stanje neposredne okolice (očiščene vsega visokega rastlinja). Obenem bi bila morda prav v tem taboru ena prvih možnosti, da bi občasno na podoben način, kot je to povezano z grajskimi utrdbami, predstavili obiskovalcem način življenja iz časov, ko so bile te kmečke trdnjave tako pomembne za preživetje.

PETER FISTER

risba in fotografija: PETER FISTER

Grad Borl

EŠD 35

kraj Dolane

časovna opredelitev 12. stoletje, prva omemba 1255, 17. stoletje, 18. stoletje

čas obnove od 1981, obnova še ni končana

Grad Borl (Ankenstein) je pomembna utrdvena arhitektura s sestavljeno talno zasnovo, ki priča o njegovem večstoletnem razvoju. Leži na izredno slikoviti krajinski točki, na prepadnem pomolu nad Dravo, ki je nekoč branil strateški prehod čez reko. V zgodovini grad prvič omenjajo leta 1255, vrsta podatkov pa kaže, da je verjetno obstajal že veliko pred tem.

Arkadni hodnik na notranjem dvorišču.

.....

Grajski kompleks sestavljajo objekti nepravilnih tlorisov, ki niso bili grajeni po vnaprej določenem konceptu, ampak se je njihova oblika morala prilagajati razpoložljivemu prostoru vrh skale in na nasipu. Najstarejši del gradu je mogočni peterokotni bergfrid, ki še zmeraj dominira. Po letu 1494 so tedanji lastniki Szekelyji pozidali tri trakte okoli notranjega dvorišča. Najpomembnejši prispevek k formiranju grajske zasnove so dali grofje Sauerji, ki so grad posedovali od leta 1639 do leta 1801. V velikem preurejanju gradu po letu 1639 so zgradili viteško dvorano, kapelo, arkade na notranjem dvorišču, ga razširili proti vzhodu in zahodu ter uredili predgradje z gospodarskimi poslopji in grajskimi vrati. Več salonov so okrasili s štukaturami in poslikavami. Uredili so tudi park. Leta 1706 je Borl pogorel, a so ga Sauerji v skromnejši obliki obnovili. Poznejše prezidave grajskih poslopij niso bistveno spreminjale.

Postopna prenova gradu teče od leta 1981. Uvodoma so bila opravljena obsežna statičnosanacijska dela na območju kapele in severnega

Vzhodna fasada gradu.

trakta, kjer so bili zaradi nestabilnega terena potrebni izredno globoko temeljenje ter injektiranje in povezava obodnih sten. Vgrajenih je bilo več armiranobetonskih plošč. Statično sanacijo je projektiral inž. Stojan Ribnikar, ki je dela tudi nadziral. V nadaljevanju prenove so bila v celoti obnovljena ali zamenjana ostrejšja celotnega grajskega kompleksa, obnovljena je bila zunanost bergfrida. Ker so bila do sedaj izvedena gradbenosanacijska dela le osnova za nadaljnje konservatorsko obravnavanje in posege, je na grajskih poslopih treba še veliko postoriti. Primarni dokument za prezentacijo spomenika bo konservatorski program z morebitnimi nekaterimi spremembami, ki jih bo pogojevala nova funkcija. Te bodo odvisne od bodočega uporabnika in tudi od potencialnih novih najdb, ki so pri prenovi tako kompleksne raščene arhitekture, kot je grad Borl, zmeraj mogoče.

Kljub nekaterim poskusom, da bi bilo v gradu vsaj nekaj dejavnosti, lahko rečemo, da je grad trenutno brez vsebine. Zadnja dejavnost, ki je zasedala večji del gradu, je bila hotelska, vendar je zamrla konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Ker je hotel postal

Obnovljeno ostrešje z dimnikoma.

.....

nerentabilen, ga je tedanji upravljavec preprosto zapustil, z demontažo opreme pa je bila povzročena še dodatna škoda.

Od leta 1995 potekajo na gradu vsakoletne prireditve v organizaciji fundacije Idriart. Te so za promocijo spomenika gotovo koristne, niso pa trajna in ustrezna rešitev za prihodnost objekta. Pridobljena materialna sredstva se v grad ne vlagajo, udeleženci v gradu tudi improvizirajo možnosti za prenočevanje in prehrano, kar za grad v sedanjem stanju nikakor ni primerno.

ALENKA HORVAT

fotografije: IGOR SAPAČ

Literatura

.....

CURK, JOŽE. Trije gradovi – tri usode, *Ptujski zbornik*, 5, Ptuj 1985.

WEIGL, IGOR. Grad Borl in družina Sauer von und zu Ankenstein, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 68, Maribor 1997.

Grad nad Drago

Primer anonimnega utrjenega gradu iz visokega srednjega veka

EŠD 17233

kraj Draga

časovna opredelitev visoki in pozni srednji vek

Gradišče nad Drago je strma vzpetina (566 metrov nadmorske višine) v predzadnjem od vzhodnih grebenov Osovniškega masiva, ki se dvigajo nad ravnico na desnem bregu Sore med Puštalom in Soro. Na vrhu Gradišča so razvaline manjšega utrjenega gradu, ki jih prvi omenja Anton Koblar ob koncu 19. stoletja, v zadnjem času pa je nanje opozoril France Jenko. Utrdba predstavlja vzorčen primer premišljene izrabe ugodnih geomorfoloških pogojev in strateške lege, ki je omogočala nadzor komunikacije med Goričanami in sotočjem obeh Sor ter vizualno komunikacijo s Starim gradom Smlednik.

Pogled z vzhoda.

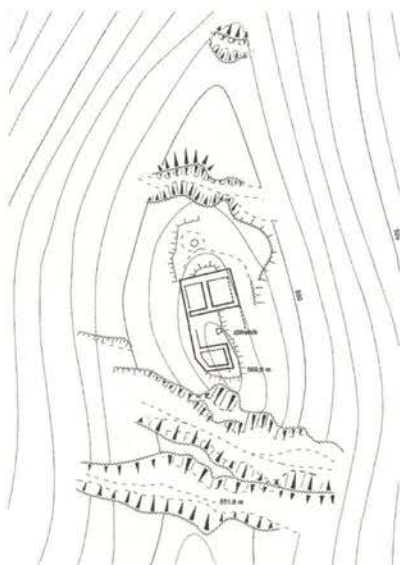
Ostanki gradu ležijo na prvi vzpetini v ostrem grebenu med globokima grapama potokov Žebnik in Draga. Lokacija je odlično naravno zavarovana z izjemno strmimi pobočji, ki se od severno ležečega posestva pod Gradiščem do začetka grebena na razmeroma kratki razdalji vzpnejo za okoli 150 metrov. Na južni strani sta utrdbo varovala dva več metrov globoka in široka jarka, med katerima je težko prehodni ostanek grebena. Oba jarka sta vklesana v mehkejši laporje in imata strme oziroma navpične stene, medtem ko tvori nadaljevanje grebena proti severu okoli 15 metrov višji skalni pomol, ki ga sestavljajo proti eroziji in preperevanju odpornejši apnenci. Na ožjem in lahko branljivem grebenu, ki se spušča proti Dragi, sta bila vklesana širši in globlji ter ožji in plitvejši jarek, prav tako z navpičnimi stenami.

Na vrhu delno preoblikovanega pomola so prepoznavni ostanki obodnega gradu z dvoceličnim palacijem, manjšim petkotnim stolpom in obzidanim dvoriščem s cisterno v skupni izmeri 21,6 x 12,5 metra. Severni del vrha, pod katerim je še umetno izravnana terasa, zavzema pravokoten stanovanjski objekt (12,5 x 9,3 metra) z dvema prostoroma. Na nasprotnem, južnem koncu pomola je bil na zahodno obzidje naslonjen manjši stolp v izmeri 7,7 x 7,5 metra. Od zahodnega obzidja, ki se je z zalomljenim potekom prilagajalo skalnemu reliefu, je ohranjeno le zunanje lice, medtem ko lahko potek vzhodnega obodnega zidu le domnevamo. Tik ob skalni stopnji, ki na vzhodu zamejuje dvorišče, je v skalo vsekana kvadratna kotanja z ravnim

dnom, v kateri domnevamo zbiralnik za vodo. Širina zidov iz klesanih pravokotnih kamnov, vezanih s trdno belo sivo malto, znaša 1 meter. Razen južne stene palacija, ki je ohranjena do 2 metra visoko, so ostanki zidanih struktur zaznavni le še v talnem reliefu oziroma tam, kjer so ruševinske plasti ob zidovih odkopali »iskalci zakladov«.

Obodni gradovi z dvoceličnim palacijem in obzidanim dvoriščem s cisterno so bili v osrednji Sloveniji pogosti v drugi polovici 12. stoletja, zlasti pa v 13. stoletju. V primeru utrdbe nad Drago potrjuje to datacijo tudi analiza kovinskih predmetov, ki jih hrani Narodni muzej Slovenije.

Vsi predmeti ali njihovi odlomki so bili odkriti nestrokovno in nepooblaščen, z iskalcem kovin, ter predani muzeju. Izhajajo s pobočij pod gradom, njihova natančna najdiščna lega ni znana. Glede na zvrst gradiva so običajni za srednji vek in tipološko večinoma prepoznavni, zato jih okvirno datiramo v 12. in 13., nekatere morda še v 14. stoletje. Prevladujejo okovi iz bakra oziroma bakrovih zlitin, ne-

Tloris srednjeveške utrdbe z obrambnimi jarki.

kateri pozlačeni in okrašeni z vrezi ali vbodi. Med najstarejšimi so pozlačeni bakreni odlomki okovov ščita – enaki primerki iz Nemčije so datirani v 12. in 13. stoletje. Iz 12. ali 13. stoletja je bakren, prav tako pozlačen okov z upodobitvijo psov, ki je bil glede na ostanek šarnirja in luknjice za zakovice pritrjen na leseno podlago, morda skrinjice. K neki skrinjici iz 13. stoletja je kot podlaga verjetno spadala značilna bakrena nogica. Malo mlajši, iz 13. ali morda še iz 14. stoletja so nekateri prav tako pozlačeni bakreni okovi oziroma okrasni žeblički. Bakrena sta tudi luničasta obeska, verjetno s konjske oprave. Jasno določljiv je še kovinski zaključni okov nožnice bodala, po primerjavah datiran v visoki srednji vek oziroma v prvo polovico 14. stoletja. Zelo redka, v Sloveniji doslej edina takšna najdba je napol plastična človeška maska oziroma glavica, ulita iz bronu s svinčem; je odličen primer drobne romanske umetnosti, datiran v 13. ali 14. stoletje. Med železnimi predmeti omenimo okroglo pasno spono, nož, odlomek škarij, spojke in žeblje ter odlomek podkve. Značilna najdba je tudi svinčeno preslično vretence. Izjemen pa je svinčeni

pokrov škatlice z upodobitvijo orla, glede na ikonografske primerjave datiran v 13. stoletje.

Najdbe z gradu nad Drago izpričujejo vsakdanje življenje na srednjeveškem gradu in razmeroma visoko kulturno raven njegovih prebivalcev. Nekatere so zelo kakovostno izdelane in tudi redke ali v slovenskem prostoru celo unikatne. Dragocene so, saj dokumentirajo raznovrstno, pri nas zelo slabo poznano materialno kulturo iz 12. ali 13. stoletja, ki jo skrivajo še nedotaknjene plasti številnih grajskih razvalin.

Glede na kronologijo najdb pri gradu z Gradišča nad Drago vsekakor ne gre za izginuli castrum Bosisen, ki nastopa v dveh darovnicah cesarja Otona II. iz zadnje tretjine 10. stoletja in ga moramo glede na sosledje pri opisu meje v listini iz leta 989 iskati na eni od vzpetin v hribovju zahodno od Gosteškega potoka, najverjetneje na Kremplnovem hribu nad Hosto – tam so izkopavanja razkrila ostanke utrjenega pribežališča iz 10. stoletja.

Izbor kovinskih predmetov v hrambi Narodnega muzeja Slovenije.

Strateška lega utrdbe na Gradišču nad Drago na mejnem območju med gospostvi freisinškega škofa, grofov Andeških in koroških vojvod Spanheimov napeljuje na domnevo, da je bila v posesti spanheimskih ministeralov gospodov iz Sore, ki so v virih omenjeni med sredino 12. in začetkom 13. stoletja.

ANDREJ GASPARI, BARBARA NADBATH IN TOMAŽ NABERGOJ

fotografija: stran 75 VIKTOR IVANC, stran 77 TOMAŽ LAUKO

risba: ANDREJ GASPARI

Literatura

JENKO, FRANCE. *Gradišče nad Drago, Loški razgledi*, 49, Škofja Loka 2002, str. 199–200.

KOBLAR, ANTON. *Zgodovina sorške fare*, Ljubljana 1883, str. 10.

KOMAC, ANDREJ. *Od mejne grofije do dežele (Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju)*, Ljubljana 2006.

Grad Hmeljnik

EŠD 175

kraj Gorenje Karteljevo

časovna opredelitev 12., 13. stoletje, po 1441, okoli 1520, okoli 1560, okoli 1930, uničenje 1942, 1958

čas obnove 1970–1985

Grad Hmeljnik, pozidan na pomolu gozdnatega pobočja nad sedanjo glavno cesto med Ljubljano in Novim mestom, je eden najlepših primerov grajske arhitekture na Dolenjskem. Nastal je v 12. stoletju kot družinski (ganerbni) grad z več uporabniki iz iste rodovine hmeljniških vitezov, v virih pa se prvič omenja leta 1217. V 15. in 16. stoletju je bil v lasti Črnomaljskih, pozneje Auerspergov, od leta 1876 do konca druge svetovne vojne pa je bil v lasti družine Wamboldt, ki ga je konec 19. stoletja in v tridesetih letih 20. stoletja v skladu s konservatorskimi načeli temeljito obnovila. Leta 1942 so ga partizani kot enega prvih gradov na Dolenjskem požgali, po vojni pa so razvaline leta 1958 minirali in uničili najpomembnejše dele srednjeveškega grajskega jedra.

Hmeljnik je eden najlepših primerov pravilne, na približno kvadratnem tlorisu pozidane romanske obodne zasnove z dvema dvonadstropnima romanskima palacijema in obrambnim obzidjem iz časa okoli sredine 12. stoletja. Kasnejše prezidave te zasnove niso bistveno zabrisale. Domnevno v prvi polovici 13. stoletja so k romanski obodni zasnovi prizidali vhodni stolp, ob dostopni poti do gradu pa je nastala grajska kapela. Zasnova nikoli ni imela velikega osrednjega obrambnega stolpa. Po letu 1441, ko je grad pridobil Jurij Črnomaljski, so v romanskem južnem podaljšku vzhodnega palacija uredili dvoetažni prostor, morda notranjo grajsko kapelo, ki je bila opremljena z odličnim, a okoli leta 1950 žal uničenim križnorebrastim obokom, ki je kazal na parlerjevsko tradicijo. V zadnji četrtini 15. stoletja so zaradi grozeče turške nevarnosti v več zaporednih gradbenih etapah pozidali obsežno protiturško obzidje. Najprej so pozidali obzidje okoli grajskega jedra, ki še ni imelo dodatnih obrambnih stolpov, kmalu zatem pa še drugi pas obzidja na zahodni strani z novim vhodnim stolpičem na jugozahodnem vogalu. V obzidje so vključili tudi poznogotsko prenovljeno romansko zunanjo grajsko kapelo. V zadnji etapi te faze so pozidali še velik, z dvema okroglima stolpičema zavarovan obzidan obor na jugozahodni strani grajskega kompleksa. Hkrati z gradnjo protiturškega obzidnega sistema so obsežno prenovili stanovanjske trakte v grajskem jedru. Dela so bila končana do leta 1520. Severni palacij so z dvonadstropnim prizidkom podaljšali do zahodnega obzidja, vzhodnemu palaciju pa so nadzidali tretje nadstropje. Pri teh posegih so nastali številni bogato oblikovani poznogotski kamnoseško obdelani stavbni členi. Grad so okoli leta 1560, ko je bil v lasti humanistično razgledanega Hansa Črnomaljskega, temeljito prezidali in mu dali podobo renesančne rezidence. V grajskem jedru so zgradili novi dvonadstropni južni trakt, ki je bil v notranjščini okrašen s poslika-

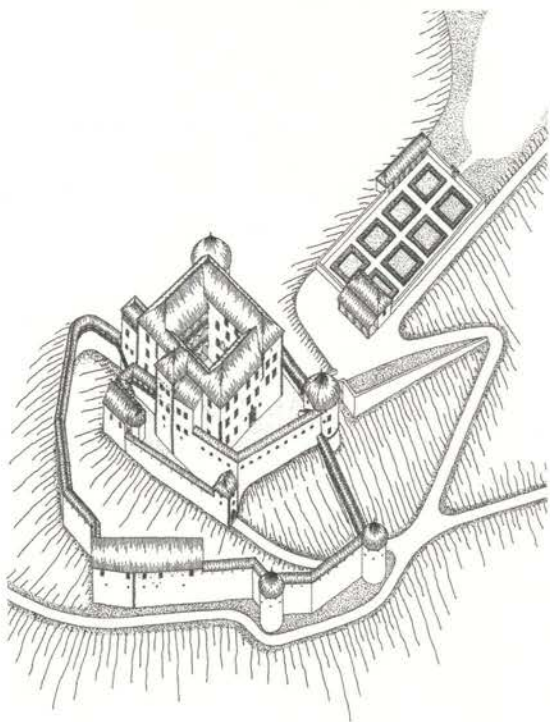
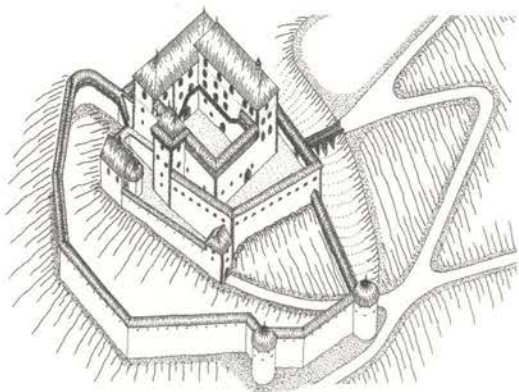
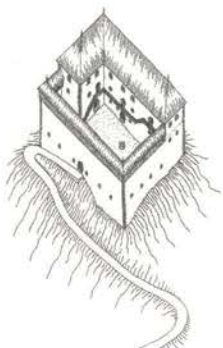
vami in odličnimi kasetiranimi lesenimi stropovi. Hkrati so na zahodni in severni strani dvorišča pozidali izjemno kvalitetno oblikovane in z balustradnimi ograjami okrašene dvonadstropne arkadne hodnike. V stari romanski vhodni stolpič so vgradili reprezentančno stopnišče. Ob teh delih so deloma preuredili tudi zunanji obrambni obzidji. Na vzhodni strani so prvi obzidni pas utrdili z dvema okroglima rondelama, v jugozahodnem vogalu drugega obzidnega pasu pa so pozidali mogočno gospodarsko poslopje. Pred vzhodno grajsko fasado so na mestu srednjeveškega predgradja uredili manjši obzidan, geometrično zasnovan parterni renesančni vrt. V taki obliki po zaključenih prezidavah je bil grajski kompleks vedutno upodobljen na stenskih slikarijah v novem južnem traktu. Grajski kompleks je s temi posegi dobil podobo, ki je kasnejša obdobja niso več bistveno spreminjala. V 18. stoletju je nastal pomožni povezovalni hodnik na dvoriščni strani južnega trakta, v 19. stoletju pa so porušili poznogotski vhodni stolpič pred grajsko kapelo in pozidali stolpasti prizidek na severozahodnem vogalu severnega

Grad Hmeljnik okoli leta 1930 na razglednici.

trakta. Takrat je nastala tudi velika klet s teraso v medzidju pred vzhodno fasado grajskega jedra. Leta 1876 je že precej zapuščeni grad prešel v posest družine Wamboldt. Takrat so se začela obsežna vzdrževalna in prezentacijska dela, ki so se razmahnila zlasti v času okoli leta 1920 in so dosledno upoštevala tedanja spomeniškovarstvena načela. Odkrili so zazidana poznogotska okna in renesančne balustradne ograje arkadnih hodnikov ter prebeljene renesančne freske in zakrite rezljane renesančne lesene stropje.

Razvaline leta 1942 požganega gradu so brezobzirno rušili še vse do okoli leta 1960. Odpeljali so tudi vse kamnoseško obdelane elemente porušenega arkadnega hodnika in romanskega portala severnega trakta. Med letoma 1970 in 1985 je spomeniška služba po načrtih arhitektke Špelke Valentinčič Jurkovič zasilno obnovila zidovje in strešine južnega in vzhodnega trakta ter vhodnega stolpiča. Kasneje so obnovitvena dela zastala. Grajski kompleks danes ob eni osrednjih državnih cest nezadržno propada.

Stavbni razvoj gradu, aksonometrične študije: okoli leta 1200, okoli leta 1450-1520 in okoli leta 1560.

Grad Hmeljnik je v slovenskem merilu eden ključnih objektov grajske dediščine in odlično dokumentira življenje na naših gradovih od romanike do renesanse, pa tudi še v 19. stoletju in prvi polovici 20. stoletja. Hkrati je žalosten spomenik odnosa do grajske dediščine med drugo svetovno vojno in po njej. Njegova ohranitev in korektna obnova ostajata naša moralna obveza. Zahtevo po nadaljevanju in zaključitvi v preteklih desetletjih začelih obnovitvenih del opravičuje tako pomen gradu kot zgodovinskega in arhitekturnega spomenika kakor tudi dejstvo, da je Dolenjska med drugo svetovno vojno in po njej izgubila skoraj vse pomembnejše spomenike grajske dediščine. Hmeljnik je eden redkih gradov, ki ga je s pomočjo razmeroma obsežne historične dokumentacije mogoče v celoti kvalitetno obnoviti. Hkrati so podani vsi pogoji za njegovo uspešno trajno revitalizacijo. Vsekakor bo najprej treba sanirati naglo propadajočo severno steno grajskega jedra z ostanki romanskih arhitekturnih členov, nato pa ponovno pozidati podrte dvoriščne zidove in celoto zastrešiti. Ob tem bo treba ponovno zgraditi tudi porušene arkadne hodnike v dokumentiranih nekdanjih oblikah in materialih. Tak poseg opravičuje zadovoljiva historična dokumentacija in dejstvo, da je bil to eden najkvalitetnejših tovrstnih motivov v slovenskem prostoru. Posebno pozornost bo treba posvetiti tudi sanaciji ostankov grajske kapele in obrambnega obzidja s stolpi, ob tem pa korigirati tudi nekatere napake, storjene med obnovo v sedemdesetih letih.

IGOR SAPAČ

risbe: **IGOR SAPAČ**

Literatura

- JARC, JANKO. Gospodje Črnomaljski, *Dolenjski zbornik 1990*, Novo mesto 1990.
- KOMELJ, IVAN. *Dolenjski gradovi*, Terenski zapiski iz let 1945–1949, Tipkopis hrani Knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu, Zapiski o gradu Hmeljnik.
- KOMELJ, IVAN. Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta I, Ljubljana 1951.
- MUŠIČ, MARJAN. Preureditvena dela v Novem mestu, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, V, Ljubljana 1953.
- MUŠIČ, MARJAN. *Arhitektura za čase : Novo mesto in Dolenjska*, Ljubljana 2002.
- POTOČNIK, BERNARDA. HME LJNIK. *Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*, Ljubljana 1994.
- SAPAČ, IGOR. *Grad Hmeljnik : stavbni razvoj*, Ljubljana 2003.
- SAPAČ, IGOR. *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, Ljubljana 2003 (tipkopis diplomskega dela).
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, knj. I, Porečje Krke*, Ljubljana 2000.

Koprsko mestno obzidje

EŠD 8280, 21643, 21848, 21849

kraj Koper

časovna opredelitev 13.–16. stoletje

Ostanki mestnih obzidij kažejo, da so bila vsa mesta jadranske obale in otokov utrjena domala že od svojega nastanka. Primerjava naših obalnih mest z drugimi istrskimi in jadranskimi mesti, ki so v temeljnih motivih oblikovanja mestnega tkiva tako sorodna našim mestom, izpričuje veljavnost tistih prvinskih oblikovnih zakonitosti, ki so se uveljavile ob Sredozemlju kot plod nepretrgane urbane dediščine, ne nazadnje utemeljene tudi v podobnosti gospodarskih, družbenih in podnebnih razmer tega prostora.

Obzidja z utrdami so se razvijala vzporedno z izpopolnjevanjem vojaške tehnike, oblegovalnega orožja, gradbeništva, pa tudi z ekonomskimi možnostmi posameznih mest oziroma mestnih državic. Obzidje je bilo vse do učinkovitega nastopa topništva tista mestna prvina, ki je mestnemu prebivalstvu zagotavljala razmeroma varno življenje. Znotraj obzidja pa je utripalo življenje, ne glede na meje, s katerimi ga je obzidje oklepalo. Težnje po razraščanju so se lahko uveljavile bodisi v višino ali z večjim zgoščevanjem stavbnega tkiva in z maksimalno izrabo prostih površin, ali pa tako, da se je obzidje ob kritičnem pritisku, ko sta odpovedali obe možnosti, vdalo in premaknilo ter tako zavarovalo nove površine za nadaljnjo urbano rast samega mesta. Premik obzidja je bil zato vedno pomembna odločitev mesta vse dotlej, dokler obzidje ni izgubilo svojega obrambnega pomena in funkcije (Bernik, 1968).

Največji razmah je gradnja obzidij in utrd doživela v času Beneške republike, toda če si podrobneje ogledamo načrte mest vzdolž istrske in dalmatinske obale, bomo opazili nekatere razlike in posebnosti. Medtem ko so bila mesta pod Serenissimo dobro utrjena proti kopnemu, slabše pa proti morju, so bila tista mesta, ki jim niso gospodovale Benetke, enako dobro utrjena tako proti morju kot proti kopnemu.

Skoraj vsako Benetkam podložno mesto je imelo po eno ali dve trdnjavi, ki sta bili dobro utrjeni proti kopnemu in manj proti morju; tega ne moremo trditi za mesta, ki jih ni gradila Beneška republika (na primer Dubrovnik). Iz tega sledi, da Benetke niso imele popolnega zaupanja v meščanstvo podložnih mest, ki se jim je dejansko tudi pogosto upiralo, na primer Koper leta 1348 (Beritić, 1962).

Z vsemi temi posebnostmi fortifikacijskega sistema so Benetke štitele predvsem svoje interese, v njem pa se nedvomno zrcali dobršen del medsebojnih odnosov, konfliktov pa tudi naporov mestnih oblasti, da bi obdržale del svoje suverenosti in svobode.

Strateška prednost koprskega otoka se je za gradnjo in rast utrjenega naselja začela kazati že ob zatonu zahodnorimskega cesarstva; veliko pozornost mu je kmalu zatem izkazoval Bizanc, kasneje pa so se zanj zanimali istrski mejni grofje, zlasti oglejski patriarhi

in končno Beneška republika. Tako na primer Nicolò Manzuoli v svojem delu »Nova descrizione della provincia dell'Istria« iz leta 1611 ni skoparil z ocenami o ugodni in varni legi mesta, ki je dovolj oddaljeno od kopnega, da je varno pred sovražnikom, posebej pa ga varujeta pas močvirja in trdno obzidje (Kandler, 1847). Tudi novi-grajski škof Giacomo Filippo Tommasini je v svojem delu »De' Commentari storico-geografici della provincia dell'Istria« posebej naglasil, da so bili vzroki za uspešno rast mesta v njegovi ugodni legi ter obrambni moči, ki sta prebivalstvu že od nekdaj nudila varno pribežališče pred zunanjimi sovražniki (Tommasini, 1836).

Razvoj utrdbenega sistema oziroma obzidnih pasov je bil v Koprju tesno povezan z rastjo in pomenom samega mesta tja od pozne antike do konca 15. stoletja, ko je postal upravno, politično in gospodarsko središče beneške Istre. Za Koper tako v listini iz leta 932 srečamo ime »Iustinopolis«, v listini iz leta 933 pa toponim »De ciuitate Capras«. Očitno gre za navedbo dveh različnih imen oziroma toponimov, ki sta se razmeroma dolgo drug ob drugem pojavljala v dokumentih. Pri tem gre morda prisluhnti tistim raziskovalcem

M. S. Giampiccoli: veduta Kopra, 18. stoletje, Pokrajinski muzej Koper.

koprške zgodovine, ki domnevajo, da je šlo za dve različni lokaciji: ena naj bi bila antični Capris (Capras) vrh skalnatega otoka, druga pa mlajši Iustinopolis v vznožju na zahodni strani otoka. Kljub trditvam, da naj bi bil Iustinopolis bizantinskega izvora, se to ime prvič pojavi šele leta 908 v listini kralja Berengarja. Gian Rinaldo Carli je še v 18. stoletju domneval, da je bil Iustinopolis toponim le za notranji del mesta, preostali del otoka pa naj bi se imenoval Capris oziroma Capras (Semi, 1975).

Tržaški zgodovinar, arheolog in konservator Pietro Kandler je sredi 19. stoletja na podlagi raziskav pripravil oris urbanega razvoja Kopra skozi stoletja in pri tem začrtal tri obzidne pasove: prvi in obenem najstarejši iz obdobja pozne antike naj bi bil kvadratne oblike in naj bi zajemal današnji osrednji mestni prostor od Belveder-

ja do Čevljarske ulice in od nekdanje cerkvice sv. Aleksandra na trgu Brolo do palače Tacco (muzejska stavba).

Drugi obzidni pas naj bi zajemal širši prostor, in sicer na vzhodni in deloma južni strani otoka, in naj bi zrastel v 13. stoletju. Njegovi sledovi z obzidjem in nekaterimi mestnimi vrati naj bi se ohranili vse do prvih desetletij 19. stoletja, na primer vrata sv. Sofije v Izolski četrti, pa vrata sv. Lovrenca, sv. Štefana, sv. Tomaža, Vseh svetnikov in sv. Margerite. Ta obzidni pas naj bi dokazovala tudi današnja Obzidna ulica.

Znotraj prvega obzidnega pasu naj bi po Kandlerju ležalo patricijsko mestno jedro, med prvim in drugim obzidnim pasom pa plebejsko mesto. Zunaj drugega obzidnega pasu naj bi bila razporejena mestna pokopališča (na primer pri gregoritskem samostanu, pri cerkvi sv. Ane, pri Malem mostu, medtem ko naj bi Židje imeli pokopališče znotraj drugega obzidnega pasu, pri cerkvi sv. Justa), ribiške in paolanske četrti (Kandler, 1875).

Tretji obzidni pas iz 15. stoletja, povezan z beneško dominacijo, je potekal po robu kopnega ob sami morski obali. S tem obzidjem se nam nekdanji beneški Koper kaže že tudi na nekaterih vedutah, ki so se ohranile do danes. Ena najzgodnejših in najdragocenejših je veduta na veliki oltarni pali Vittoreja Carpaccia »Madona na prestolu s svetniki« iz leta 1516, kjer sv. Nazarij drži v rokah model mesta. Upodobljena je severna stran mesta z vrsto pravokotnih obrambnih stolpov. V celoti obzidano mesto se nam kaže na veliki panorami iz druge polovice 16. stoletja z napisom »Inter utrumque tuta«, ki krasi glavno muzejsko dvorano, ter na alegorični podobi Marc' Antonia Bassettija iz leta 1624. Celotna panorama otoškega mesta z Levjim gradom v ospredju se kaže na grafični podobi Marca Sebastiana Giampiccolija s konca 18. stoletja, medtem ko se dokaj verna podoba mestnega obzidja kaže na miniaturni družine Grisoni iz leta 1818 (Cherini, 1951).

O celotnem poteku obzidja sta ohranjena tudi dva načrta iz leta 1619; enega je izdelal Battista Rubertino, drugega, bolj znanega, pa inž. Giacomo Fino. Oba načrta kažeta, da se je obzidje prilagajalo konfiguracijskim danostim, nekaj proste obale je puščalo le ob zahodnem in jugozahodnem delu. Obzidje je bilo dolgo 1457 korakov, visoko 4–5 korakov, debelo 3–4 čevlje; na notranjem obodu je teklen obhodni pas na konzolah. Skupaj s številnimi pravokotnimi obrambnimi stolpi je obzidje sestavljalo obrambno verigo, ki je bila posebej okrepljena na zahodni strani, in sicer z dvema utrjenima nasipoma, ki sta varovala vrata sv. Martina (Porta marittima), ter na severni strani z utrdbo Musella in utrjenim nasipom Belvedere, na južni strani pa z Munijskim stolpom. To je pravzaprav tudi vse, čeprav so številni gradbeni inženirji in arhitekti Beneške republike, kot poročajo viri, že od konca 15. stoletja izdelovali načrte o popraviilih in obnovah mestnega obzidja (Bernik, 1968; Budicin, 1998).

Mnogo več nam torej o obzidju in mestnih vratih povedo viri, predvsem poročila koprskih podestatov in kapitanov. Iz njih izvemo, da se je dokaj trden in soliden obrambni obroč okrog mesta strnil šele v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, ko so Koprju pretile številne vojne nevarnosti, obenem pa je postajal vse pomembnejše vojaško, gospodarsko in politično središče beneške Istre, ki mu je bilo treba zagotoviti varnost in ugled. Tako je čvrsto zidano in trdno

obzidje z 12 vrati leta 1483 v svojem »itinerariju« omenjal beneški kronist Marin Sanudo, ki je tega leta potoval po Istri (Kandler, 1849).

Beneška republika je že pred vojno Cambraiske lige in tudi med njo naročala podestatom istrskih mest, da dodobra utrdijo svoja mesta; v ta namen je v provinco pošiljala najsposobnejše vojaške inženirje, ki naj bi mestnim oblastem svetovali, kje in kako naj potekajo obnovitvena dela. V Koper je leta 1550 prišel sloviti arhitekt in inženir Michele Sanmicheli, za njim pa se je dalj časa mudil v mestu njegov nečak Alvise Brugnoli, ki je slovel kot specialist za utrjevalna dela. Njegovo ime je povezano s popravilom obzidja, ki se je v dolžini 30 korakov leta 1554 zrušilo pri cerkvi sv. Ane, in z razširitvijo nasipa ob Belvederju. Podestat Domenico Gradonici se je v svojem poročilu dožju zelo pohvalno izrazil o Brugnolijevi spretnosti (Caprin, 1905).

Kljub temu nam že leta 1558 podestat Nicolò Salomon poroča, da je mestno obzidje na mnogih mestih razpadlo in ga je treba obnoviti, podestat Francesco Mauro pa v svojem poročilu navaja, da je dal izdelati novo karto Kopra z okolico ter jo poslal oskrbnikom za utrdbe (Provveditori alle fortezze) (Smole, 1957). Tudi podestati, ki so upravljali Koper tja do uskoških vojn (1615–1617), so krpali in obnavljali dele obzidja, ki se je tu in tam zrušilo po obnovi leta 1579. Leto kasneje je Beneška republika poslala v Koper inženirja Francesca Malacredo z nalogo, da pregleda stanje utrdb v Kopru in okoliških vaseh.

Zadnji večji poseg v koprskem obrambnem sistemu je načrtoval podestat Giovanni Battista Polcenigo. Ker je zob časa Levjemu gradu odvzel njegove obrambne sposobnosti, je Polcenigo svetoval, da bi na obeh straneh Mudinih vrat izkopal jarke z okoličenimi nasipi, ali pa na vsaki strani vrat dvignili ploščad. Med Mudinimi vrati in Levjim gradom bi v obliki klina zgradili zunanji utrdbeni blok, ki bi bil ločen od starega obzidja, vendar bi iz njega branili notranje in zunanje stranice utrdbenega bloka. Načrti so bili žal vse preveč velikopotezni in dragi, da bi se lahko uresničili. Obzidni pas je še nadalje propadal; tako so sredi 18. stoletja smer nekdanjega obzidja nakazovali le še stolpi in nekateri obrambni nasipi. Zidovje se je v vedno večji meri podiralo samo od sebe, v njem so se neprestano pojavljale nove in nove odprtine, ki so služile meščanom za prost prehod iz mesta, obenem pa tudi za okenske in vratne odprtine njihovih hiš, naslonjenih na mestno obzidje. Tako so se v začetku 19. stoletja imenovala vrata tudi večje odprtine v obzidju, skozi katera so meščani prosto vstopali v mesto in odhajali iz njega. Dobila so svoja imena, kot na primer »vrata Fontana«, »del Bersaglio«, »del Torchio«, »della Fornasa« itd. (Cherini, 1951).

Že ob padcu Beneške republike leta 1797 je bilo mestno obzidje v dokajšnjem razsulu. Z urbanističnimi posegi Angela Calafatija v času francoske uprave (1806–1813) so večji del gradbenega materiala iz nekdanjega obzidja uporabili za gradnjo obhodne ceste (via Napoleonica) in novih ploščadi, v avstrijski dobi pa je z nadaljnjimi urbanističnimi posegi nekdanje obzidje domala izginilo. Prav tako je bil leta 1819 porušen tudi Levji grad, simbol nekdanje beneške oblasti. Tako je do sredine 19. stoletja (po Caprinu) ostal samo še del obzidja ob Mudinih vratih, ki se je ohranil do danes, nakazuje pa se tudi v škarpi strnjene niza hiš ob nekdanjih Izolskih vratih nad novim pristaniščem. Pritlične prostore nekdanjega »bastiona« na Belveder-

ju je ob koncu 19. stoletja oziroma v letih od 1889 do 1893 tedanja občinska uprava v Kopru dala v najem francoski tvrdki »Società generale Francese« s sedežem v Trstu za proizvodnjo in skladiščenje vin in likerjev, s tem pa je povezano v veliki meri tudi vprašanje skrivnih podzemnih hodnikov in rogov, ki naj bi že v času Beneške republike povezovali Pretorsko palačo z belvedersko ploščadjo.

V nasprotju z antičnim Piranom (Piranon), kjer arheološki podatki kažejo na obstoj poznoantičnega obzidja, arheološke raziskave v Kopru kljub predvidevanjem (Smole, 1957) na nekdanjem otoku do danes niso bili odkriti podobni ostanki; to je na neki način razumljivo, saj je bila rimska in kasneje poznoantična naselbina na otoku naravno varovana. Koprski otok je bil zaradi naravnih procesov na svojem zahodnem in jugozahodnem delu izpostavljen trajnemu naravnemu procesu naplavljanja Badaševice, na drugi strani pa Rižane in drugih manjših pritokov, na vzhodnem delu pa je naravni »klif« preprečeval kakršne koli antropogene posege priobalne poselitve tega dela otoka. Prav

Vrata Muda s fragmentom ohranjenega srednjeveškega obzidja.

zaradi tega je bila dostopnost otoka otežena, plitvine pa so bile idealne za nastanek solin od Semelele ter Škocjanskega zatoka do ankaranske obale. Po drugi strani je močvirnati teren zajel celoten jugozahodni del mesta. Tehnika gradnje srednjeveškega obzidja se je zaradi zahtevnosti terena prilagajala konfiguraciji in sami topografiji otoka. Beneško obzidje iz 15. stoletja je potekalo po skrajnem robu otoka, predvsem zaradi širitve mesta. Z arheološkimi raziskavami je bilo mogoče analizirati različne tehnike gradnje temeljev obzidja, saj so slednji v veliki večini edini preostanek nekoč mogočnega mestnega obzidja.

Prve arheološke raziskave je leta 1985 na območju nekdanjega Nabrežja JLA in Repičeve ulice opravil Pokrajinski muzej Koper. Ob sondažnih izkopavanjih je bilo očiščenih nad 25 metrov obzidja iz notranje strani pod današnjo hodno površino. Pri tem je bil odkrit tlak iz časa nastanka obzidja ob koncu srednjega veka, ki pa je bil zaradi stalnega dviganja morske gladine in zamočvirjenja kmalu neuporaben. Obzidje je bilo zgrajeno na mehki zamuljeni površini morskega dna. Tehnično so graditelji rešili problem gradnje z nabijanjem lesenih kolov v zemljo do globine 3,20 metra. V blato zabiti koli so bili gosto nabiti v širini pozidave, na ravno odžagane zgornje ploskve kolov so bili

Soška ulica, arheološka izkopavanja.

položeni vzdolžni plohi iz jelovine, nanje pa še prečne deske. Na to leseno konstrukcijo je bila položena stopničasto zožujoča se podzidana struktura brez malte. Za obzidjem pridobljena nova površina je bila nato stalno poseljena, na začetku 19. stoletja pa je prenehala delovati notranja vzdolžna komunikacija. Njeno vlogo je prevzela zunanja vrsta novozgrajenih hiš, ki je inkorporirala ostanke obzidja v zunanjih fasadah in približno na današnjem hodnem nivoju (Župančič, 1985).

Takratni Medobčinski zavod za varstvo kulturne in naravne dediščine Piran (zdaj ZVKDS, OE Piran) je v sklopu zaščitnih raziskav v mestnem jedru Kopra opravil večje število arheoloških zaščitnih posegov, ki zaenkrat interpretirajo le beneško obzidje. Pri vseh posegih so bila konservatorska izhodišča pogojevana s prezentacijo »in situ«. Tako imamo na posameznih predelih mesta prezentiran potek obzidja ali pa so bili segmenti obzidja prezentirani v sklopu novogradenj (Soška ulica, Belveder).

Zaščitne raziskave so se, predvsem zaradi rušenja objektov, vrstile na naslednjih lokacijah: na zgoraj omenjeni lokaciji med Repičevo ulico in Nabrežjem JLA, na Vojkovem nabrežju 3, Soški ulici 10, Kolarški ulici 4, Belvederju, Pristaniškem trgu in Ribiškem trgu.

Na Soški ulici 10 je bilo najpomembnejše odkritje več kot 18 metrov dolg odsek obzidja širine 1 metra, ki je bil grajen v podobni tehniki (temelji iz lesenih kolov, zabitih v blato, vzdolžni leseni plohi, kamnit podzid, struktura zidu) kot obzidje na Repičevi ulici, le da je bil kamnit podzid vezan z malto, ostanki zidu, ohranjeni v višini 0,90 metra, pa so bili izdelani iz tesno spojenih kvadrov iz apnenca. Zanimiva je tudi razširitev obzidja na tem predelu za 2,10 metra, zid pa so postavili na litološko lapornato podlago (Trenz, 1992). Verjetno lahko dograditev tega dela obzidja povežemo s stalnimi obnovitvenimi deli fortifikacijskega sistema, ki so jih beneški izvedenci zahtevali od mestnih oblasti. Obzidje, ki je bilo v začetku 16. stoletja obnovljeno, je bilo namreč izpostavljeno morju, vlagi in močnemu vetru, tako da se je na več mestih porušilo. Opisan način gradnje je bil značilen za jugozahodni in vzhodni predel mesta, saj nam arheološke raziskave na območju Belvederja (Novšak, 2001) kažejo, da je

bila konstrukcija obzidja na severnem delu mesta postavljena neposredno na lapornato osnovo, obzidje od utrdbe Belveder (Belvedere Balluardo terrapienato) do nasipa in utrdbe Tiepolo (Balluardo Tiepolo terrapienato) pa ni potekalo v ravni liniji, temveč se je prilagajalo terenu. Širina obzidja na tem predelu je bila 0,80 metra, torej je bilo obzidje ožje kot na bolj izpostavljenih predelih mesta. Na severozahodnem predelu je bilo obzidje postavljeno na trdo podlago, zaradi česar je bila struktura trajnejša, popravila in dograjevanja pa niso bila potrebna, tako kot na drugih predelih mestnega obzidja.

Pri zadnjih arheoloških raziskavah na predelu Pristaniškega trga so bili odkriti slabo ohranjeni temelji nekoč močno utrjenega nasipa Tiepolo s kamnitim tlakom (Predan, 2006), preliminarno keramične najdbe pa kažejo na obdobje 15. stoletja. Na Ribiškem trgu raziskani temelji obzidja (širina 0,87 metra) kažejo, da je obzidje potekalo v neposredni bližini morske obale in je verjetno v napetem loku nadaljevalo pot proti jugovzhodu. Prav zaradi bližine morja, ki je neprestano spodkopavalo temelje, je ta struktura obzidja izdelana izredno natančno, iz lepo klesanih in tesno spojenih kamnov, vezanih z malto.

Raziskani segmenti srednjeveškega mestnega obzidja Kopra kažejo na različne konstrukcijske tehnike gradnje, ki pa jih zaenkrat ne moremo povezati z različnimi časovnimi obdobji, temveč so verjetno bolj posledica konfiguracije koprskega otoka ter velike gradbene in tehnične spretnosti samih graditeljev. Načrtovalci koprskega mestnega obzidja očitno niso poiskali preprostejše rešitve za gradnjo fortifikacijskega sistema, temveč so obzidje, kot smo videli, prilagajali konfiguraciji otoka, hkrati pa so pri obravnavanju urbanistične vloge obzidja in opredelitvah njegovega oblikovalskega pomena nemalo skrbeli tudi za zgodovinsko ustrezen obraz mesta, ki je bilo navsezadnje tja do propada Beneške republike leta 1797 prestolnica celotne beneške Istre.

MARKO STOKIN IN SALVATOR ŽITKO

fotografiji: FOTOTEKA ZVKDS OE PIRAN

Literatura

- BERITIĆ, L. Obalna utvrdenja na našoj obali, *Pomorski zbornik, I*, Zagreb 1962, str. 218.
- BERNIK, STANE. *Organizem slovenskih obmorskih mest Koper–Izola–Piran*, Ljubljana 1968.
- BUDICIN, MARINO. Aspetti storico-urbani nell'Istria Veneta, *Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, 16, Trieste-Rovigno 1998, 109/110.
- CAPRIN, GIUSEPPE. *L'Istria nobilissima*, Trieste 1905.
- CHERINI, ALDO. Capodistria in una miniatura settecentesca, *Pagine Istriane*, 5, Pola 1951, 15.
- KANDLER, PIETRO. Itinerario di M. Sanudo dell'anno 1483, *L'Istria*, 14, Trieste 1849, 261.
- KANDLER, PIETRO. Capodistria al cominciare del secolo XVII descritta da Nicolò Manzoni, *L'Istria*, 14, Trieste 1847, 54.
- KANDLER; PIETRO. Le antiche recitazioni di Capodistria, *La Provincia dell'Istria*, 20, Capodistria 1875, 1734.
- SEMI, FRANCESCO. *Capris-Iustinopolis-Capodistria, la storia, la cultura e l'arte*, Trieste 1975.
- SMOLE, EMIL. Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad, *Kronika*, 1, Ljubljana 1957, 26.
- TRENZ, ALI. *Preliminarno poročilo o opravljenih arheoloških zaščitnih izkopavanjih na Vojkovem nabrežju 3 in Soški ulici 10 v Kopru*, MZVNKD Piran (tipkopis).
- ŽUPANČIČ, MATEJ. *Arheološki pregled*, Ljubljana 1985.

Grajski naselbinski kompleks Kostel

<i>ESD</i>	5899, 1808, 910, 5900
<i>kraj</i>	Kostel
<i>časovna opredelitev</i>	13.(?), 14., 15., 16., 17. in 19. stoletje
<i>čas obnove</i>	od začetka sedemdesetih let 20. stoletja

Grajski naselbinski kompleks Kostel z gradom na dominantni vzpetini nad Kolpo, z naseljem in cerkvijo sv. Treh kraljev pod gradom, obdan z obzidjem s stolpi, sodi med naše največje grajske celote in hkrati predstavlja primer združitve obrambne moči gradu in naselja.

Prvi znani lastniki kostelskega ozemlja so bili oglejski patriarhi. Sredi 13. stoletja so ga oddali v fevd grofom Ortenburžanom. Grad

Pogled na grajski naselbinski kompleks Kostel leta 1995.

– castrum Grafenwart – se prvič omenja v virih leta 1333, kot sedež gospostva, s pravico krvnega sodišča pa leta 1336. Po smrti zadnjega Ortenburžana je gospostvo v skladu z dedno pogodbo leta 1418 prešlo v posest celjskih grofov, od njih pa so ga po enaki poti leta 1456 podedovali Habsburžani. Cesar je Kostel leta 1620 prodal Lari-genmantlom, ki so imeli grad v zakupu že v drugi četrtini 16. stoletja. Francu Adamu baronu Langenmantlu je leta 1682 sledil Franc Jožef grof Lamberg, ki je grad prodal leta 1694 Francu Adamu baronu Androchi. Grad je ostal v lasti te družine do zadnjih let 18. stoletja, ko je postal njegov novi lastnik trgovec z Reke Andrej Marochini. V času avstrijsko-francoske vojne je bil grad leta 1809 požgan in opuščen. Novi lastnik baron Lusar - Lužar je leta 1813 ob obzidju in pri vhodnem stolpu v trg sezidal novo graščino, ki jo je leta 1943 doletela podobna usoda kot zgornji grad.

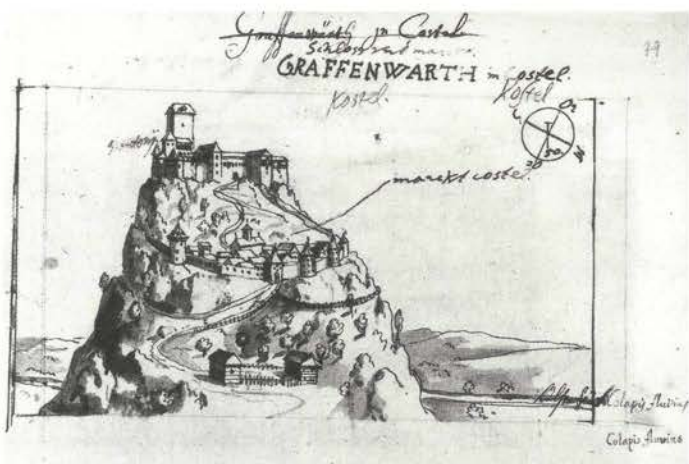
O prvotni obliki in zasnovi stavbnega jedra gradu lahko zaenkrat le ugibamo, saj raziskave stavbnih ostalin na najvišjem delu kostelskega

hriba še niso bile izvedene. Na podlagi grafične upodobitve iz sedemdesetih let 17. stoletja in primerjave s podobnimi talnimi zasnovami še ohranjenih gradov sklepamo, da je bilo v 14. stoletju bivalno jedro gradu trietažna stavba pravokotne talne zasnove vrh hriba, obrambno funkcijo pa je prevzelo obzidje s stolpi, zlasti vhodni stolp na jugovzhodnem delu s vhodnim portalom v severovzhodnem delu.

V 15. in 16. stoletju je šel stavbnozgodovinski razvoj gradu kot vojaške postojanke predvsem v smeri dodatnega utrjevanja obzidij s stolpi in zapolnjevanja praznega prostora med grajsko stavbo na vrhu in spodnjim obzidjem med dvema stolpoma. Z nastankom obzidja s stolpi okrog trškega naselja se je zmanjšal obrambni pomen južnega grajskega obzidja med obema stolpoma, zato so tudi to obzidje sčasoma preoblikovali v bivalni trakt z lastnim vhodom, stari vhod v vzhodnem stolpu pa so opustili.

Večja obnovitvena dela je na gradu Kostel v šestdesetih letih 17. stoletja izvedel Franc Adam baron Langenmantl. Dosedanje raziskave

Grad Kostel, Valvasorjeva upodobitev iz okoli leta 1678, Metropolitanska knjižnica, Zagreb.

so pokazale, da so bile te prezidave namenjene predvsem barokizaciji bivalnih traktov in ureditvi komunikacij s prislonitvijo arkadnih hodnikov, zaradi česar so morali porušiti nekatere prostore iz starejših obdobij. Prezidave 17. stoletja so zapolnile celoten prostor znotraj obzidja srednjeveškega gradu. Na podlagi Hoffovega opisa iz leta 1808 verjamemo, da je grad ohranil podobo iz 17. stoletja vse do propada.

Na pomen grajskega kompleksa ter njegovo nujno zaščito in prezentacijo je spomeniška služba opozorila že ob koncu petdesetih let, vendar se je obnova začela šele v sedemdesetih letih. Pod vodstvom konservatorke arhitektke Špelke Valentincič Jurkovič so v naslednjih dveh desetletjih po očiščevalnih delih in odstranitvi vegetacije sanirali obzidje ob dostopni poti na grad, obzidje oziroma zunanjo steno med jugovzhodnim in jugozahodnim stolpom ter v celoti pozidali in s škodlami prekrili jugovzhodni stolp. Ob odstranjevanju nasutij v stolpu je bil v severovzhodni steni odkrit gotski portal nekdanjega najstarejšega vhoda v grad. Portal je tudi po kasnejših raziskavah ostal najstarejši ohranjeni stavbni element grajskega kompleksa.

Ob prevzemu del leta 1994 smo sledili zastavljenemu cilju in nadaljevali začeta dela na jugozahodnem stolpu. Pri tem smo se naslonili na znano upodobitev gradu, Valvasorjevo izvirno risbo iz leta 1689, in predvsem na stavbo samo.

Po konsolidaciji ruševin jugozahodnega stolpa in odstranitvi nasutij smo v globini več kot metra v vzhodni steni našli zazidani strelnici. Strelnicama oziroma obrambni funkciji stolpa sočasen je bil raven lesen strop. Ob baročnih prezidavah v 17. stoletju je stolp dobil nove okenske odprtine, raven strop pa je bil nadomeščen s križnim obokom. Iz stolpa so se raziskave razširile v območje veznega trakta. Po odstranitvi ruševinskih nasutij do izravnalnega nasutja so bili na več mestih najdeni ostanki estriha – pohodne površine veznega trakta ter temelji zidov, ki so vezni trakt delili v tri približno enake prostore. Nastavki obokov so pokazali, da je imel vsak prostor dve poli križnega oboka. Merska in risarska rekonstrukcija oboka je tudi v celoti ustrezala višini prve etaže, ki je bila

Ruševine gradu, posnetek iz leta 1966.

določena z najdenim kamnitim tlakom v prvem nadstropju na stičišču stolpa in veznega trakta. Najdena strelna lina v veznem traktu je postavljena v isti višini kot obe strelnici v jugozahodnem stolpu in kaže na enoten razvoj veznega trakta in jugozahodnega stolpa v času pred baročnimi predelavami.

Raziskave jugozahodnega stolpa in veznega trakta so izluščile predvsem ohranjene stavbne prvine zadnje gradbene faze iz druge polovice 17. stoletja. Te so ob skromnih najdbah starejših obdobj postale izhodišče za rekonstrukcijo.

Pri obnovi pritličja smo izhajali iz ugotovljenega medsebojnega odnosa in obsega obeh traktov, iz dane višine in prostorske sheme. Pri delno ohranjenih vratnih in okenskih odprtinah smo na podlagi širin z analogijami določili višino, okenske okvirje pa oblikovali po najdenih kamnitih okvirjih. Obokanje smo rekonstruirali na podlagi ohranjenih obočnih nastavkov. Pri rekonstrukciji nadstropja in strešin smo se ob danih pohodnih nivojih v nadstropju naslonili na Valvasorjevo risbo, upoštevajoč primerjalno gradivo tega obdobja – višina prostorov, določena najmanj na 10 čevljev (približno 3,20 metra). Edino odstopanje od prezentacije baročne faze je pritličje

jugozahodnega stolpa, kjer smo se zaradi prikaza strelnih lin v celoti odločili za pohodni nivo starejše srednjeveške gradbene faze.

Raziskave stolpa in veznega trakta niso dale podatkov o poteku komunikacij, zlasti vertikalnih povezav med prvo in drugo etažo, zato smo leta 1996 nadaljevali arheološke raziskave v območju severno in severozahodno od veznega trakta. Severno od veznega trakta smo po odstranitvi ruševin našli vzporedno s traktom postavljeno stopnišče, ki se je iz podesta spuščalo proti zahodu. Po odstranitvi skoraj dvo-metrskih ruševinskih nasutij v zahodnem delu smo naleteli na materialne ostaline, ki so večinoma ustrezale Valvasorjevi upodobitvi. V vseh prostorih zahodnega dela je bila odkrita ena sama plast estriha, kar skupaj z drugimi stavbnimi elementi pokaže enotno pozidavo iz časa širitve gradu v zadnjem gradbenem obdobju. Poleg obočnih nastavkov pritličnih prostorov, ostankov ometov in estrihov, ki so pokazali pohodni nivo nadstropja in dvojnega ognjišča z odprtinama s kamnitimi okvirji, so zlasti pomembne najdbe komunikacijskih poti in povezav med trakti v tem časovnem obdobju. Po odstranitvi nasutij so bila ostenja z vsemi odkritimi stavbnimi elementi konsolidirana.

Raziskave na grajskem dvorišču v delu, ki se je neposredno navezoval na vezni trakt, so z odkritjem zidanih kvadratnih podstavkov, ostankov slopov arkadnega hodnika in stebra z bazo zaokrožile podobo gradu v 17. stoletju, izluščile podobo vhodne partije, njen obseg in funkcioniranje ter leta 1999 omogočile izdelavo projekta za rekonstrukcijo jugozahodnega stolpa in veznega trakta. Projekt je temeljil izključno na primerjalnih stavbnozgodovinskih in arheološko ugotovljenih dejstvih in je bil pripravljen neodvisno od že pozidanega jugovzhodnega stolpa.

Arheološke raziskave so se v letih 1999 in 2000 v skladu s konservatorskimi izhodišči – rekonstrukcija vhodne partije in arheološka prezentacija materialnih ostalin preostalega dela gradu – nadaljevale v jugovzhodnem delu vzhodnega trakta ter na grajskem dvorišču, kjer sta bila odkrita grajski vodnjak ter dobro ohranjena ure-

Vezni trakt, prehod na grajsko dvorišče.

ditev s petimi stopnišči in štirimi delno tlakovanimi vmesnimi podesti. Leta 2001 so bile, ob pozidavi veznega trakta, arheološke raziskave v delu vzhodnega trakta spremenjene zgolj v arheološki nadzor pri kopanju ruševin, iz katerih se je pridobival gradbeni material. Materialne ostaline triletnih posegov v nasutja so bile dokumentirane, niso pa bile ustrezno, vsaj preventivno konsolidirane.

Z izdelavo ostrejša s skodlasto kritino na obeh stolpih in veznem traktu je bila v začetku leta 2002 končana prva faza predvidenih posegov, ki ji vse do danes ni sledilo nadaljevanje. Prekinitev sanacijsko prezentacijskih del na zgornjem gradu povzroča nepopravljivo škodo na odkritih stavbnih ostalinah, onemogoča poznavanje prvotnega jedra gradu in pojasnitev stavbnozgodovinskega razvoja celote. Rekonstrukcija vhodne partije s stolpoma in veznim traktom, v katero je bilo v preteklih desetletjih vloženo veliko dela in finančnih sredstev, je brez ustrezne prezentacije preostalega dela zgornjega gradu ter v nadaljevanju celotnega grajskega naselbinskega kompleksa z obzidji, spodnjim gradom in naseljem neizkoriščen spomeniški potencial v dolini Kolpe, katerega prihodnost je predvsem v turistični ponudbi v povezavi z morebitno ponovno oživitvijo v preteklosti aktualnega projekta Krajinski park Kolpa.

ALENKA ŽELEZNIK

fotografije: stran 89 in 92 ALENKA ŽELEZNIK,
stran 91 FOTOTEKA ZVKDS, OE LJUBLJANA

Literatura

- REISP, BRANKO. *Grad Kostel*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana 1990.
- SMOLE, MAJDA. *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982.
- ŠUMI, NACE. Kostel pri Fari na Kočevskem, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, VII, Ljubljana 1958/59.
- VALVASOR, JOHANN WEIKHARD. *Die Ehre des Herzogthums Crain*, XI, Laibach-Nürnberg 1689.

Kranjsko mestno obzidje

Rezultati novejših arheoloških raziskav

<i>ESD</i>	5131
<i>kraj</i>	Kranj
<i>časovna opredelitev</i>	1., 5., 15., 16. stoletje
<i>čas obnove</i>	1989–2006

Že prva omemba srednjeveškega Kranja iz leta 1221 z imenom mesta (Creinburg) opozarja, da je šlo za utrjeno, torej obzidano naselbino (Avguštin, 1999). Vendar so pisne omembe mestnih obrambnih naprav Kranja zelo redke. Šele leta 1404 je omenjen mestni obrambni jarek (Kos, 1975; Žontar, 1939), v štiridesetih letih 15. stoletja se v zvezi z boji med Celjani in vojvodo Friderikom omenja mestno obzidje (Žontar, 1939), leta 1483 zgornja, tj. severna mestna vrata (Kos 1975, 284), zaradi turške nevarnosti pa se od tretje četrtine 15. stoletja večkrat omenja obzidje oziroma njegovo vzdrževanje (Žontar, 1939). Prvovrsten vir za proučevanje kranjskega mestnega obzidja pa predstavlja prva upodobitev mesta – izjemno natančen Merianov bakrorez iz leta 1649. Ta omogoča identifikacijo vseh sestavin obzidja in celo slogovno opredelitev posameznih stolpov (od sedmih upodobljenih so ohranjeni še štirje). Na to prvo upodobitev se zato naslanjajo vse novejše obravnave obzidja (Žontar, 1939; Avguštin, 1999), ki so dodale predvsem ugotovitve o obsegu in poteku njegovega severnega dela med Reginčevo ulico in Jahačevim prehodom. Novejša je tudi identifikacija oziroma interpretacija večjega stolpa v ozadju na levi strani Merianovega bakroreza. Po mnenju Ceneta Avguština gre tu za vhodni stolp s severnimi mestnimi vrati. Severni del obzidja se zaključuje nad kanjonom Kokre z okroglim stolpom, ki je večidel še ohranjen v ostenju hiše Maistrov trg 3, zato so številni avtorji potek severnega obzidja rekonstruirali preprosto tako, da so povezali obstoječi odsek ob Reginčevi ulici s tem skrajno vzhodnim stolpom.

Arheološke raziskave zadnjih 17 let v starem mestnem jedru so prispevale številna nova dejstva tudi o mestnem obzidju (Sagadin, 2005). Predvsem je bilo ugotovljeno, da srednjeveško obzidje v dobršnem delu svojega poteka sloni na poznorimskem ali poznoantičnem obzidju (med južnim dvoriščem gradu Kieselstein in stavbo Tomšičeva 38). Na to obzidje se je že v pozni antiki z notranje strani naslonilo večje poslopje, ki je v delu ostenja tako imenovanega lovskega dvorca gradu Kieselstein (Tomšičeva 42) ohranjeno še do višine prvega nadstropja. Glede na najdbe je bil v posloplju sredi 6. stoletja sedež vojaške posadke. Poznoantično obzidje v omenjenem delu poteka vzporedno z ostanki zgodnjeantičnega obzidja, ki ima na vrtu stavbe Tomšičeva 38 ohranjene tudi temelje obrambnega stolpa. Arheološko sondiranje na Pungertu (Trubarjev trg) je odkrilo ostanke okroglega stolpa, ki je bil poznan le z Merianove upodobitve (skrajno desni stolp), na nobeni kasnejši pa ga ni več zaslediti. Očitno se je zaradi podorov konglomeratnih sten v kanjon Kokre večidel zrušil v globino.

Stavbne raziskave gradu Kieselstein, ki je s svojo zahodno fasado vključen v mestno obzidje, so pokazale, da njegov najstarejši del – ortenburški stolp, katerega gradnja se omenja leta 1256 (Žontar, 1939) – stoji v severozahodnem vogalu današnjega gradu. Njegov južni stolp, ki je doslej veljal za najstarejše grajsko jedro (Stopar, 1996), je renesančna gradnja začetka 16. stoletja, ko so bili zaradi turške nevarnosti mestnemu obzidju dodani tudi nekateri drugi stolpi. To dodatno utrjevanje je moč povezovati s cesarskim poveljem iz leta 1478, ki je ukazovalo utrdbeno dela v vseh mestih na Kranjskem (Žontar, 1939). Po vsej verjetnosti so kranjsko obzidje takrat okrepiли z okroglo bastijo na Pungertu (porušena 1879), z južnim stolpom gradu Kieselstein in z osrednjim stolpom – mestno orožarno – na Škrlovcu. Vsi ti stolpi imajo značilno nekoliko nagnjeno »trdnjavsko pritličje« in vodoravno delitev pritličja od prvega nadstropja s »kordonskim kamnom« (paličast kamnit profil, ki izstopa iz stene). Novčne najdbe, odkrite pri izkopavanju stolpa na Škrlovcu, sicer omogočajo zelo zgodnjo datacijo (konec 15. stoletja – Sagadin 2005), ki pa je slogovne značilnosti zgradbe ne potrjujejo v

Merianova upodobitev Kranja iz leta 1649, *Topographia provinciarum Austriacarum*.

celoti. Kljub temu se zdi, da je stolp na Škrlovcu vendarle nekoliko starejši od preostalih prej omenjenih.

Največ novosti pri poznavanju kranjskega mestnega obzidja so prinesla izkopavanja na Maistrovem trgu. Ugotovljeno je namreč bilo, da se izjemno debelo (10 metrov) in relativno nizko (do 6 metrov) obzidje, ki poteka med Reginčevo ulico in Jahačevim prehodom, ne obrača na sever proti okroglemu stolpu nad kanjonom Kobre, ampak v ravni črti prečka Maistrov trg. Najdeni del severnega obzidja je tako kot njegovi že prej znani deli grajen iz večjih, obdelanih konglomeratnih blokov z nagnjenim pritličjem. Na poteku čez Maistrov trg je bil pred obzidjem izkopen do 9 metrov širok in do 4 metre globok obrambni jarek, ki se kaže tudi v skalnem zahodnem ostenju kokrškega kanjona. Ob vzhodni fasadi trga, delno še pod stavbo Maistrov trg 5, je v jarku stala stena iz obdelanih konglomeratnih blokov, ki je očitno služila kot naslonilo dviznega mostu. Na notranji, to je mestni strani jarka pa so bili v podaljšku

vstopne poti, ki jo nakazuje pozicija dviznega mostu in najdeni tlak, odkriti masivni temelji večjega pravokotnega objekta. Po vsej verjetnosti gre za ostanke vhodnega stolpa s severnimi mestnimi vrati. Okrogli stolp nad Kokro in pred njim potekajoči obrambni jarek, ki ga je dokumentiral že Josip Žontar (Žontar, 1939), sta potemtakem že zunaj mestnega obzidja! Ponujata se dve razlagi tega stanja. Po prvi naj bi bil ta okrogli stolp, ki je slogovno starejši od nižjih renesančnih utrdb s poševnim pritličjem in kordonskim kamnom, ostanek starejše linije mestnega obzidja. Ta naj bi sledila poteku naravnega jarka, ki ga je v geološki preteklosti izdolbla Kokra. Po izgradnji novega severnega obzidja, ki je s svojim ravnim prečkanjem Maistrovega trga skrajševalo obrambno linijo, naj bi nekdanji srednjeveški okrogli stolp ohranili kot predutrdbo (propugnaculum), jarek pred njim pa kot prvi obrambni jarek. Po drugi razlagi pa naj bi okrogli stolp že ves čas služil kot predutrdba in je bilo novo obzidje zgrajeno v liniji starejšega. Severno obzidje v sedanji podobi namreč kaže vplive italijanske renesančne utrdbene arhitekture, ki je bila odgovor na množično uporabo artilerije v vojski (Curk, 1965). Njegov nastanek lahko povezujemo s turškimi vpadi (in cesarskim ukazom iz leta 1478), ki so očitno tudi v Kranju povzročili obsežna utrjevalna dela.

Žal nova odkritja niso doživela ustrezne prezentacije. Stolp Škrlovec je bil sicer statično saniran, vendar je nadaljevanje prezentacije, ki je predvidevala ponovno prekritje, po letu 1998 zastalo. Ta stolp naj bi bil vključen v že davno zamišljeno obzidno pot, ki bi v prvi fazi povezala področje od Layerjeve hiše (Tomšičeva 32) do južnega dvorišča gradu Kieselstein. Na tem dvorišču je bilo srednjeveško obzidje s svojo poznoantično fazo sicer že sanirano in prezentirano, vendar ni ustrezno vzdrževano. Podobno stanje je na Trubarjevem trgu (Pungertu), kjer je sicer že urejeni ambient, ki vključuje prezentirane obrambne naprave iz različnih obdobji, v dobršni

Severni obrambni jarek, ki prečka Maistrov trg. Na desni linija obzidja, v jarku kletni prostori stavb, ki so stale v njem do požara leta 1811.

meri uničen zaradi vandalizma in slabega vzdrževanja. Ob novih odkritjih na severnem dvorišču Kieselsteina in na vrtovih sosednjih stavb Tomšičeva 42 in 38 se skuša ponovno oživiti ideja o obzidni poti, ki pa pristojnih mestnih oblasti kaj prida ne zanima. Potek severnega obrambnega zidu čez Maistrov trg je bil zaradi obstoječe prometne ureditve lahko nakazan le v tlaku.

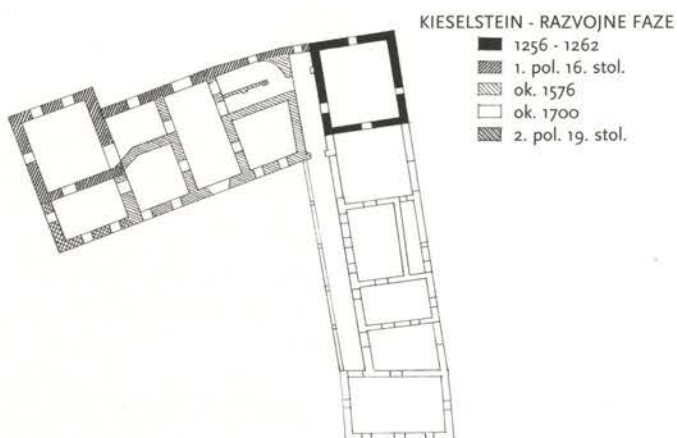
Raziskave so bile doslej izključno zaščitnega značaja in kot take niso sledile enotnemu konceptu. Razdrobljeno lastništvo in temu prilagojeno financiranje to dodatno otežujeta. Kljub temu bi bilo posamezne objekte že mogoče povezovati v celote. Pogoji za to pa je najprej zavedanje, da so stara mestna jedra tudi strateška prednost pri razvoju turizma, nato pa temu ustrezna kontinuirana vlaganja.

MILAN SAGADIN

fotografija: ALEŠ OGORELEC, tloris: MILAN SAGADIN

Literatura

- AVGUŠTIN, CENE. *Kranj: zgodovinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja*, Ljubljana 1999.
- CURK, JOŽE. Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, *Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 7*, Ljubljana 1965.
- KOS, MILKO. *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana 1975.
- SAGADIN, MILAN. Rezultati raziskav kranjskega mestnega obzidja, *Kranjski zbornik* 2005, Kranj 2005.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v severni Sloveniji, Gorenjska I–III*, Ljubljana 1996.
- ŽONTAR, JOSIP. *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939.

Razvojne faze gradu Kieselstein.

Obrambna linija Kraškega roba

Kraški rob in Breg sta imela v vseh časih strateški pomen: ločevala sta dva svetova, flišno Istro in apnenčasti Kras, v širšem smislu pa Sredozemlje od celine. Kraškega roba ne smemo razumeti ozko geografsko, kot prehod krasa s strmimi stopnjami v valovito flišno pokrajino Istre, to je predvsem območje kontaktnega krasa, ki poteka od Trsta do Čičarije in Učke. Na stiku dveh pokrajin so že v prazgodovini nastala gradišča ali kaštelirji, ki so nadzorovali poti iz notranjosti celine na istrski polotok. Na Kraškem robu lahko omenimo nekaj v prostoru zelo prepoznavnih gradišč: Mozar nad Črnim Kalom, Marija Snežna, Lačna in Velika Griža, Sv. Kvirik ter še mnoga druga.

V burnih stoletjih preseljevanja narodov je Istra prehajala pod oblast Bizanca, Langobardov in Frankov. V času »Tržaškega numerusa«, ki se je razprostiral od Timava do Kastva kot mejna bizantinska posest v Istri, je bila na Kraškem robu in pod njim od Ospa proti Učki organizirana mreža kaštelov s sistemom hitrega obveščanja in konjeniški oddelki. Neposredna bližina Langobardov v Furlaniji in stalna prisotnost Slovanov v zaledju Istre sta narekovali to organizacijo, za katero so bila zadolžena istrska mesta, vključno s Trstom.

Po propadu frankovskega cesarstva je ozemlje Istre prišlo pod oblast nemških cerkvenih in posvetnih upraviteljev, ki so načrtno naseljevali s Slovenci slabo naseljena in izpraznjena območja. Naselili so jih tudi na podnožju utrjenih postojank, ki jih je na območju mejne grofije in tudi na Kraškem robu začel obnavljati in ponovno graditi istrski mejni grof Ulrich Waimarski. Tako so nastale ob poteh, ki so vodile iz Trsta in današnje Istre čez kraški rob proti Krasu in Kvarnerskemu zalivu, utrjene opazovalne in nadzorne točke. To so bili stolpi, zgrajeni ob poteh na težko dostopnih in lahko branljivih lokacijah. V Ospi in mogoče v Podpeči sta bili v utrjeno postojanko spremenjeni kraški jami.

Ulrich Waimar - Orlamünde je s svojo ženo Adelaido v začetku 12. stoletja podaril obsežne posesti v Istri oglejskim patriarhom, med njimi tudi vojaške postojanke na Kraškem robu.

Po vojni s Trstom leta 1254 je ves obrambni sistem na Kraškem robu, razen Socerba z vasmi Osp, Gabrovica, Rožar, Črni Kal, Loka, Podpeč, Zazid, Rakitovec, prešel pod koprski komun.

S podreditvijo koprške občine leta 1279 so Benečani postali lastniki utrjenih, nadzornih in signalnih točk na Kraškem robu. Sistem utrdb na Kraškem robu je bil namenjen zgodnjemu opozarjanju, predvsem nadzoru in kontroli poti in trgovine. Zaradi želje po nadzoru trgovskih poti, ki so vodile iz Istre na Kranjsko in proti Kvarnerskemu zalivu, sta bila beneški Koper in habsburški Trst v nenehnih

sporih. Tako sta grad Socerb in utrdba v Črnem Kalu, iz katerih so se nadzirale trgovske poti, večkrat menjala lastnika. Obrambni sistem na Kraškem robu moramo razumeti kot sistem, ki so ga tvorili posamezni stolpi, ki niso vedno imeli stalnih posadk, ter utrjena naselja in utrdbe v Istri, ki so ob vojaški nevarnosti lahko sprejeli večje število vojakov in konjenikov. V zgodovinskih virih so na območju Slovenije omenjeni Tinjan, Rožar in utrdba v Kubedu.

Z začetkom turških vpadov so nastali na Kraškem robu in ob njem protiturški tabori. V Ospu so uporabili za to že utrjeno Osapsko jamo, nad vasjo Črni Kal in v Podpeči so v kraških stenah zazidali kraški jami. Med Podpečjo in Zanigradom je bil utrjen spodmol v steni Šterkljevica, obzidana je bila hrastoveljska cerkev in zgrajen je bil tabor pri Gradinu. Zaradi velikosti je bila prebivalcem okoliških naselij na razpolago tudi vojaška utrdba v Kubedu, ki je bila v tem času z drugimi vojaškimi postojankami obnovljena in oskrbljena z orožjem.

V dveh stoletjih je Beneška republika imela dve vojni z Avstrijo. Prva, imenovana beneško-avstrijska, je trajala od leta 1508 do leta 1516, druga, imenovana uskoška ali gradiščanska, pa od leta 1615 do leta 1617. Območje Kraškega roba ni bilo cilj vojaških operacij, vendar je bilo kot obmejno območje zelo prizadeto. Predvsem so trpeli prebivalci in naselja pod Kraškim robom, ker so jih ropale avstrijske ali beneške vojaške enote.

V času obeh vojn so bile vojaške postojanke, vključno s protiturškimi tabori, oborožene in vzdrževane, kot poročajo koprski podestat in kapitani v svojih poročilih in zahtevah po dodatnem orožju in sredstvih za njihovo obnovo in vzdrževanje. Večina postojank, vključno s tabori, je imela skrbnika iz bližnje vasi. Zanimivo je, da je bila vojaška utrdba v Kubedu, ki je lahko sprejela dvesto pešakov in petdeset konjenikov, v času gradiščanske vojne opuščena in je kazala znake propadanja. Po gradiščanski vojni so bile vse utrdbe opuščene. Leta 1779 je nehala obstajati Beneška republika in z njo tudi meja na Kraškem robu med njo in Avstrijo.

Sestavni del obrambnega sistema, ki so ga tvorili objekti in utrjena naselja, so tudi vojaki. Mestne občine so bile dolžne zagotoviti in oskrbeti določeno število pešakov in konjenikov. Ob vojaški nevarnosti so bile vojaške enote pripeljane iz notranjosti Istre ali drugih delov Beneške republike. Med njimi so bili tudi najemniški vojaki. Mestne občine v Istri pa so lahko računale tudi na vaško milico ali, kot so jo imenovali, černido, ki so jo sestavljali vojaško usposobljeni slovanski prebivalci vasi na območju Istre. Vodil jih je kapitan Slovanov.

Ker je bila Istra vedno na robu vojaških operacij, ne pa njihov cilj, niso ne istrska mesta, ki so jih varovala njihova obzidja, ne Benetke gradili večjih obrambnih sistemov na svoji vzhodni meji. Zato so obstoječe postojanke slabo vzdrževali in jih tudi počasi opuščali. Od vseh stolpov, ki jih je na Kraškem robu zgradila družina Waimar, je edino Socerb postal grad s svojo posestjo.

Vse utrdbe so bile grajene zelo funkcionalno glede na potrebe in lokacijo nastanka. Niso izrazito stilno oblikovane, ker so se stavbni elementi, njihova uporaba in gradnja uporabljali več stoletij. Vsi objekti so danes ruševine. Drugačni so bili protiturški tabori, saj se

je vanje lahko za krajši čas zateklo večje število ljudi in živali. Ob Kraškem robu imamo dva tipa protiturških taborov. To so zazidane kraške jame in utrdbe na vzpetini. Jami v Črnem Kalu in Podpeči sta bili utrjeni po vzoru jame v Ospu. Tabora v Hrastovljah je nastal okrog cerkve, medtem ko je tabor v Gradinu nastal na skalnem pomolu in je bil s treh strani nedostopen. Tabora v Hrastovljah in v Gradinu sta si po obliki različna, vendar imata enako funkcionalno zasnovo. Najprej je bil zgrajen stolp, ki je bil zaprt in je bilo v njem shranjeno orožje. Nato je bilo zgrajeno obzidje s še enim polovičnim stolpom.

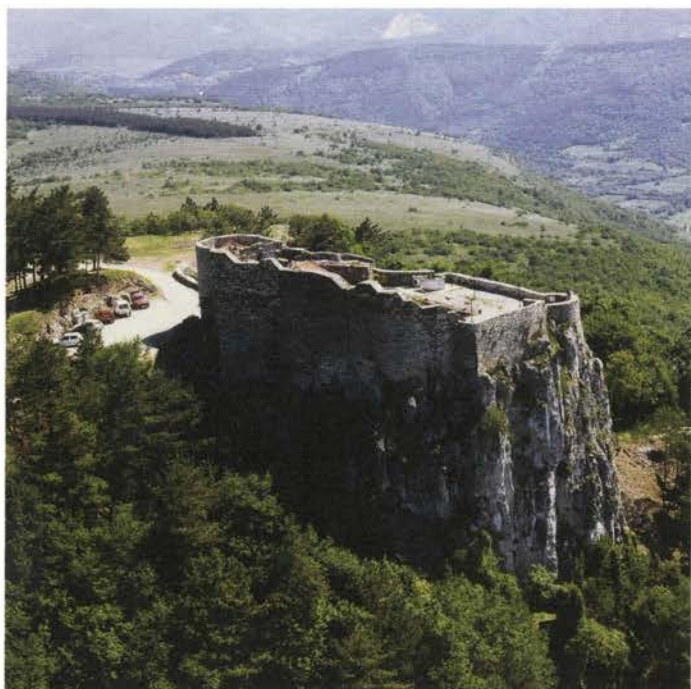
Socerb, grad

EŠD 671

kraj Socerb

časovna opredelitev 11. stoletje, 15. stoletje, 1413, zadnja četrtina 18. stoletja, druga četrtina 20. stoletja, 1925
zastičenje obzidja 2002-2003

Grad Socerb, ki ima zasnovo v obrambnem stolpu iz 11. stoletja, je bil v posesti Bavarske in Koroške in je z njim upravljal mejni grof Ulrich Waimar. V začetku 12. stoletja so Socerb dobili v posest oglejski patriarhi, nato pa tržaški škofi. S podreditvijo mesta Trst Habsburžanom v času okoli leta 1369 in dokončno leta 1382 je postal Socerb avstrijski. Avstrijski je bil do leta 1463, ko so ga zasedli Benečani. Leta 1511 je grad prešel v posest avstrijskih dežel in z njim je upravljal kranjski plemič Nikolaj Ravbar. V 17. stoletju je v virih omenjen kot fevdalni gospod socerbskega posestva Benvenuto Petazzi. Leta 1766 je grad kupila družina Montecuccoli, vendar pa ga je kmalu uničil požar. Grad je bil tako močno poškodovan, da v njem ni bilo mogoče bivanje. Tržaški baron Demetrio G. Economo je ruševine gradu s pripadajočo jamo kupil leta 1903 in ga obnovil v letih 1924 in 1925 v podobi, kot jo vidimo danes. Grad je danes v državni lasti.

Grad Socerb leta 1998.

Osp, utrdba jama

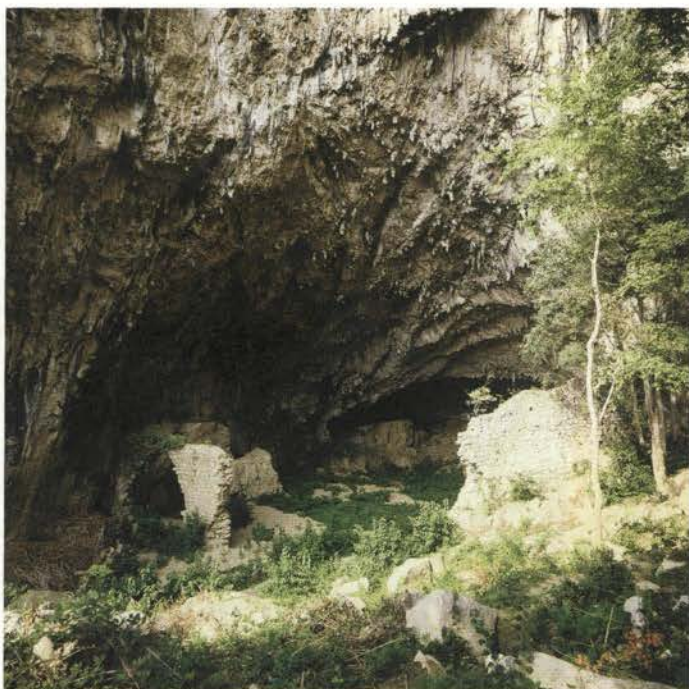
ESD 1304

kraj Osp

časovna opredelitev 11. stoletje, pozni srednji vek, prva četrtina 17. stoletja, 1614-1618

Utrdba v Osapski jami je v virih omenjena že leta 1067, ko je z vasjo Osp prešla v posest freisinških škofov. Z njo so upravljali mejni istrski grofje Waimarji in so jo z drugimi posestmi podarili oglejskim patriarhom. Pozneje je prešla pod avstrijsko oblast. Leta 1560 je bila utrdba v beneški lasti in jo koprski kapitan Francesco Boldi opisuje kot jamo, dolgo sto in globoko osemdeset čevljev, pred katero je sezidan zid, ki zapira dostop do jame. Utrjena jama je omogočala varno zavetje vaščanom, njihovim pridelkom in živini. Jama ni bila stalno naseljena, temveč so jo prebivalci uporabljali v času vojne nevarnosti.

Danes je ohranjen le majhen del obzidja. V drugi polovici 20. stoletja je prišlo do podora sten nad jamo. Ogromna količina kamena je zaprla strugo potoka, ki teče iz podzemne jame. Ob deževjih se za naravnim nasipom ustvari jezero, ki preplavi jamo in še ohranjene dele zapornega zidu. Jama je v občinski lasti.

Osp, ostanki obzidja v Osapski jami.

Črni Kal, utrdba San Sergio

<i>EŠD</i>	1320
<i>kraj</i>	Črni Kal
<i>časovna opredelitev</i>	11. stoletje, prva četrtina 17. stoletja, 1615
<i>čas obnove</i>	v letu 2005 so bili izdelani načrti za sanacijo stolpa

Stolp v Črnem Kalu, imenovan tudi stolp San Sergio, je zgrajen na skalni steni, odmaknjeni od kraške stopnje več kot osem metrov. Do njega je vodil lesen dvižni most. Je eden od stolpov, ki jih je zgradil mejni grof iz družine Waimar Orlamunde v 11. stoletju. Zaradi svoje strateške lokacije je bil zelo pomemben v nadzoru trgovskih poti, ki so vodile iz Kranjske v Trst in Istro. Ni znano, kdaj je prišel v posest tržaških škofov. Do leta 1476, ko so ga zasedli Benečani, je bil v posesti mesta Trst. V njem so Benečani namestili četo stradiotov. Po končani beneško-avstrijski vojni je stolp ponovno zamenjal lastnika. Verjetno so ga porušili Benečani na začetku gradiščanske vojne, oktobra 1615, ko so oplenili vasi Črni Kal in Osp, ki sta tedaj bili del socerbskega gospostva. Na zemljevidu vojvodine Kranjske iz leta 1744 je stolp označen kot ruševina. Danes je ruševina in mu grozi popolna porušitev. Njegov lastnik je Agrarna skupnost Črni Kal.

Črni kal, stolp.

Črni Kal, utrjena jama

kraj Črni Kal

časovna opredelitev prva polovica 15. stoletja, porušena do leta 1950

Utrjena jama v stenah nad Črnim Kalom je bila zgrajena, da so se lahko vanjo zatekli prebivalci Črnega Kala s svojim premoženjem. Po prenehanju turških vpadov je bila jama zapuščena. Zid, ki je zapiral jamo, je bil v letih po koncu druge svetovne vojne uporabljen pri povojni obnovi vasi in poti. Jama je v lasti Agrarne skupnosti Črni Kal.

Črni Kal, utrjena jama.

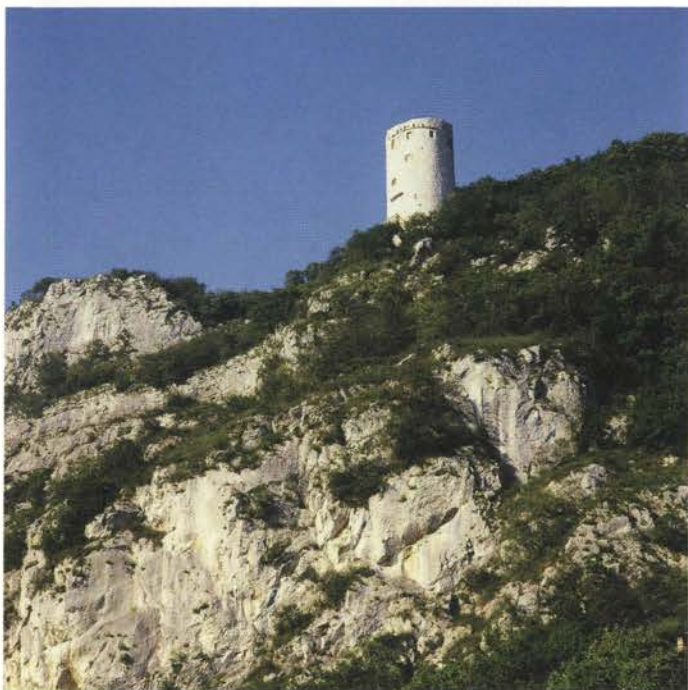
Podpeč pri Črnem Kalu, obrambni stolp

<i>EŠD</i>	1469
<i>kraj</i>	Podpeč
<i>časovna opredelitev</i>	11. stoletje
<i>čas obnove</i>	1987–1988

Stolp v Podpeči, ki ni strateško tako pomemben kot črnokalska utrdba, je bil namenjen opazovanju in nadzoru poti in trgovskih karavan, ki so se napotile mimo vasi Podpeč proti Čičariji ali v Istro. Domnevamo, da je bil stolp v določenih časovnih obdobjih naseljen oziroma je omogočal manjši posadki od 10 do 15 mož bivanje za daljše obdobje. Stolp je visok 20 metrov in ima štiri etaže. Vhod v pritličje je 4 metre nad tlemi. Dostop do vhoda je bil mogoč po lesenih podestih in lestvah. Vse etaže, razen zadnje, imajo strelne line. Zadnja etaža ima osem oken, namenjenih opazovanju in signaliziranju. V predzadnjem nadstropju sta bila ohranjena niša kamina in dimnik.

Iz poročil koprskih kapitanov je bilo v stolpu nameščenih dva bronasta topa (faconetti di bronzo), pet spikard (vrsta strelnega orožja), pet kodet, trinajst arkebus in šest sulic (harna d' hasta). V stolpu je bilo mogoče namestiti trinajst pešakov.

Po končani gradiščanski vojni je bil stolp opuščen in je dobrih tristo let propadal. Močno so ga načele tudi strele. Celovito je bil prenovljen v letih 1987 in 1988 pod vodstvom takratnega Medobčinskega zavoda za varstvo kulturne dediščine Piran. Do njega je bil zgrajen varen dostop. Danes je v lasti Agrane skupnosti Podpeč.

Podpeč, stolp.

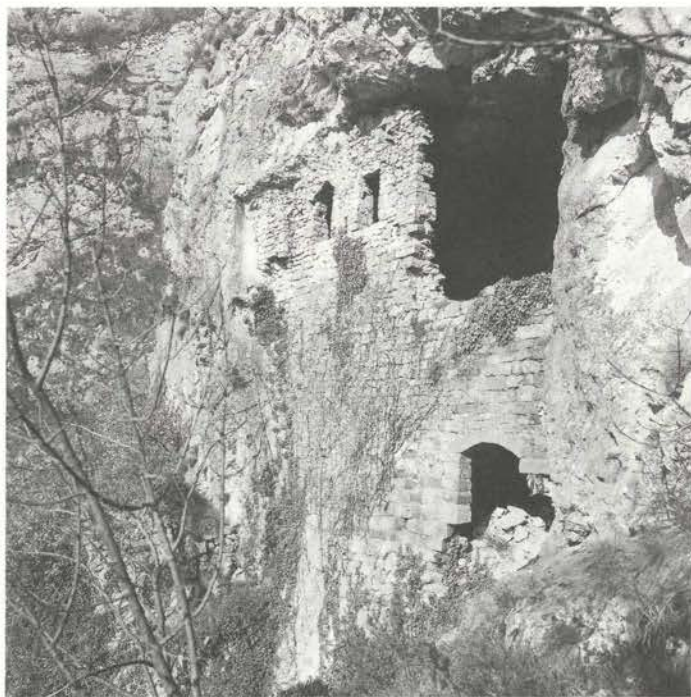
Podpeč, utrjena jama

EŠD 1469

kraj Podpeč

časovna opredelitev začetek 15. stoletja

Utrjena jama pod podpeškimi stolpomi je bila verjetno zgrajena v času turških vpadov. Zid je zapiral celotno odprtino jame. Dostop do jame je bil po ozki in strmi stezi iz vasi. V jami so bile zgrajene vsaj štiri etaže. Ohranjena so ležišča lesenih tramov, vsekana v obodne stene jame. Iz poročil izvemo, da je bila jama namenjena vaščanom in njihovem imetju v primeru vojaške nevarnosti, da je v začetku 17. stoletja imela železna vrata in da je imela skrbnika, ki je skrbel tudi za stolp nad njo. Danes je celotna notranjost jamskega tabora porušena, ohranjena pa je večina zapornega zidu, ki sega skoraj 30 metrov v višino. Zid se počasi kruši, in ker ni vzdrževan, mu grozi porušitev, kar pa lahko resno ogrozi stavbe v vasi. Jama je v lasti Agrarne skupnosti v Podpeči.

Podpeč, utrjena jama.

Podpeč, Škrljevica

kraj Podpeč
časovna opredelitev začetek 15. stoletja

Utrjen spodmol pod steno Škrljevico danes predstavlja samo delno ohranjen zaporni zid, ki se ruši.

Kubed, tabor in cerkev sv. Florijana

EŠD 1318
kraj Kubed
časovna opredelitev 11. stoletje, konec 14. stoletja
čas obnove obnovljen in prezentiran stolp ob vhodu v utrdbo leta 1992

Utrdba v Kubedu je nastala ob stari postojanki iz 11. stoletja, ki je nadzorovala pot mimo nje proti Buzetu. Utrdba s tremi stolpi je lahko edina sprejela večje število vojakov in konjenikov. V času gradiščanske vojne je utrdba že propadala. Notranjost utrdbe je bila pozidana, ohranjena sta dva stolpa in skoraj celotno obzidje. Stolp ob vhodu je bil nadzidan in spremenjen v zvonik bližnje cerkve. Konec devetdesetih let 20. stoletja je bil zvonik v celoti obnovljen in prezentiran pod vodstvom takratnega Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran. Drugi ohranjeni stolp in obzidje nezadržno propadata. Glede na velikost utrdbe sta lastnici stavb v njej Rimskokatoliška cerkev in Mestna občina Koper.

Kubed, utrdba.

.....

Movraž, grad

EŠD 16577

kraj Movraž

časovna opredelitev 11. stoletje

Grad oziroma stolp v Movražu je omenjen v letih 1347 in 1397, ko je Giovanni Sabini v svojem imenu in imenu bratov zahteval od patriarha vrnitev podedovanih fevdalnih pravic nad gradom v Movražu. Pravice do uživanja fevda je podeljevala koprška škofija raznim plemiškim družinam iz Kopra, kar kaže, da je bil stolp oziroma grad v posesti koprške škofije vsaj nekaj stoletij. Konec 18. stoletja je bila movraška posest v lasti družine Verzi, de Vida in Grisoni. Danes je stolp v celoti porušen. Njegovo točno lokacijo in velikost je mogoče določiti samo z arheološkimi izkopavanji.

Hrastovlje, cerkev sv. Trojice

EŠD 179

kraj Hrastovlje

časovna opredelitev sredina 15. stoletja

čas obnove obnova cerkve, obzidja in fresk od 1980 do 1995

Tabor v Hrastovljah je nastal v 15. stoletju. Zgrajen je bil okoli cerkve sv. Trojice. Stolp ob vhodu je bil namenjen hrambi orožja. Iz zapisa nad vhodnimi vrati je razvidno, da je bil tabor leta 1581 v lasti Leandra Zarotta. Ob petstoletnici nastanka fresk v cerkvi sv. Trojice je bilo celotno ohranjeno obzidje sanirano in obnovljeno pod vodstvom Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran. Tabor in cerkev sta v lasti rimskokatoliške župnije v Predloki.

Hrastovlje, protiturško utrjena cerkev sv. Trojice.

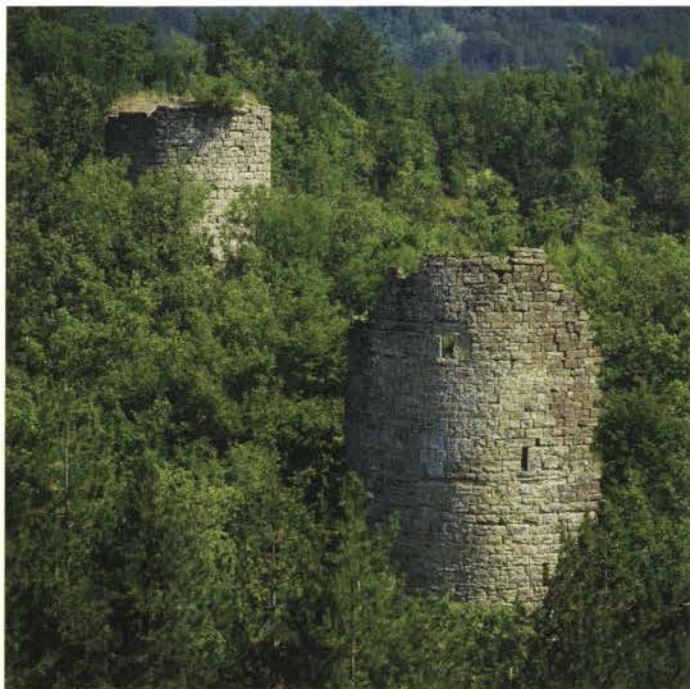
Gradin, utrdba v gradu

EŠD 1468

kraj Brezovica pri Gradinu

časovna opredelitev prva polovica 15. stoletja

Tabor v Gradinu je bil zgrajen na naravnem pomolu, ki je bil s treh strani nedostopen. Funkcionalno je zasnovan enako kot tabor v Hrastovljah. Na najvišji točki je zgrajen okrogel stolp za hrambo orožja, medtem ko polovični stolp nadzira dostop v tabor. Ker v arhivih še ni odkritih podatkov o utrdbi, kaže, da ni bila uporabljena oziroma je bila nepomembna. Danes so ohranjeni del obzidja, ki povezuje oba stolpa, in deli stolpov, ki se bodo v nekaj desetletjih porušili. Površina tabora je v lasti več kot dvesto vaščanov in njihovih potomcev iz Gradina in Brezovice.

Gradin, ostanki utrdbe.

Večina naštetih objektov je z odlokom občine Koper razglašeni za kulturni spomenik, grad Socerb pa je država Slovenije razglasila za spomenik državnega pomena.

Vsi naštetih objekti, ki naj bi sestavljali del obrambnega sistema na Kraškem robu, niso izjemni arhitekturni ali stilni spomeniki, ampak predvsem zgodovinski spomeniki. Sestavljajo del značilne podobe pokrajine in preteklosti. Predstavljajo ohranjene funkcionalno zgrajene stavbe, namenjene vojskovanju, obrambi in varstvu premoženja ob vojaških napadih v času njihovega nastanka. Odražajo čas in znanje v graditvi takih objektov ter poznavanje načinov

vojskovanja, ki so jih prebivalci uporabljali pri graditvi in izboru postavitve teh zgradb. Protiturški tabori, ki so jih gradili prebivalci naselij za lastno uporabo in varnost, in število ohranjenih, čeprav v ruševinah, predstavljajo eno izmed inaçic ljudskih množičnih utrdb iz enega najtežjih časov v zgodovini slovenskega naroda.

BOŽIDAR GUŠTIN

fotografije: strani 101, 102, 108, 109 JAKA JERAŠA, ARHIV ZVKDS, OE PIRAN, stran 103 ZVKDS, OE PIRAN, stran 104 ARHIV MESTNEGA MUZEJA TRST; stran 105 DUŠAN PODGORNIK, stran 106 JANEZ MIKUŽ, stran 107 TONE MIKELN, ARHIV ZVKDS, OE PIRAN

Literatura

- .....
- CAPRIN, GIUSEPPE. *Alpi Giulie : seguito ai libri Marine Istriane - Lagune di Grado, Pianure Friulane*, Trieste 1895.
- FISTER, PETER. *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*, Ljubljana 1975.
- FOSCAN, LUIGI. *I castelli medioevali dell'Istria*, Trieste 1992.
- Kraški rob in Bržanija : Zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah*, Koper 1990.
- Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.

Tabor na Šmarni gori

Delna rekonstrukcija

EŠD	752
kraj	Ljubljana
časovna opredelitev	tabor zgrajen konec 15. stoletja, delno porušen 1694
čas obnove	1980

Taborska utrdba na Šmarni gori je nastala iz dveh razlogov: kot osrednja signalna točka za sporočanje nevarnosti proti Gorenjski (Valvasor, 1689) in kot hkratno zatočišče okoličanov ter bivališče stražarjev. Zgrajena proti koncu 15. stoletja je sodila med načrtno grajene večje utrjene celote. Ob predelavi prvotne srednjeveške cerkve v baročno (G. Maček, 1711–1729) je ostala ohranjena prvotna, zla-

Rekonstrukcija utrdbe na Šmarni gori.

sti zahodna zasnova tabora s tremi stolpi, z značilno taborsko kaščo in posebnim vhodnim stolpom – eden od stolpov je bil predelan v zvonik, vhodni v »vodiški farovž«, vzhodni v baročno kapelo, okrogli v vodno cisterno. Vzhodno obzidje se je ohranilo v znižani obliki, vanj pa so bili vključeni dva ali trije manjši obrambni stolpi, katerih sledove bi bilo treba ugotoviti z arheološkimi sondami – lokacije so bile označene še na franciscejskem katastru. Tako je šmarnogorski tabor ohranil svoje temeljne značilnosti, obenem pa z izjemno arhitekturo nove cerkve postal značilen kulturni spomenik, ki s svojo zgodovinsko pričevalnostjo, arhitekturno in umetnostno kvaliteto ter prostorskim obvladovanjem krajinske podobe predstavlja možen vzorec ciljev prenove slovenskih protiturških taborov.

Obnova se je začela konec sedemdesetih let vzporedno z nastajanjem novega gostinskega programa pred kompleksom in z zamislijo, da naj bi v prvem, vsaj delno obnovljenem taboru na Slovenskem postavili tudi prikaz vloge protiturških taborov (»muzej tabo-

rov«) hkrati z možnostjo predstavitve tudi vrste drugih pomembnih dogajanj na Šmarni gori z njeno izjemno zgodovino. Leta 1980 so bili izdelani podrobni načrti, vendar je izvedba potekala najprej brez ustreznega strokovnega nadzora. Zato je bilo ob začetnih delih na rekonstrukciji obzidnega sistema odstranjenih nekaj originalnih strelnih lin, ki so morale biti nadomeščene s kopijami, spremeniti pa je bilo treba tudi nekatere tehnološke značilnosti (struktura in končni videz ometov itd.).

Obnovljena celota je sestavljena iz več delov, obzidni obroč pa je bil rekonstruiran na odseku med nekdanjim stolpom – sedaj zvonikom – in skrajnim zahodnim stolpom, nekdanjo drugo kaščo. Najpomembnejši del je bil vhodni stolp, prvotno grajen v treh etažah. Pritlični del, ki je bil prvotno zasnovan po principu večkrat branjenega vhoda (dvoje vrat, obramba skozi stropno odprtino), je bil po delnem rušenju obzidja leta 1694 preoblikovan z novim stopniščem, zato ni bil rekonstruiran. Prvo nadstropje, prvotno najbrž

Ohranjeni deli taborske utrdbe po obnovi.

skladišče streliva in orožja, in drugo obrambno nadstropje, povezano z obrambnimi hodniki na obzidju in sosednjo kaščo, sta bili restavrirani v prvotni obliki in namenjeni novi vsebini. Kaščna stavba ob vhodu se žal ni ohranila v celoti, zato je bil restavrirana le v ohranjenem obsegu. Vmesno obzidje med vhodnim in okroglim stolpom je bilo rekonstruirano po analogiji s sorodnimi taborskimi utrdbami tudi kot prvotni obrambni sistem.

Obnovi namenjen del tabora je bil tehnično razmeroma dobro ohranjen in tako le deloma rekonstruiran, ohranjene so bile vse originalne sestavine. Nova strešna konstrukcija je bila načrtovana kot veren posnetek (rekonstrukcija) tedanjega tesarskega znanja. Vendar je bila v podrobnostih izvedena brez ustreznega poznavanja zgodovinskih značilnosti, zlasti pri izvedbi tesarskih zvez. Tako kot celota sicer ustrezno predstavlja podobo dela nekdanje taborske utrdbe, ni pa dosegla pričakovanega cilja – predstavitve izjemnega znanja graditeljev taborov v času njihovega nastanka.

Še bolj nedokončana je ostala vsebina obnovljenega tabora. Podrobno je bila načrtovana izraba rekonstruiranih delov utrdbe kot

postavitve stalne in občasni manjših razstav prikaza slovenskih taborov, njihove arhitekturne, zgodovinske, narodne in družbene vloge hkrati z organiziranim vodstvom po razstavišču, baročni Mačkovi cerkvi z Langusovimi freskami, pa tudi z navezavo na izjemne naravne značilnosti in posebne zgodovinske dogodke. Ta del preno-ve, ki bi bil ne le za Šmarno goro, ampak za celotno predstavitev slovenskih protiturških taborov izjemnega pomena, žal doslej ni bil uresničen in predstavlja še vedno enega od ciljev obnove in varstva tega kulturnega spomenika.

PETER FISTER

risba in fotografija: PETER FISTER

Literatura

.....
VALVASOR, JOHANN WEIKHARD. *Die Ehre des Herzogtums Crain*, VIII/826, Laibach-Nürnberg 1689.

Grad Jablje

EŠD 9200

kraj Loka pri Mengšu

časovna opredelitev prva polovica 15. stoletja, 17., 18. stoletje

čas obnove 2000–2004

Grad Jablje je postavljen na skrbno izbrani lokaciji, nad izvirom potoka na robu skalnatega pobočja. Pozidan naj bi bil leta 1530, v pisnih virih pa se prvič omenja že leta 1268. Ima srednjeveško zasnovo, sedanja arhitektura pa ohranja renesančni karakter. Zadnje večje predelave je grad doživel po potresu leta 1895. V svojih temeljnih potezah je to štiriraktna, delno podkletena, enonadstropna stavba s podstrešno poletažo. Stanovanjski trakti obdajajo notranje pravokotno arkadno dvorišče. Na južni strani se k zasnovi prislanjata poligonalna stolpa, manjši jugozahodni in večji jugovzhodni. Grad je imel prvotno vogalni stolp še na severozahodnem vogalu, vendar so ga podrli v času pozidave novega severnega trakta. V osi južne fasade je preprost renesančni portal, nad katerim je bil nekoč grb Lambergov,

Pogled na vzhodno fasado pred obnovo.

prvih lastnikov. Večina oken je oblikovanih baročno, nekaj so jih v zadnjih desetletjih predelali. V pritličju, na južni, vzhodni in zahodni fasadi se je ohranilo še nekaj poznogotskih, na ajdovo zrno prirezanih kamnitih okenskih okvirjev. Na južni, vzhodni in zahodni fasadi so ohranjene lijakasto v steno vrezane renesančne strelice, ki govorijo o obrambnem značaju gradu. Nekdanji obrambni jarek je zasut. Okna na severnem traktu so slogovno neopredeljiva. Štirioglate line v podstrešni poletaži na vseh traktih, razen na sekundarno prizidanem severnem, so poznogotsko oblikovane. Podoba gradu pred zadnjo prenovno je bila rezultat barokizacije, posegov v devetnajstem stoletju in nekvalitetnih prezidav druge polovice dvajsetega stoletja. Arkadno dvorišče so pozidali na začetku 17. stoletja, na kar ka-

žejo renesančni proporci in križno obokani hodniki. Po potresu leta 1895 so nekatere kamnite stebričke v nadstropju arkadnega hodnika zamenjali z litoželeznimi. Prostori v pritličju so večinoma obokani, v nadstropju so bili leseni ometani stropi s skromnim baročnim dekorativnim štukaturnim okrasjem. Pod baročnimi ometanimi stropi je bil v južnem in zahodnem traktu odkrit renesančni leseni strop. V nadstropje vodi baročno dvoramno, z lesenimi balustradami opremljeno stopnišče.

Slavnostno jedilnico v nadstropju jugovzhodnega stolpa je poslikal baročni freskant France Jelovšek leta 1745. Nekaj poslikave, predvsem v okenskih ostenjih, je ohranjene tudi v drugih sobah, vendar je slabše kvalitete in gre verjetno za delo Jelovškove delavnice. V sobah v nadstropju se je ohranil intarzijski baročni parket.

Grad je imel bogato opremo, ki se žal ni ohranila. Pred drugo svetovno vojno sta opremljeni grad videla in opisala umetnostna zgodovinarja dr. France Stele in Stane Mikuž. Ohranilo se je tudi

Pogled na vzhodno fasado po obnovi.

nekaj njune slikovne dokumentacije (Stopar, 1997). Od grajske opreme so se ohranile samo slikane tapete, ki so dekorativno dopolnjevale podobo sob v prvem nadstropju. Slikane tapete je po drugi svetovni vojni spomeniška služba dala v hrambo Narodnemu muzeju. Tiste iz slavnostne jedilnice so bile restavrirane in maja 2006 vrnjene na svoje izvorno mesto v gradu, kjer skupaj s poslikavo zaskočujejo baročno podobo slavnostne jedilnice.

Pomožne gospodarske stavbe, drvarnica, ledenica, kolarska delavnica in prostor za kočije, ki so bile nanizane na notranji strani grajskega obzidja, se niso ohranile.

Do gradu je iz Loke pri Mengšu vodil kostanjev dvoramni drevoed. Pešpot čez mostiček in po kamnitih stopnicah pa je imela v zgornjem delu kovano pergolo, zasajeno z glicinijo. Grad so nekoč obdajali bogati parkovni nasadi, ohranili so se grajski ribnik v bližini gradu, kamnit vodnjak in posamezni kosi kamnite ograje iz nekdanjega parternega baročnega parka, ki je bil umeščen pod gradom.

Na spodnjem delu nekdanje grajske posesti sta se ohranila oba grajska hleva in kozolec toplar.

Leta 1999 se je začela dolga leta načrtovana prenova in oživitev gradu Jablje in prostora pod gradom, kjer je bil nekoč gospodarski del grajske posesti.

Prizadevanja, da se gradu poišče ustrežnejša namembnost, kot so stanovanja za delavce posestva ali skladišče za semenska žita, so potekala vsa leta po drugi svetovni vojni.

V letih od 1981 do 1997 je bilo opravljenih nekaj najnujnejših vzdrževalnih del. Delno so bili obnovljeni dimniki in streha. Jugozahodni stolp je bil na podstrehi statično ojačen in restavratorji so delno zaščitili Jelovškove freske v slavnostni jedilnici v nadstropju.

Leta 1997 je bilo po izselitvi zadnjih stanovalcev, beguncev iz republik nekdanje Jugoslavije, mogoče začeti intenzivneje prizadevati si za obnovo gradu. Tega leta je Občina Mengeš v sodelovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine Slovenije – OE Kranj (v nadaljevanju Zavod) prvič kandidirala na javnem razpisu za zbiranje predlogov za financiranje, sofinanciranje ali subvencioniranje kulturnih programov in projektov, ki jih bo v letu 1998 financirala Republika Slovenija iz dela proračuna, namenjenega za kulturo.

Grad Jablje se je leta 1998 tudi uspešno uvrstil v Zakon o zagotavljanju sredstev za nekatere nujne programe RS v kulturi – kulturni tolar (Uradni list RS št. 24/98). Izvedeno je bilo pravno varovanje gradu, najprej s sprejetjem občinskega Odloka o razglasitvi gradu Jablje z neposredno okolico za kulturni spomenik na predlog Zavoda (II. II. 1998), v letu 1999 pa je bil na predlog Zavoda sprejet Odlok o razglasitvi območja in gradu Jablje za kulturni spomenik državnega pomena (Uradni list RS št. 81/99).

Ker je občina Mengeš želela v gradu Jablje urediti prostore za potrebe občine, si je prizadevala, da grad za simbolično ceno odkupi od Kmetijsko poskusnega centra Jable (v nadaljevanju KPC Jable) in da se lastništvo prenese na občino Mengeš. V pripravi je bil tudi program za oživitev gradu Jablje. Največja težava pri oblikova-

Vhodni portal.

nju ustreznega programa je bil uničen prostor pod gradom, kjer so bili nekoč grajski hlevi, park z oranžerijo, kozolec toplar in grajski drevored ter seveda iskanje primerne dejavnosti za grad. Obnova takega obsega zahteva tudi velika finančna sredstva in pridobitev teh je bil drugi veliki problem, s katerim smo se srečali. Občina Mengeš je za obnovo poskušala pridobiti različne sofinancerje, vendar grad z neustrezno dejavnostjo pod gradom ni bil zanimiv za zunanje sofinancerje in bodoče uporabnike.

Avgusta 1999 je Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano na Zavod izdalo vlogo za preureditev grajskih hlevov za potrebe novega Centra za razvoj kmetijstva in podeželja (v nadaljevanju Center), v katerega naj bi se preoblikoval KPC Jable. S tem

Strešna konstrukcija južnega trakta.

preoblikovanjem se je odprla nova možnost za revitalizacijo celote. Želja stroke je bila, da se k revitalizaciji pristopi celostno, z vključitvijo spodnjega dela nekdanje grajske posesti. Izdelana je bila programska zasnova o izrabi celotnega varovanega območja Jablje, ki vključuje grad Jablje, parkovne površine ter vse objekte sedanjega Centra s pripadajočimi kmetijskimi in drugimi površinami. Programska idejna zamisel je naletela na ugoden odmev in v letu 1999 je stekla vrsta aktivnosti za realizacijo projekta.

V letih 1998 in 1999 so bile narejene arhitekturne izmere gradu in nekdanjih grajskih hlevov ter osnovne sondažne raziskave gradu. Na podlagi usklajevanja potreb Centra z možnostmi, ki jih grad Jablje kot kulturni spomenik ponuja bodočemu uporabniku, je bil izdelan preliminarni konservatorski program z izoblikovanimi kulturnovars-tvenimi pogoji. Na podlagi preliminarne konservatorskega programa in programske zasnove Centra smo v projektivnem biroju Gea Consult pripravili idejno zasnovo za celotno območje gradu Jablje. Osnovno vodilo pri oblikovanju idejne zasnove je bilo ohraniti kvalitetno grajsko arhitekturo in obnoviti izvorno podobo spodnjega dela grajske posesti. Podoba grajske celote je sedaj motena zaradi novejših hlevov in prizidkov, ki so nastali po letu 1960 za potrebe KPC Jable.

Idejna zasnova predvideva še rekonstrukcijo nekdanjega parternega parka in oranžerije ter obnovo nekdanjih grajskih hlevov. Poleg varovanja obstoječih kulturnih spomenikov smo poskušali v prostor čim manj moteče umestiti objekte, ki jih za opravljanje svoje dejavnosti potrebuje Center. Nekaj objektov, postavljenih po letu 1960, bo tako prestavljenih na ne izpostavljeno mesto. Nove objekte, kot sta večnamenska dvorana in parkirišče ob gradu, smo prav tako umestili na vedutno čim manj izpostavljeno mesto. Večnamenska dvorana je tako vkopana v hrib na severni strani gradu. Vhod v dvorano je na mestu, kjer so bili nekoč pomožni grajski gospodarski objekti (ledenica in kolarska delavnica), in je oblikovan kot njihova rekonstrukcija. Parkirišče za občasno uporabo je umeščeno za grajsko obzidje na zahodni strani.

Srčika zasnovane in že delno izpeljane preнове je grad kot nekdanji fevdalni sedež. Tlorisna arhitekturna zasnova gradu je zelo primerna za poslovno in konferenčno dejavnost, tako da smo lahko brez večjih posegov, ki bi degradirali grajsko arhitekturo, v gradu zagotovili sodobne poslovne prostore.

Ključno poglavje konstruktivne preнове gradu so predstavljali leseni renesančni stropovi nad nadstropjem. Ob prvem splošnem pregledu gradu so bili vsi stropovi nad nadstropjem videti kot ravni ometani stropovi na leseni podkonstrukciji. Sondiranje teh stropov pa je pokazalo, da so nad njimi v južnem in zahodnem traktu skriti leseni tramovni renesančni stropovi. Očitno je bilo, da so ob prenovi objekta v baroku ocenili, da so ti stropovi zaradi poddimenzioniranosti in preobremenitve tlakov podstrešja že tako povešeni, da estetsko niso več primerni, zato so jih s spodnje strani prekrili z novimi baročnimi stropovi. Odločili smo se, da so za stavbno zgodovino gradu leseni renesančni stropovi tako pomembni, da jih je nujno ohraniti in prezentirati. Ker so bili za konstrukcijsko rabo neprimerni, smo jih konservirali ter obesili na novo nosilno jekleno konstrukcijo, ki služi kot nosilni element za tlake mansarde in tudi kot protipotresna zavetrovalna horizontalna opna celotnega objekta. Uporabili smo jeklene nosilne profile HEA različnih dimenzij in razmikov glede na razpone prostorov ter jih varili s povezovalnimi profili v prečni smeri. Diagonalno smo jih zavetrovali z jeklenimi palicami, na zidnih ležiščih pa sidrali tako, da so povezali tudi zidove.

Hkrati smo ob prenovi zagotovili uporabnikom objekta vse sodobne bivalne pogoje. Pri tem smo poskrbeli, da sodobni tehnološki sklopi instalacij niso vidni in moteči. Objekt je v celoti ogrevan s talnim gretjem, konferenčne dvorane mansarde in sanitarije imajo urejeno prezračevanje. Objekt ima poleg sodobnih elektroinstalacij vgrajeno telefonsko in računalniško omrežje, požarno alarmiranje in protivlomno varovanje z videonadzorom. Večina teh instalacij je speljana po nekdanjih opuščeni dimničnih tuljavah, tako da smo kar najbolj zmanjšali destruktivne posege v originalno substanco. Stavbno pohištvo in lesene tlake smo deloma restavrirali, deloma pa zaradi dotrajanosti ali okuženosti z lesno gobo nadomestili z novimi. Vsa okna in vrata v pritličju so v celoti nova in narejena po analogijah. Vrata v nadstropju so restavrirana. V mansardi, ki prvotno ni bila izkoriščena, smo uporabili sodobne materiale in sodobna vrata. Povsem nove elemente, ki so bili neobhodni za ustrezno

funkcioniranje objekta, kot so zasteklitev nadstropnih arkad, osebno dvigalo za invalide ali svetila, smo oblikovali povsem enostavno, iz sodobnih materialov, tako da so jasno ločljivi od originalne substance gradu in kar se da nevtralni. Vsi kamniti elementi na gradu so bili restavrirani. Na podlagi ohranjenih grafičnih predlog in materialnih dokazov smo se odločili za rekonstrukcijo erkerjev vzhodne fasade, ki so bili odstranjeni po potresu ob koncu 19. stoletja.

Prva faza del, obnova gradu in ožje okolice, je bila končana s pridobitvijo uporabnega dovoljenja v maju 2004. Zaradi sprememb

Slavnostna jedilnica z Jelovškoviimi poslikavami in slikanimi tapetami.

programa dela na Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano se po končani obnovi Center za razvoj kmetijstva in podeželja Jablje ni preselil v grad. Tako smo dve leti iskali novega primerne uporabnika gradu. Interes in izjemno voljo je pokazalo Ministrstvo za zunanje zadeve, ki je potrebovalo nove prostore za Center za evropsko prihodnost. Celovito prenavo, ki je bila uspešno končana tudi z oblikovanjem nove in grajskemu ambientu primerne notranje opreme, smo zaokrožili z odprtjem Centra za evropsko prihodnost v maju 2006.

ALEŠ HAFNER IN DAMJANA PEČNIK

fotografije: stran 114, 116, 117 ALEŠ HAFNER,

stran 115 IGOR SAPAČ, stran 119 TINE BENEDIK

Literatura

STELE, FRANCE. *Politični okraj Kamnik : topografski opis*, Umetnostni spomeniki Slovenije, 1, Ljubljana 1929, str. 439–448.

STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska I–III*, Ljubljana 1977.

STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska I. Gorenjska, območje Kamnika in Kamniške Bistrice*, Ljubljana 1977.

Mariborsko mestno obzidje

EŠD 424

kraj Maribor

časovna opredelitev druga polovica 13. stoletja, 15. in 16. stoletje

čas obnove 1968–2006

Maribor je dobil mestne pravice v drugi polovici 13. stoletja in v istem stoletju so ga obdali z obzidjem v obliki skoraj kvadratnega tlorisa. Z izboljšavami v prvi tretjini 14. stoletja, ko je dobil vogalne stolpe in štiri preproste utrdbe ob mestnih vratih je postal utrjeno mesto. Njegovo obrambno središče je predstavljal osrednji stolp, ki je danes v obliki zvonika sestavni del stolnice. Vzdolž notranje strani obzidja je potekal lesen mostovž, na zunanji strani je obdajal obzidje 20–30 metrov širok vodni jarek. Ta obrambni sistem ni dolgo ključoval rastoči turški nevarnosti in novim napadalnim tehnikam, predvsem strelnemu orožju, zato ga je bilo treba vse pogosteje popravljati in prenavljati. Do izboljšav obrambnega sistema je prišlo z načrti Domenica de Lalia leta 1548. Po načrtih so v obdobju 13 let zgradili dodatno utrdbo ob Koroških vratih na zahodni stranici obzidja, dve utrdbi na južni obdravski obrambni potezi tako imenovani Vodni stolp in Benetke ter na severovzhodnem delu obzidja grajsko bastijo. Celotni dodatno utrjeni obrambni sistem je uspešno ključoval turškim vpadom več kot 150 let. Ob prenehanju neposredne nevarnosti mesto ni več posvečalo skrbi obrambnemu sistemu. Utrdb niso vzdrževali, fond mestnih stavb se je povečal. S tem je okvir srednjeveškega obzidja postal pretesen in s prebojem ulic skozi mestno obzidje se je začelo postopno izginjanje srednjeveškega mestnega obzidja. Večino utrdb in obrambnih stolpov so porušili, ko so le ti prešli v privatno last, mestni vodni jarek pa zasuli. Tako so bile glavne sledi stare mestne utrjenosti do 19. stoletja izbrisane.

Do danes so se ohranili Vodni, Sodni, Židovski in Čeligijev stolp, grajska bastija, ostanek utrdbe ob nekdanjih Koroških vratih in deloma obzidje v originalni pojavnosti na zahodni in južni obrambni potezi ter v historičnih objektih, ki so jih v času nastanka naslonili na obzidje.

V novejši zgodovini smo bili priča izginotju zahodne obdravske bastije imenovane Benetke kot posledica zaježitve Drave za izgradnjo hidroelektrarne. Nivo vode se je dvignil za približno 2 metra in ves stavbni fond ob reki, vključno z utrdbo Benetke in delom obzidja, je bil zapisan rušenju. Na utrdbo Benetke nas spominja samo še v obliki pomola urejena travna površina. Enaka usoda je čakala tudi vzhodno utrdbo, Vodni stolp, če ne bi mestne oblasti potrdile in zaupale nalogo ohranitve kulturnega spomenika domačemu gradbeniku Jožetu Požavku, ki je imel genialno zamisel stolp dvigniti za 2,6 metra. Obstajali so različni načrti sanacije, vendar je bil predlog dviganja najdrznejši in hkrati najprimernejši v smislu ohranitve avtentičnosti obrambne arhitekture. Pod vodstvom gradbenika Jožeta

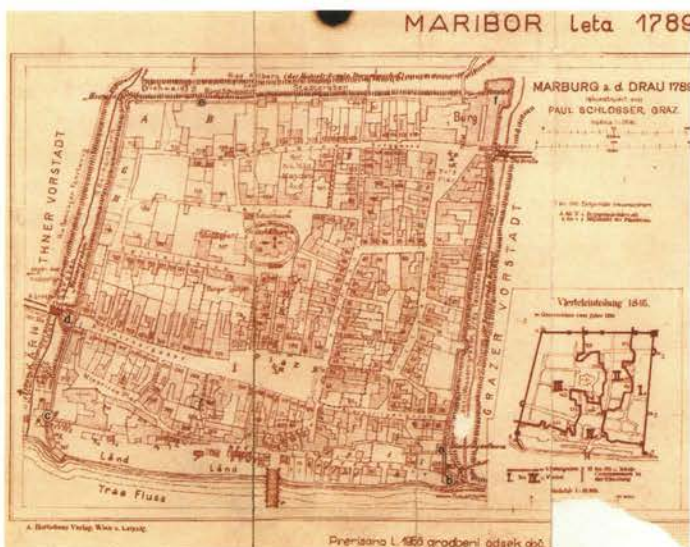
Obnovljeni Sodni stolp, na utrdbo Benetke spominja obrečni pomol.

Požavka so dvignili 1500-tonskega kamnitega orjaka pentagonalnega tlorisa. Proces dvigovanja je trajal celih sedem mesecev v letih 1967 in 1968.

Po uspešno zaključeni gradbeno-statični sanaciji so se čez nekaj let začeli pripravljati načrti obnovitvenih del notranjščine za namene vinoteke. Ob dvigovanju utrdbe je prišlo do porušitve kapastih obovkov v pritličju, ki jih je bilo treba rekonstruirati. Druge zahteve konservatorske stroke so bile sanacijska dela kamnitih elementov – lin in okvirjev vhoda – vzpostavitev grobih in finih ometov notranjih sten, odprtost podstrešne etaže z vidno konstrukcijo, lesena tla v prvi etaži in opečna v pritličju ter izdelava kovanih elementov – vratnice in vsega okovja. Oblika vhodnega nadstreška ni pojavnostno, glede na utrdbeno naravo arhitekture, najbolj uspel poseg, vendar se mu zaradi zahtev uporabnika in takratnih normativov ni dalo izogniti.

Vodni stolp je zaradi svoje monumentalne arhitekture in izpostavljenega lege ob reki postal eden od simbolov Maribora. Njegova

Načrt mesta z obzidjem in obrambni stolpi iz leta 1789.

Srednjeveški Čeligijev stolp danes.

največja kvaliteta je v ohranjenosti utrdbene arhitekture, ki je obdržala svojo funkcionalno in likovno podobo od nastanka do danes.

V času mestne prenovе v osemdesetih letih smo v sklopu srednjeveškega obzidja obnovili židovski stolp, v katerem ima svoje prostore in galerijo Foto klub Maribor. V celoti se je ohranila zunanjščina stolpa, v notranjščini je bila potrebna intervencija z novim stopniščem. Sicer pa so bile konservatorske zahteve enake kot pri Vodnem stolpu.

Na zahodnem vogalu južnega obdravskega obzidja je obnovljen Sodni stolp, vendar samo zunanjščina (statična sanacija, rekonstrukcija strehe in fasada), v notranjosti so vidne številne gradbene faze, ki čakajo na prezentacijo. V tem trenutku ni najbolj nujna saj je stolp statično varen in se uporablja za glasbene koncerte v času poletnega festivala.

Čeligijev stolp, edini ohranjeni srednjeveški stolp v nekdanjem severnem mestnem obzidju, je v izredno slabem gradbenem stanju. Strešna konstrukcija je skoraj v celoti dotrajana, večletno zamaikanje je povzročilo poškodbe stabilnosti objekta. Prenova je bila predvidena v sklopu gradnje lutkovnega gledališča v njegovi neposredni bližini. S tem, ko se je lokacija omenjene gradnje spremenila, je prenova stolpa že vrsto let predmet opozarjanj in prijav inšpekcijski službi. V letu 2006 je lastnik, Mestna občina Maribor, na vsa opozarjanja odreagirala z naročilom projektne dokumentacije za statično sanacijo.

IRENA KRAJNC HORVAT

fotografije: ARHIV ZVKDS, OE MARIBOR

Literatura

CURK, JOŽE. Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 16, 1, Maribor 1980, str. 90-108.

Grad Mirna

<i>EŠD</i>	7527
<i>kraj</i>	Mirna
<i>časovna opredelitev</i>	11., 13. stoletje, okoli 1400, začetek 16. stoletja, okoli 1650, okoli 1750, uničenje 1942–1961
<i>čas obnove</i>	1962–2006

Mirnski grad sodi med najstarejše gradove na Slovenskem. Najbrž je nastal že v 11. stoletju. V pisnih virih se omenja od šestdesetih let 12. stoletja. Grad so zgradili na nekdanjem ozemlju grofice Heme Breže Selške v Slovenski marki, ki je zatem prešlo v posest grofov Višnjegorskih. Tukaj je gospodaril rod po gradu imenovanih ministerialov, plemenitih Mirnskih. Leta 1228 je prišel v roke oglej-

Pogled na obnovljeni grad.

skih patriarhov, leta 1365 so ga kupili celjski grofje, po letu 1456 pa je postal habsburška deželno knežja posest. Kasneje je bil v lasti vrste različnih plemiških rodov. Leta 1942 so partizani grad požgali, po vojni pa so do leta 1961 z miniranjem njegove razvaline skoraj docela uničili. Leta 1962 je razvalino začel obnavljati Marko Marin. Do leta 1991 je pozidal in zastrešil oglati stolp in grajsko kaščo, poleg pa je tudi zaradi podpore slovenske države obnova stekla hitreje, tako da so do leta 2006 ponovno zgradili in zastrešili vse uničene stavbne dele gradu v nekdanjem obsegu.

Grad sestavljata visoka dvonadstropna stanovanjska hiša – palacij in obodno obzidje, v katero so vključeni polkrožni in kvadratni obrambni stolp ter poslopje kašče. Obzidje na notranji strani na vseh straneh dvorišča obtekajo nadstropni arkadni hodniki, ki so z mostovžem povezani s palacijem. Kljub skoraj popolnemu uničenju gradu med drugo svetovno vojno in po njej je mogoče z ohranjenih in obnovljenih stavbnih delov razbrati temeljne poteze stavbnega

Grad Mirna pred požigom leta 1942.

.....

razvoja. Visoko romansko trdno hišo iz 11. stoletja so na začetku 15. stoletja, ko je bil grad v lasti celjskih grofov, razširili v mogočno in kvalitetno oblikovano dvonadstropno stanovanjsko stavbo – palacij –, ob kateri je brez neposredne povezave stal domnevno v 13. stoletju sezidani obrambni izpostavljeni stolp. Na začetku 15. stoletja so palacij obdali z močnim protiturškim obzidjem in vanj vključili stari izpostavljeni stolp. Novo obzidje so zavarovali tudi z novim polkrožnim stolpom. Hkrati so z obzidjem in stolpi utrdili tudi pristavo pod gradom. Po prenehanju nevarnosti turških napadov so grad sredi 17. stoletja prezidali v poznorenesančno rezidenco. Temeljito so obnovili palacij in ob naslonu na protiturško obzidje pozidali obsežne arkadne galerije. Okoli sredine 18. stoletja so morda po načrtih baročnega arhitekta Candida Zullianija ob naslonu na zunanjo stran protiturškega obzidja zgradili še novo baročno grajsko kapelo, ki je nadomestila staro romansko kapelo pod gradom.

Mirnski grad je edini skoraj povsem na novo pozidani grad na Slovenskem, ki je bil porušen med drugo svetovno vojno in po njej. Že kmalu po začetku obnovitvenih del v šestdesetih letih je prevla-

.....

Grad ob začetku večjih obnovitvenih del leta 1990.

Južni arkadni hodnik med obnovo leta 2006.

.....

dalo prepričanje, da je zaradi močno omejenih sredstev in možnosti še najmanj tvegan način obnove razvalin postopno dopolnjevanje ostankov po v historični dokumentaciji izpričanih oblikah, a ob delni uporabi sodobnih materialov. Pri vseh posegih je bilo pomembno zavedanje, da so restavracijski posegi namenjeni predvsem zavarovanju ohranjenih originalnih sestavin in povečanju njihove razumljivosti. Izjemno obsežno celostno rekonstrukcijo sta omogočila zanesljiva historična dokumentacija in dovolj ohranjena originalnega gradiva. Opravičevali pa sta jo dejstva, da je bil grad pred poručitvijo pomembna prvina regionalne identitete in je v svoji pojavnosti predstavljal nepogrešljiv del krajinske podobe Mirnske doline. Pri obnovi so nespremenjene ohranili vse avtentične ohranjene dele, na novo dodane sestavine pa se od originalnih dovolj dobro razlikujejo. Tako na novo dodani deli originalne ščitijo in po-

.....

Obnovljeni arkadni hodniki in grajsko jedro.

vezujejo v skladno celoto ter večajo njihovo povednost. Novi deli se po strukturi ločijo od originalnih in jih je mogoče vselej dovolj dobro razlikovati, po drugi strani pa z uporabo take metode obnove ni prišlo do grobega kontrasta med originalnimi in novimi deli. Obnova je ponovno vzpostavila nekdanje oblike, ki pa tudi zaradi delne uporabe sodobnih materialov jasno kažejo, da so plod restavracijskih posegov. Z obnovo je širša regija ponovno pridobila pomemben prostorski poudarek in močan identitetni simbol. Nepovezani fragmenti so ponovno združeni v enovito povedno celoto. S ponovno zgrajenimi deli so ohranjene sestavine dobile smisel, pomen in trajno zaščito ter možnost za vsebinsko izrabo. Kljub vsemu pa se je pri rekonstrukciji mirnskega gradu, enako kot pri rekonstrukcijah vseh drugih uničenih zgodovinskih spomenikov, treba zavedati, da smo original za vse večne čase izgubili in ga še tako dosledna rekonstrukcija v resnici ne more povrniti. Vsi na novo pozidani deli so le spomin na stare uničene.

IGOR SAPAČ

fotografije: stran 123, 124 spodaj, 125 **IGOR SAPAČ**
stran 124 zgoraj **HERBERT EISENBERG**

Literatura

- .....
- BARAGA, FRANCE. *Grad Mirna v srednjeveških listinah*, Mirna 2005.
- HUDALES, ZORAN. *Občina Trebnje v NOB*, Ljubljana 1975.
- KLEMENČIČ, MATEJ. Nicola Grassi in izgubljene slike z gradu Mirna, *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 71–85.
- KOMELJ, IVAN. Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta I, Ljubljana 1951, str. 37–85.
- KOMELJ, IVAN. *Gotska arhitektura*, *Ars Sloveniae*, Ljubljana 1969.
- SAPAČ, IGOR. *Grad Mirna*, Mirna 2004.
- SAPAČ, IGOR. *Obnova Mirnskega gradu*, Mirna 2004.
- STIPLOVŠEK, FRANJO. Stiplovšek [Franjo] : retrospektiva : Posavski muzej, Brežice junij 1979, str. 52 – št. 30, str. 169 – št. 62, str. 179 – št. 66, str. 180 – št. 75.

Grad Negova

ESD 484
kraj Negova

časovna opredelitev 14. stoletje–1647

Odmaknjen od vseh večjih centrov se negovski grajski kompleks odlikuje po izredni postavitvi v naravno kuliso rahlo hribovitega sveta med Svetimi Tremi Kralji in Gornjo Radgono. Bogato poznorenesančno oblikovanje ga uvršča med enega najkvalitetnejših grajskih sklopov na ozemlju Slovenije. Grajsko jedro, ki ga kot visoka kulisa pokriva dolgo vzdolžno poslopje novega gradu, obdaja obzidje s strelnimi linami in tremi stolpi ter na vzhodno obzidje prislonsljeno gospodarsko poslopje.

Nedvomno najstarejše je grajsko jedro, ki je v današnji pojavnosti iz leta 1612, po ohranjenih arhitekturnih detajlih pa njegovi začetki segajo v 14. stoletje. Floris grajskega jedra ima obliko nepravilnega pravokotnika z večkrat zalomljenimi stranicami, kar je posledica neštetihih prezidav in dozidav. Objekt je enonadstropen in podkleten v severnem in zahodnem traktu. Štirje grajski trakti so razvrščeni okoli notranjega dvorišča, ki je polno slikovitih pogledov.

Drugi objekti v gradu, novi grad iz leta 1615, gospodarsko poslopje ter obzidje s stolpi, so pomembni kot arhitekturna masa s kvalitetnimi poznorenesančnimi kamnoseškimi detajli. Omembe vredna sta tudi portala v gospodarskem poslopiju, od katerih je eden zaznamovan z letnico 1647 in drugi s črkami M G Z T.

Masa tako imenovanega novega gradu, ki je danes ohranjen le v kletni in pritlični etaži, predstavlja arhitekturno kuliso pred vhodom v grajsko jedro. Na njegovi fasadi najbolj izstopajo veliki in mali renesančni portal ter kamnoseško izdelani renesančni okenski okvirji s kovanimi mrežami. Notranjost odlikujejo prostorne obokane kleti. V ohranjenem severnem stolpu je moč zaslediti nekaj utrdbenih lin, ki so iz faze utrjevanja gradu leta 1568. Decembra 1938 je požar uničil levi del strehe. Leta zanemarjanja in sovražen odnos do vsega, kar je bilo povezano s tujci in gradovi, v katerih so ti prebivali, ter pomanjkanje denarja so povzročili, da so leta 1939 porušili celo nadstropje, južni stolp z majhnim stolpičem zunaj obzidja, arkadna hodnika na zahodni fasadi, mostovž, ki je nadstropje povezoval z grajskim jedrom, vse oboke, tramovno konstrukcijo pritličja in notranji del opečnega zidu v pritličju južnega trakta. Le natančnejši ogled da slutiti nekdanjo izredno kvaliteto, ki se kaže v še ohranjenih kamnoseških arhitekturnih detajlih.

Kraj Negova, ki je v svetu poznan predvsem po negovskih čeladah, se v arhivih prvič omenja leta 1106 kot Negoinezelo. Grad v Negovi se omenja šele leta 1425. Sprva je bil v posesti Hansa Windenskega. Leta 1431 sta njegovi hčeri Ana Lihteneška in Katerina Vokersdorfska grad prodali svojemu stricu Viljemu Perneškemu. Leta 1488 je grad, ki je bil nenehno izpostavljen napadom, prešel v

Vischerjev bakrorez Negove iz okoli leta 1683, Topographia Ducatus Stiriae.

last Ogrov. Dve leti po smrti Matije Korvina leta 1492 je cesar Maksimilijan vrnil Negovo Jerneju Perneškemu, vendar takrat le kot zakupno last. Zadnji iz rodbine Perneških, Viljem Perneški, je zapustil grad leta 1532 svoji vdovi Mariji Gutenbergški, ta pa je leta 1542 zapustila grad svoji sestri Katarini, soprogi Adama Trauttmansdorfa. Grad je ostal v lasti rodbine Trauttmansdorf vse do leta 1945. Večinoma so ga upravljali oskrbniki, rodbina pa je večji del prebivala na drugih svojih posestih v Avstriji in Češki. Po pripovedovanju naj bi imela družina, ki se je delila na avstrijsko in češko vejo, pred drugo svetovno vojno kar 23 gradov.

Stavbna zgodovina je raziskana le delno. Prvotni utrjeni grad je bil pozidan pred letom 1425, ko se prvič omenja naselje v povezavi z gradom. Vsekakor je pred tem obstajal utrjeni dvor na zahodni strani grajskega kompleksa. V 14. stoletju je imel obliko kastela. Obsegal je obzidano pravokotno dvorišče z enonadstropnim podkletenim utrjenim palacijem in samostojno stoječo grajsko kapelo na zahodu, enonadstropnim gotskim traktom na severu ter pritličnim traktom z bergfridom na vzhodu.

Naslednja obsežna gradbena faza se je začela po bojih z Ogrji okoli leta 1500, ko so grad temeljito prezidali in povečali. V četrto gradbeno fazo, tj. v drugo polovico 16. stoletja, spadajo gradnja renesančnega arkadnega hodnika, nadstropje vzhodnega trakta in renesančna predelava gotskega severnega trakta. V peto gradbeno fazo spadajo predelave, ki jih je izvedel na grajskem jedru Sigmund Friederich Trauttmansdorf med letoma 1605 in 1612, ko so utrdili jugovzhodni in severovzhodni vogal grajskega jedra in k južni fasadi prizidali arkadni prizidek z razkošno in dekorativno poslikavo sob. V šesto gradbeno fazo spadajo gradbeni podvigi najpomembnejšega Trauttmansdorfa, Maksimiljana Trauttmansdorfa leta 1615, ki je z zidanim arkadnim mostovžem povezal grajsko jedro z novim gradom in v nadstropju sezidal razkošno plesno dvorano, ob zahodno stran novega gradu pa zgradil dve arkadni stopnišči, ki sta vodili v nadstropje s plesno dvorano gradu.

Letalski posnetek grajskega kompleksa v letu 2000.

Maketa grajskega kompleksa z rekonstruiranim novim gradom, ki jo je izdelal Igor Sapač leta 1995.

.....

K sedmi gradbeni fazi štejemo izgradnjo vhodnega portala v južnem obzidju z letnico 1633 in gospodarskega poslopja z letnico 1647. V osmi poznobaročni gradbeni fazi so v nadstropju grajskega jedra predelili nekaj velikih renesančnih prostorov in izdelali predelne stene z novim stavbnim pohištvom. V tem obdobju predelav večjih prostorov v manjše so zamenjali kvalitetne renesančne tramovne stropove z ometanimi stropovi z dekorativnimi robovi.

V domnevno deveti, zadnji gradbeni dejavnosti z začetka 20. stoletja so zamenjali dva renesančna portala v nadstropju severnega trakta grajskega jedra z dvema neuglednima vhodoma. Vhoda delujeta silno moteče in izstopata iz celotnega konteksta grajskega oblikovanja, ki sta ga najbolj zaznamovali gotika in renesansa.

Negovski grad, ki je sedaj v zelo slabem gradbenem stanju, je bil v zadnjih letih deležen le nekaj manjših gradbenih posegov, ki vsekakor niso bistveno prispevali k izboljšanju videza tega bisera med slovenskimi gradovi. V Sloveniji bi lahko naštel le nekaj spomenikov, ki bi se po kvaliteti lahko primerjali z gradom v Negovi, pa kljub temu vse do nedavnega za njegovo obnovo ni bilo mnogo razumevanja, še manj pa denarja. Prav zaradi tega smo predlagali negovski grad za spomenik v državni lasti. Naš predlog se je izkazal za pravilen, saj je leta 2003 prišlo do pomembnega premika v zvezi s prenovo gradu. Tega leta je Ministrstvo za kulturo naročilo izdelavo gradbene dokumentacije za statično sanacijo in zunanjo vizualizacijo grajskega jedra in novega gradu. Pred-

Pogled na novi grad leta 2002.

.....

hodno smo že leta 2001 izdelali konservatorski program obnove jugozahodnega stolpa in obzidja, leta 2003 pa obsežen konservatorski program obnove grajskega jedra in delne rekonstrukcije novega gradu, ki je zajel zunanjo vizualizacijo delno porušenega objekta pred grajskim jedrom. Okvirni konservatorski program obnove celotnega kompleksa smo izdelali že leta 1994. Leta 1995 smo na podlagi predhodno podanih kulturnovarstvenih pogojev in raziskav obnovili fasado vhodnega stolpa v podobo iz zadnje faze utrjevanja gradu z začetka 17. stoletja.

Leta 2005 je prof. dr. Bogomir Kovač izdelal Razvojni in poslovni načrt kompleksne revitalizacije gradu Negova, ki predvideva konservatorsko-restavratorsko prenovu stavbne dediščine, nove poslovne vsebine grajskega kompleksa ter turistično in poslovno oživljanje gradu. Ministrstvo za kulturo je zagotovilo finančna sredstva za prvo fazo prenove, ki bo zajela obnovo vhodnega stolpa, gospodarskega poslopja, jugozahodnega stolpa in dokončanje južnega obzidja, vključno s prezentacijo obrambnega hodnika. Obnova grajskega kompleksa, ki bo zagotovila rekonstrukcijo novega gradu in grajskega jedra, bo financirana iz evropskih strukturnih skladov ob le manjšem deležu naše države. Idejna zasnova izrabe za novi grad, vhodni stolp, gospodarsko poslopje, jugozahodni stolp in del obzidja je že izdelana, obnova objektov pa bo izvedena v obdobju med letoma 2006 in 2008. V obdobju od leta 2008 do leta 2010 bo sledila prenova grajskega jedra, severozahodnega stolpa in preostalega dela obzidja, ki bo prav tako kot novi grad financirana iz evropskih strukturnih skladov ob le manjšem deležu naše države. Idejno zasnovo za gospodarsko poslopje, oba stolpa in rekonstrukcijo novega gradu je izdelal projektantski biro Gea Consult iz Škofje Loke.

V gospodarskem poslopju je projektant u.d.i.a. Aleš Hafner skladno z željami krajevne skupnosti in Občine Gornja Radgona izdelal izrabo gospodarskega poslopja, v katerem bodo poleg grajske trgovine in sanitarij še prostori, ki bodo služili krajevni skupnosti pri oživljanju njene dejavnost. Sanitarije za invalide je projektant namestil v pritličje ob stopnišču, ki vodi na podstrešje; to je razen sanitarij, zaenkrat ostalo še neizkoriščeno.

Obnova gospodarskega poslopja kot prvega objekta v okviru temeljite prenove celotnega kompleksa ni bila naključna, saj je to narokovala pozicija gospodarskega poslopja tik ob vhodu v grajski kompleks. Uresničena je bila želja krajevne skupnosti, da se kar najbolj vključi v oživljanje gradu, in poudarjena njena vloga, ki je pri tako velikem in zahtevnem projektu izrednega pomena.

V vhodnem stolpu bo informacijski center s prodajo kart v pritličju in pisarno turističnega centra v nadstropju. V jugozahodnem stolpu bo v pritličju žganjekuha in v nadstropju razstavišče zelišč. Na delu južnega obzidja med novim gradom in jugozahodnim stolpom bomo rekonstruirali obrambni hodnik, ki bo vodil v naravnost v nadstropje stolpa z razstavo zelišč.

V delno rekonstruiranem novem gradu bodo gostinski prostori in prostori za kongresni turizem. V grajskem jedru predvidevamo hotelske sobe najvišje kategorije ter muzejske prostore v južnem traktu in grajski kapeli.

NEVA SULIČ UREK

fotografiji: stran 128 SREČKO ŠTAJNBAHER,

stran 129 SMILJAN SIMERL

Grad Ormož

EŠD 6288

kraj Ormož

časovna opredelitev zadnja četrtnina 13. stoletja, 15. stoletje, 18. stoletje, 1810

čas obnove 1992–2006

Grad Ormož stoji v vzhodnem delu starega mestnega jedra, na pomolu nad reko Dravo. S treh strani ga obdaja nekdanji grajski jarek. Sestavljajo ga štiri dvonadstropni trakti, ki oklepajo pravokotno dvorišče z vodnjakom, severovzhodni vogal pa utrjuje mogočen stolp – bergfrid. Poleg gradu se razprostirata obsežen park in grajska pristava.

Nastanek gradu sega v zadnjo četrtno 13. stoletja, ko je nastal najprej samostojno stoječi utrdbeni stolp, nekoliko kasneje, ločeno od njega, pa je bila na mestu dela današnjega južnega trakta zgrajena stanovanjska hiša. Iz obeh primarnih poslopij je kasneje postopoma zrastel grajski kompleks: severni in zahodni trakt na koncu 15. stoletja, južno krilo so spremenili na začetku 18. stoletja, vzhodnega pa so na novo sezidali leta 1794. Zadnjo večjo celovito prenovo grajskih poslopij so končali z notranjo ureditvijo in izjemno klasicistično poslikavo Aloisa Gleichenpergerja leta 1810.

Grad so posedovali različni lastniki, od Ptujskih gospodov, Frankopanov in Szekelyev do Herbersteinov in nazadnje Wurmbrandov.

V gradu poteka kontinuirana prenova od leta 1992. Sredstva zanjo prispevata občina Ormož in Ministrstvo za kulturo. V preteklih letih so bili obnovljeni stolp, zunanje in dvoriščne fasade, strehe, večina notranjih prostorov, tlak in vodnjak na osrednjem dvorišču, tlak na manjšem stranskem dvorišču, v celoti je bila restavrirana klasicistična poslikava iz leta 1810. Med prenovo smo se srečevali s številnimi, velikokrat nepredvidenimi zapleti. Posebej zahtevna je bila statična sanacija poslikanega stropa nad eno od dvoran v prvem nadstropju gradu. Strop

.....
Glavna fasada.

Dvoriščna fasada.

.....

se je zaradi prevelike debeline nasutja nad njim močno povetil, sanacija pa je morala biti načrtovana tako, da bi ohranili tudi poslikave. Konservatorski svetovalec statik Miran Ježovnik je pripravil rešitev, ki posega v stropno konstrukcijo z zgornje strani, tako da odstrani nasutje in vpne novo kovinsko konstrukcijo, ki nosi večino obtežbe nanjo s spodnje strani pripetega starega stropa. Dela so bila izvedena zelo pazljivo, saj bi prevelike vibracije lahko povzročile poškodbe tanke plasti poslikanega ometa. Po uspešno izvedeni statični obnovi stropa je restavrador Viktor Povše restavriral štiri poslikane dvorane v prvem nadstropju. Prostore je leta 1810 poslikal Alois Gleichenperger, in sicer v izjemno neobstojni klejni tehniki, ki jo je sicer uporabljal za slikanje gledaliških scenskih prizorov. Poslikave so bile kasneje skoraj v celoti nestrokovno preslikane. Restavriranje je obsegalo čiščenje preslikav, utrjevanje ometov in barvnih plasti ter izvedbo manjših retuš. Pri sondiranju stropa v poročni dvorani se je izkazalo, da je pod enotnim beležem iluzionistična poslikava, ki je bila tudi prezentirana. Prav tako smo prezentirali tudi odkrito ornamentalno poslikavo iz 17. stoletja na delu stene pod stropom v tako imenovani knjižnici.

.....

Gotsko okno na zahodni fasadi.

Arkadni hodnik v pritličju.

Posebej velja omeniti še novoodkrite okenske odprtine s kamnitimi gotskimi okvirji; nekatere so le deloma ohranjene. Ob prenovi grajskih fasad smo po opravljenih sondažnih raziskavah in odstranitvi kasnejših in dotrajanih ometov na mestu nekdanje gotske stanovanjske hiše odkrili več odprtin iz časa nastanka srednjeveškega gradu. Danes so del prezentacije fasade. Vsa restavratorska dela na fasadah je vodil restavrator Viktor Gojkovič.

Prenovljene grajske prostore je občina Ormož namenila knjižnici, del pa jih sama uporablja za reprezentančne potrebe in zasedanja občinskega sveta. V stolpu delujeta tudi vinoteka in razstavišče.

ALENKA HORVAT

fotografije: **ALENKA HORVAT**

Literatura:

CIGLENEČKI, MARJETA et. al. *Ormož in okolica : vodnik*, Maribor 1990.

Restavrirana klasicistična poslikava.

Piransko mestno obzidje

ESD 7189, 7190, 7191, 7192, 7193, 7194, 7195, 9151

kraj Piran

časovna opredelitev

izvira iz 7. stoletja, glavčina ohranjenega dela iz 15.–16. stoletja

čas obnove

prva utrditvena dela 1959; poglobitna obnovitvena dela v letih 1963, 1964, 1969, 1970; sedanja obnovitvena dela potekajo od leta 2002 in se bodo predvidoma končala leta 2010

Ohranjeni del obzidja na pobočju Mogorona je pomemben sestavni del piranske krajinske slike zavarovanega srednjeveškega mestnega jedra, ki jo sestavljajo drobna mestna struktura na Punt, dominanten cerkveni kompleks na hribu in v zeleno pobočje Mogorona nad mestom postavljen kulisasti potek obzidja z obrambnimi stolpi. To je obenem tudi tisti dinamični slikoviti element, ki daje Piranu srednjeveški pečat in mestno veduto uvršča med najmikavnejše v širšem mediteranskem prostoru.

Nastanek obzidja je povezan z razvojem Pirana od najstarejšega naselja na polotoku Punta, ki je bilo po zgodovinskih virih že v 7. stoletju obzidano in se je proti morju odpiralo s štirimi mestnimi vrati, imenovani po mestnih četrteh: Miljska, Stolna, Osrednja in Poljska vrata. Ob širjenju mesta se je spreminjalo tudi obzidje, na morski strani je stalno potekalo po črti obrežja, treba ga je bilo le večkrat temeljito obnoviti, na kopenski strani pa se je trikrat premaknilo proti jugovzhodu po pobočju Mogorona in je sproti vključevalo v varstvo posamezne predele, ki so se razvijali zunaj obzidja.

Obzidje je na najstarejšem delu mesta na Punt z nekdanjim središčnim trgom (Stari trg, današnji Prvomajski trg) do konca 13. stoletja objemalo celoten polotok. S prihodom Benečanov leta 1283, ki so postavili novo mestno hišo ob mandraču in obzidali mestno četrto Porta Campo ob njem ter utrdili tudi vhod v pristanišče, se je začelo širiti. Najpomembnejša širitev je bila utrditveni mesta v drugi polovici 15. stoletja na kopenski strani, ko je nastal kopenski obzidni venec nad mestom in je bila poleg četrte Poljska vrata v mestno zaščito vključena tudi četrto Marciana. Mestno obzidje, ki je v končni fazi pomenilo tako morsko kakor tudi kopensko zaščito srednjeveškega mestnega jedra, je bilo končano s postavitvijo vrat Marciana leta 1534. Kopenski del obzidja je odpiralo troje vrat: vrata sv. Nikolaja, druga Rašporska vrata in vrata Marciana.

Od celotnega piranskega obzidja na morski strani sta na piranski Punt ohranjena renesančna rondela iz leta 1508 ter del obzidja z nekaterimi mestnimi vrati. Med njimi so slogovno manj čitljiva ohranjena polkrožno zaključena Miljska vrata z mestnim stolpom, predekanim v stanovanjsko hišo – Turšičev trg 1 –, slogovno bolj razločna pa so gotska mestna vrata, imenovana po županu Dolfinu; ta jih je dal sezidati leta 1483, o čemer priča vzidan županov grb z letnico. Dolfinova vrata so oblikovana v enostaven šilasti lok, ki stoji na močnih podstavkih. Del obzidja v Obzidni ulici skupaj z vrati je bil nazadnje obnovljen in spomeniško prezentiran z na obzidje naslonjeno novogradnjo v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Medtem ko osrednja mestna vrata, obrnjena na Zelenjavni trg, kažejo novejšo podobo,

Kopanski obzidni venec na pobočju Mogorona.

pa imajo tipično gotško strukturo Porta di Campo - Poljska vrata v Trubarjevi ulici in prva Rašporska vrata v Rozmanovi ulici, ki izvirajo iz časa vključitve četrti Porta di Campo v okvir obzidanega mesta. Ob mandraču so bila mestna vrata sv. Jurija iz leta 1343, ki so bila leta 1637 baročno predelana in konec 19. stoletja vgrajena v Sodno palačo.

V fazo utrjevanja srednjeveškega mestnega obzidja na morski strani v 15. stoletju sta spadala tudi dva obrambna stolpa ob vhodu v mandrač iz leta 1452. V osemdesetih letih 20. stoletja je bil med adaptacijskimi deli stavbnega kompleksa Tartinijev trg 15 odkrit in spomeniško prezentiran desni obrambni stolp, ki je vključen v stavbni kompleks s poslovno in hotelsko funkcijo. V istem času je bilo mesto utrjeno tudi na severni strani, o čemer priča letnica 1452 na ohranjenem delu obzidja, zaključenem z gibelinskimi merloji pri župnijskem uradu v Ulici IX. korpusa.

Dolfinova vrata.

Vrata Marciana.

Kopensko obzidje je bilo zgrajeno v letih 1470–1534. Mogočno obrambno zasnovano z rahlim poševnim nagibom odlikuje izjemna višina, ravno linijo zidu prekinjajo (pravokotno) izstopajoči obrambni stolpi, ki se s polkrožnimi nišami in vidnimi stropovi odpirajo proti mestu, slikoviti zaključek pa dajejo obzidju skupaj s stolpi gibelinski merloji. Del obzidja med morskim klifom in nekdanjimi mestnimi vrati sv. Nikolaja (glavna kopenska dostopna pot današnja Ulica IX. korpusa), ki niso ohranjena, ima pet obrambnih stolpov, različnih po dimenzijah in notranjih razporeditvah prostorov. Ta del obzidja je bil v začetku šestdesetih let 20. stoletja statično saniran in obnovljen po načrtih statika B. Raiča in arhitektke Nataše Štupar Šumi. Rekonstruirani so bili posamezni podesti stolpov in izvedena povezovalna stopnišča z železno ograjo, tako da je bil mo-

Ohranjeni morski del obzidja v Obzidni ulici.

Kopenski obzidni venec med stolpom pri nekdanjih vratih sv. Nikolaja in drugih Rašporskih vratih.

goč dostop do obzidja in ogled. Med šestim (pri nekdanjih vratih sv. Nikolaja) in sedmim obrambnim stolpom (pri drugih Rašporskih vratih) teče obzidje v enotnem poteku brez vmesnih stolpov. Sedmi stolp ob drugih Rašporskih vratih je bil obnovljen v sedemdesetih letih 20. stoletja. Obzidni potek med drugimi Rašporskimi vrati in vrati Marciana je skoraj v celoti izginil v stavbni zazidavi Gortanove ulice, obzidje pa se zaključuje na Trgu bratstva z renesančnimi mestnimi vrati Porta Marciana. Sledovi osmega obrambnega stolpa ob vratih so vidni v stavbi Trg bratstva 1. Medtem ko bo treba obstoj mestnih vrat sv. Nikolaja natančneje arheološko in stavbno raziskati oziroma dokazati, pa imamo v tem delu obzidja slogovno določljiva gotška vrata iz zadnje četrtine 15. stoletja (druga Rašporska vrata) in tipično renesančno lopo mestnih vrat z začetka 16. stoletja (vrata Marciana).

Pri obnovitvenih delih sta bila v ospredju dva spomeniškovarstvena pristopa: pri ostankih obzidja in ohranjenih mestnih vratih na obrežnem delu in na Puntični grebenu bolj za utrditvena in vzdrževalna dela, medtem ko je na obzidju na pobočju Mogorona prenova pomenila najprej temeljito statično utrditev obzidja in stolpov, nato pa izvedbo dostopa in pohodnost obzidja oziroma njihovo uporabnost. Po prvih obnovitvenih delih v začetku šestdesetih let na predelu obzidja od morskega klifa do nekdanjih vrat sv. Nikolaja ter prve obnove stolpa pri drugih Rašporskih vratih so dela zastala in bila leta 2002 ponovno obujena kot celoviti pristop prenove kopenskega obzidja s stolpi, vrati, razgledno ploščadjo in parkovno površino pod obzidjem.

Po treh desetletjih so tako obnovitvena dela znova stekla med letoma 2002 in 2005 s ponovno statično utrditvijo stolpov prve prenove z začetka šestdesetih let. Leta 2005 je bil izdelan tudi projekt za novi dostop na obzidje pri nekdanjih vratih sv. Nikolaja po idejni zasnovi arhitektke Maruše Zorec. Po tem projektu je v kamnito obodno zidovje vstavljena sodobno oblikovana konstrukcija stopnišča. V pripravi pa je tudi izdelava projekta za drugi stolp ob manjšem obzidju, ki bo prav tako s sodobno konstrukcijo zapolnil se-

Kopenski obzidni venec na pobočju Mogorona – prenova z začetka šestdesetih let 20. stoletja, izvedba pohodne površine z železno ograjo.

.....

daj povsem prazen stolp in bo namenjen muzejski predstavitvi zgodovine mestnega obzidja in razvoja Pirana. Namembnost tega stolpa je povezana tudi s preureditvijo ploščadi, ki je zdaj namenjena parkirišču.

V dokončni projekt ureditve območja mestnega obzidja spadajo tudi ureditev parkovne in prireditvene površine na platoju pod mestnim obzidjem, projekt ureditve terasastih površin botaničnega vrta in projekt osvetlitve mestnega obzidja. V ta dolgoročni projekt, ki bo končan predvidoma do leta 2010 in ga vodi Občina Piran, so vključeni Ministrstvo za kulturo RS, vse ustrezne stroke in Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran.

SONJA ANA HOYER

fotografije: stran 135 zgoraj in 138 JAKOB JERAŠA, stran 135 spodaj, 136, 137 TONE MIKELN, vse FOTOTEKA ZVKDS, OE PIRAN

Grad Pišece

<i>EŠD</i>	524
<i>kraj</i>	Pišece
<i>časovna opredelitev</i>	13.–19. stoletje
<i>čas obnove</i>	od 1997 do predvidoma 2009

Grad stoji na živi skali na manjšem storžastem hribu na južnem pobočju Orlice. Konfiguracija terena je omogočala zanesljivo obrambo romanskega stolpa iz 13. stoletja, ki so ga zgradili na vrhu vzpetine, medtem ko so kapelo postavili na pobočju pod stolpom. Pri pozidavi novih traktov od druge polovice 16. stoletja so se morali prilagajati prostorskim omejitvam razgibanega terena. Rezultat večstoletnih gradbenih prizadevanj je zelo razgiban in nekonvencionalen grajski tloris. Z novimi trakti, ki so obkrožili romanski stolp, se je izoblikovalo neenotno notranje dvorišče, ki strmo pada od romanskega stolpa proti grajskemu vhodu. Višinske razlike so delno omilili z nasipavanjem in planiranjem posameznih nivojev ter izgradnjo stopnišča in podpornega zidu. V baroku so v pobočju pod zahodnim traktom za potrebe dostopne poti do grajskega vhoda zgradili mogočne podporne zidove iz klesanih kamnov litotamijskega apnenca ter vmesni prostor nato zasuli z odpadnim materialom. Manjša terasa s stopniščem ob vzhodni fasadi gradu je iz druge polovice 19. stoletja. Okoli gradu je angleško zasnovan park s posameznimi eksotičnimi drevesi iz druge polovice 19. stoletja, nedaleč stran je ohranjena lokacija baročnega parka.

Grad Pišece je kulturni spomenik državnega pomena v lasti Republike Slovenije. Med letoma 1997 in 2004 so v gradu potekala predvsem vzdrževalna dela. V okviru teh so delavci v celoti obnovili grajske strehe in delno sanirali lesene stropne v romanskem stolpu. V letu 2005 se je začela celovita obnova gradu, ki v prvi fazi obsega naslednje posege: statično in protipotresno sanacijo gradu, sanacijo obočnih in stropnih konstrukcij, zamenjavo stavbnega pohištva, vzdrževalne posege na fasadah, odvodnjavanje meteornih voda, restavratorska in konservatorska dela ter sanacijo podpornih zidov in terase ob gradu. Investitor del, ki jih delno sofinancira Evropski sklad za regionalni razvoj, je Republika Slovenija, Ministrstvo za kulturo. Sanaciji grajenih konstrukcij, ki mora biti v skladu z določili pogodbe končana v jeseni 2006, bo leta 2007 sledila programska obnova gradu za potrebe Akademije za varstvo okolja in razvoj podeželja.

Izvajalec gradbenih in obrtniških del je SL Inženiring, d. o. o., iz Krškega s podizvajalci za posamezna gradbena in obrtniška dela. Izvajalec konservatorsko-restavratorskih del v gradu je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Restavratorski center.

Konstrukcijska ojačitev nosilnega sistema gradu obsega poleg sanacije temeljev in temeljnih tal tudi statično sanacijo gradu z vgradnjo horizontalnih jeklenih vezi, s katerimi se bodo nosilni zidovi povezali med seboj, ter z delnim injiciranjem zidov in sanacijo stropnih in obočnih konstrukcij. Temelje je treba delno podbetoni-

Grad Pišece leta 1928.

.....

rati oziroma ob njih zgraditi betonsko oblogo in jih injicirati. S hidrofobno injekcijsko maso injicirajo vse zidove gradu do nivoja 1 m nad terenom, nad omenjenim nivojem pa izvedejo le selektivno injiciranje najbolj obremenjenih oziroma poškodovanih delov zidov. Na zahtevo odgovornega konservatorja je Gradbeni inštitut ZRMK, d. o. o., v svojem laboratoriju razvil injekcijsko maso, ki je kemično in mehansko kompatibilna z vgrajeno apneno malto. Po opravljenem injiciranju sledi izvedba horizontalne silikonske bariere v prtiličnih, z vlago prizadetih zidovih.

Konservatorski program in projektna dokumentacija zahtevata ohranitev obstoječih lesenih stropnih konstrukcij ter predvidevata le nujne konservatorske in vzdrževalne posege. Ti sestojijo iz ojačitve stropnikov in zaščite lesa s premazoma Restavrator® in Resta-

Južna fasada gradu
in podporni zid po obnovi.

Dvorana prednikov leta 1928.

.....

vrator utrjevalec® podjetja Belinka, d. d. V več prostorih je bilo treba zgraditi nove lesene stropne konstrukcije oziroma jih zaradi dotrajanosti v celoti rekonstruirati. Ker so omenjene lesene konstrukcije ometane in dekorirane s štukaturo, je Restavratorski center na njih izvedel zaščitne konservatorske posege z dokumentiranjem in odvzemom vzorcev. Pri sanaciji lesenih stropnih konstrukcij prvega nadstropja so delavci odkrili poslikane stropove s konca 16. stoletja. Stropovi so bili vidni vse do večjih obnovitvenih posegov v 18. stoletju, ko so jih obili z lesom in ometali, oziroma do druge polovice 19. stoletja v primeru grajske knjižnice, ko so strop s spodnje strani obdali z dekorativno leseno oblogo. Restavratorski center je pod vodstvom restavratorja Vladimira Frasa Zavrla stropne dokumentiral in jih temeljito očistil. Restavratorji so poslikane deske in letvice razstavili in jih odpeljali v restavratorsko delavnico, kjer so jih konservirali, poslikane tramove pa ustrezno zaščitili pred nadaljnjimi gradbenimi posegi. Hkrati z restavratorskimi posegi so potekale tudi dendrokronološke raziskave lesenih konstrukcij, ki jih je izve-

.....

Dvorana prednikov pred obnovo.

Vzhodna fasada gradu po obnovi.

del Oddelek za lesarstvo Biotehniške fakultete iz Ljubljane pod vodstvom prof. dr. Katarine Čufar.

Stavbno pohištvo je treba zaradi dotrajanosti oziroma različnih predelav posameznih kosov zamenjati v celoti. Nova okna in vrata izdelujejo iz macesnovine in hrastovine po načrtih, ki so nastali po natančni preučitvi obstoječega stavbnega pohištva, zaščitijo pa jih s tungovim oljem.

Vzdrževalni posegi na fasadah temeljijo na dveh postopkih: konserviranju obstoječih, solidno ohranjenih apnenih ometov ter izvedbi novih, zlasti v spodnjih delih fasad, kjer so zaradi destruktivnega delovanja kapilarne vlage in vodotopnih soli obstoječi ometi povsem dotrajani. Restavratorski center je s pomočjo zunanjega sodelavca Francija Andrejčiča za izvajalca fasaderskih del izvedel enotedenski vpeljavni tečaj konserviranja obstoječih ometov z apneno tehnologijo. Novi ometi so izdelani iz hidravličnega apna in naneseni po navodilih tehnične službe podjetja Röfix. Konservirane oziroma na novo nanesene omete delavci nato dvakrat prebelijo z apnenim mlekom ter še na svežo podlago nanesejo s kratkodlakimi pleskarskimi čopici dva sloja apnenega beleža. Na Pišecah belijo fasade z modificiranim apnenim beležem (Sesco apnena barva®), ki ga izdeluje podjetje Röfix.

Projektna dokumentacija je predvidevala, da se del podpornih zidov pozida na novo, na solidno ohranjenih delih zidov pa se zgolj izvedejo vzdrževalni posegi. V obeh primerih se je v zaledju zidov izvedla stabilizacija zemljin z vgradnjo armiranobetonskih (»jet grouting«) slopov. Po vgradnji slopov je sledila sanacija obstoječih zidov, ki pa so se ob začetku del nenadzorovano zrušili. Vzroka za to nepričakovano zrušitev sta bila čezmerna namočenost zaledne zemljine ter nekvalitetna gradnja zidov. Novo dejstvo je povzročilo delno spremembo projektne dokumentacije, ki je morala določiti tehnologijo pozidave novega zidu iz ohranjenih klesanih kosov litotamnjskega apnenca. Pri zrušitvi zidu se je namreč večji del kamnitega gradiva ohranil nepoškodovan, druge kose pa so na novo sklesali kamnoseki. Specifični zidavi starega zidu, ki je sestajala iz suhe zložbe večjih kamnitih kvadrov s kvalitetnim medsebojnim

Konservirani poslikani stropni deski s konca 16. stoletja.

stikovanjem in zalednim nasutjem manj kvalitetnega kamnitega materiala z apnenim vezivom, se je prilagodila tudi nova pozidava. Za pozidavo zidu so uporabili stare temelje, prostor med kamnitim licem in »jet grouting« slopi pa so zapolnili z drenažnim betonom. Na tistih delih podpornih zidov, ki so bili predvideni za novogradnjo, pa so najprej zgradili armiranobetonske zidove s peto, in te nato hidroizolirali z lepenko ter z zunanje strani obzidali s klesanci iz litotamnijskega apnenca.

TOMAŽ GOLOB

fotografije: strani 140 in 141 zgoraj FOTOTEKA INDOK CENTER, strani 140 in 141 spodaj, 142, 143 TOMAŽ GOLOB, FOTOTEKA ZVKDS OE NOVO MESTO

Grad Pobrežje

EŠD 9560, 10099

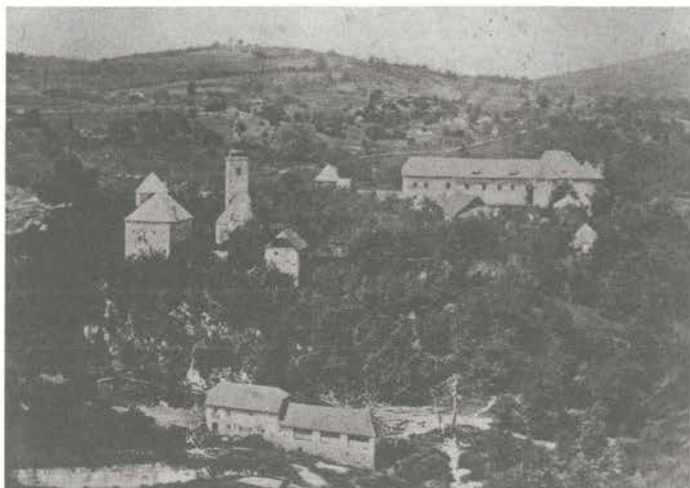
kraj Pobrežje pri Adlešičih v Beli krajini

časovna opredelitev okoli leta 1500 (?), okoli leta 1550, 1557, okoli leta 1560, pred letom 1600; uničenje v letih 1944, 1945, 1950 in 1957

čas obnove 1959

Zametek obsežne utrjene protiturške naselbine z gradom na pomolu nad strmim obrežjem reke Kolpe pri Adlešičih v Beli krajini je bil manjši dvonadstropni utrjeni stražni stolp ob deželni meji. Stolp na kvadratnem tlorisu v izmeri okoli 12 x 12 metrov najbrž ni nastal veliko pred letom 1500, morda pa celo precej kasneje. Leta 1547 je poznejši general Vojne krajine, Ličan Ivan baron Lenkovič, kupil pobreško posest, z namenom, da tu naseli Uskoke in pozida protiturško utrdbo. Leta 1550 je od cesarja Ferdinanda I. dobil potrebno dovoljenje za gradnjo gradu. V več zaporednih gradbenih etapah so nato pozidali velik kompleks utrjene naselbine, ki se je deloma ohranil vse do danes. Najprej so k prvotnemu stražnemu stolpu prizidali manjši dvonadstropni prizidek, ki je v pritličju še opremljen z imenitnim poznogotskim portalom z okovanimi vrati. Okoli leta 1557, kot pričata ohranjeni grbovni plošči, so grajski stavbi prizidali tri s cinami zavarovane okrogle stolpe in z zidom obdano dvorišče, ki je bilo dostopno skozi lastni vhodni stolpič. Hkrati so ob gradu zgradili s sedmimi stolpi zavarovano razsežno obzidje. Tako je bilo zamejeno območje, ki je lahko nudilo zatočišče okoliškemu prebivalstvu in je imelo nekaj časa celo status trške naselbine. Utrjeni kompleks je tako obsegal kar 11 močnih obrambnih stolpov. Velik obzidan obsežni areal so pozidali na nepravilnem, izoblikovanosti terena prilagojenem tlorisu, ki se približuje liku kvadrata. Grajsko jedro je zavzelo najvišji in hkrati najbolj izpostavljeni del zasnove na severozahodnem vogalu. Znotraj obzidanega areala so postavili več hiš, kamor so se ob nevarnosti lahko zatekali okoliški prebivalci. Danes znotraj areala ni ohranjenih nobenih stavb, pa tudi na franciscejskem katastru iz leta 1825 jih ni več zaslediti. Najbrž okoli leta 1560 so razmeroma malemu gradu prizidali še večjo stanovanjsko upravno grajsko stavbo, imenovano kapitanija ali generalija, ki s svojim imenom kaže, da jo je dal pozidati že general Ivan Lenkovič, ki je umrl leta 1569. Do začetka 17. stoletja, ko je nastala Clobucchiaricheva skica gradu, so nadzidali in zastrešili še obe s cinami opremljeni podstrešni poletaži obeh grajskih severnih okroglih stolpov.

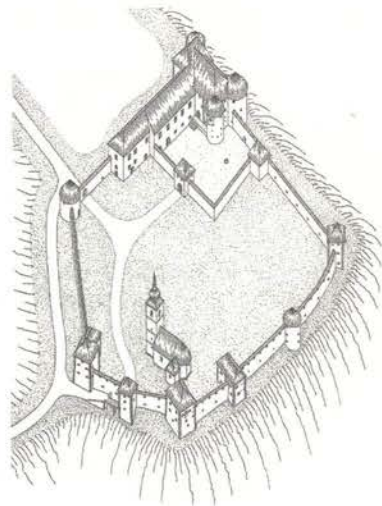
Leta 1564 je Ivan Lenkovič Pobrežje prodal Burgstallom iz Krupe, ki so v zadnji četrtini 17. stoletja grajsko poslopje temeljito prenovili. Okoli leta 1685 so prizidali južni podaljšek h krilu generalije in v tako povečanem gradu v prvem nadstropju uredili vrsto reprezentančnih prostorov. V novem prizidku so uredili slavnostno dvoranico in jo okrasili z okoli leta 1690 nastalimi iluzionističnimi poslikavami, ki so najbrž nastale na pobudo soproge prenovitelja gradu Janeza Adama Burgstalla, Ane Elizabete rojene Gallenberg. Po prezidavi konec 17. stoletja grad do svojega propada ni več doživel bistvenih sprememb. Leta 1697 je dal Janez Adam Burgstall nad

Izgled grajskega kompleksa leta 1880.

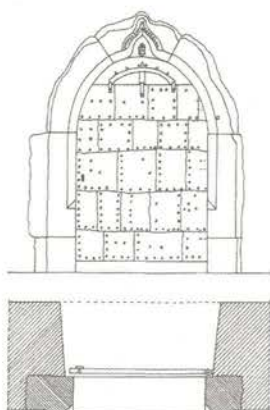
grobom svoje leta 1694 umrle žene v jugovzhodnem delu obzidanega areala zgraditi grajsko cerkev sv. Florjana. Cerkev so sestavljali še ohranjen visok zvonik, prekrit s čebulasto streho, pravokotna ladja s tristrano sklenjenim prezbiterijem in zakristija.

V drugi polovici 19. stoletja je grajski kompleks po odpravi fevdalnega družbenega reda tako kot druge belokranjske stavbe začel propadati. Okoli leta 1870 so opustili grajsko cerkev z grobnico rodovine Burgstall. Okoli leta 1900 je bila poleg cerkve razkrita že dobra polovica obrambnih stolpov grajskega areala. Pred drugo svetovno vojno se je sesula streha na delu generalije. V letih 1944 in 1945 so nemški vojaki in hrvaški ustaši vse stavbe grajskega kompleksa požgali. Po vojni so obnovili prizidek h generaliji, stanovanjsko hišo iz 19. stoletja in večji obrambni stolp na vzhodni strani obzidanega areala. Leta 1950 so podrli razvaline okroglega stolpa ob vходу v grajski kompleks, leta 1957 pa je lokalno cestno podjetje miniralo grajsko jedro in do tal podrlo vzhodna grajska stolpa. Leta 1959 je spomeniška služba razvaline grajskega jedra deloma sanirala, vendar so obnovitvena dela kmalu zastala.

Aksonometrična študija grajskega kompleksa, okoli leta 1700.

Poznogotski portal iz leta 1557 z originalnimi s pločevino obitimi vratnicami.

Kljub fragmentarni ohranjenosti je obsežni kompleks gradu in utrjene obzidane naselbine še danes razpoznaven v vseh temeljnih sestavnih in se uvršča med najpomembnejše kulturnozgodovinske spomenike Bele krajine. Izjemni zgodovinski in arhitekturni pomen grajskega kompleksa Pobrežje bistveno presega lokalni pomen in zasluži vso pozornost na nacionalni ravni. Njegova ohranitev in obnova sta z vseh vidikov upravičeni, podane pa so tudi dobre možnosti za uspešno revitalizacijo celote. Grajski kompleks bi ponovno postal osrednje središče vzhodnega roba Bele krajine ter center kulturnega in turističnogospodarskega razvoja ob reki Kolpi. Ohranjena historična dokumentacija omogoča kvalitetno obnovo vseh temeljnih sestavin naselja: gradu, cerkve in obrambnih stolpov. Na obnovljeni in revitalizirani kompleks pa bi bilo mogoče smiselno vsebinsko navezati tudi še dobro ohranjeni mogočni mlin z žago tik pod nekdanjo utrjeno naselbino ob reki Kolpi.

IGOR SAPAČ

fotografija: **INDOK CENTER**, risbi: **IGOR SAPAČ**

Literatura

- KOMELJ, IVAN. *Dolenjski gradovi*, Terenski zapiski iz let 1945–1949, tipkopis hrani Knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu, zapiski o gradu Pobrežje.
- KOMELJ, IVAN. Konservatorsko poročilo, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, VII, 1958/59, str. 201.
- SAPAČ, IGOR. *Protiturske grajske utrdbe na Kočevskem in v Beli krajini*, Ljubljana 2003.
- SAPAČ, IGOR. *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, Ljubljana 2003 (tipkopis diplomskega dela).
- STELE, FRANCE. *Grad Pobrežje*, Terenski zapiski XCV, 1914, INDOK.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, knj. V, Bela krajina*, Ljubljana 2004.
- ŠAŠELJ, IVAN. *Zgodovina adlešičke fare na Belokranjskem*, Ljubljana 1887.
- ŠAŠELJ, IVAN. *Pobrežje. Dom in svet*, 6, 1893.
- ŽUPANIČ, NIKO. 400 let gradu in trdnjave Pobrežje na Kolpi, 3. del, *Dolenjski list*, 1958, št. 22–26.

Podtabor pri Podbrezjah

Simbolno varstvo

kraj Podbrezje

časovna opredelitev

tabor zgrajen konec 15. stoletja, v celoti še ohranjen 1654, pretežno porušen v 19. stoletju

čas obnove

simbolni začetek izvajanje »taborskih dnevov« v letu 2005

Med manjše taborske komplekse je sodil še leta 1654 v celoti ohranjeni tabor skoraj sredi ravnice na rahli vzpetini pri Podbrezjah na Gorenjskem. Razen še danes izjemnega položaja v pokrajini in delno ohranjenega znižanega obzidja, je le malo fizičnih ostankov nekdanje taborske utrdbe, ki pa so jo v preteklosti omenjali Valvasor (VIII/789), Levec (31), vizitacijski zapisniki in drugi. Je pa o tem taboru ostala vrsta arhivsko dokumentiranih in v izročilu ohranjenih podatkov tako o njegovi podobi in vsebini kot o posebnih dogodkih, povezanih z njim, tako da je po tem eden najzanimivejših taborov na Slovenskem.

Še v 17. stoletju so bile podrobno opisane utrdba in posebne »omare« (kašče) znotraj nje ter hvaljena njena učinkovitost v preteklosti.¹ Ljudsko izročilo govori o posameznih lastnikih taborskih kašč kot zlasti o posebnem dogodku, ko je branilec tako rešil vaščanko, ki jo je janičar že držal za kite, da ji je te odsekal in za njo dvignil dvizni most.² Podobne zgodbe so sicer znane marsikje, a se izgubljajo hkrati s simbolnim pomenom podobe in pokrajinske vloge posameznih taborov. Zato je izjemno zanimiva pobuda vaščanov, da ohranijo zgodovinsko vrednost svojega tabora skupaj z njegovo pomembno pokrajinsko vlogo. Vrsta prireditev, stalna razstava, delavnice, ki naj bi se ponavljale tudi druga leta, naj bi postale stalne sestavine kulturnega življenja v kraju, obenem pa navezava na skupni zgodovinski pomen protiturških taborov na Slovenskem.

Na vprašanje, do katere mere naj bi v tem primeru potekala rekonstrukcija taborskega kompleksa ob cerkvi, ki je v novejšem obdobju seveda doživela tudi mnoge spremembe, danes lažje odgovorimo kot v preteklih letih. Pomembnejša od fizične rekonstrukcije utrdbenih sestavin je v tem primeru vsekakor virtualna možnost rekonstrukcije ali vsaj njene predpostavke, saj omogoča dovolj ilustrativno upodobitev s sodobnimi sredstvi. Nematerialni del kulturne dediščine pa je v tem primeru morda še pomembnejši od materialnega. Ohranjanje izročila, posredovanje posebnosti iz zgodovine, navezava na celoten pojav utrdbene arhitekture taborov so doslej vse premalokrat uporabljeni način ohranjanja (sicer neohranjene ali le v sledovih ohranjene) kulturne dediščine – zlasti če jo vrednotimo s sodobnim celostnim načinom in če jo hkrati povezujemo s prostorom, v katerem je nastala.

1 Škofijski vizitacijski zapisnik z dne 24. 7. 1654 – poročilo govori tudi o slabem stanju vhoda z dviznim mostom.

2 Posredoval župni upravitelj Valentin Toman 1970.

Podtabor pri Podbrezjah, ohranjena vloga v pokrajini in posredovanje bogatega izročila ter zgodovine taborov na Slovenskem.

.....

A tudi tu še ni mogoče govoriti o vzorni rešitvi, saj taborski kompleks zaradi nekaterih v neposredni bližini postavljenih stalnih ali začasnih zgradb izgublja svojo pravo krajinsko vrednost, čeprav pridobiva vsebinsko. Neposredno v njegovo pobočje vsekan del razširjene domačije, veliki proizvodni objekti pod njim, pa tudi še nerešen problem ozelenitve taborskega griča žal nekoliko odvzemajo pričakovano prostorsko kvaliteto in dokazujejo, da je danes urejanje prostora prevečkrat brez ustreznih meril tudi v zvezi s celostnim varstvom kulturne dediščine. Vendar pa bo obnovljena nekdanja mežnarija (»Pirčev dom«) omogočila ustrezno predstavitev tabora in njegovih zgodb. Žal ob posegih v prostor niso bile hkrati izvedene podrobne arheološke raziskave, ki bi omogočile tudi bolj verjetno rekonstrukcijo prvotne taborske podobe.

PETER FISTER

fotografija: **PETER FISTER**

Grad Podsreda

<i>EŠD</i>	549
<i>kraj</i>	Podsreda
<i>časovna</i>	12.-19. stoletje
<i>opredelitev</i>	
<i>čas obnove</i>	od leta 1964

Grad Podsreda že dolgo velja za enega najbolj prepoznavnih spomenikov naše profane fevdalne arhitekture. Ne po naključju! Med dolgotrajnimi obnovitvenimi deli so postopno prihajale na dan številne dotlej zakrite sestavine iz prvega obdobja njegovega obstoja, ki so ne le razkrile vrsto zanimivih nadržbnosti, ampak prispevale tudi k zanesljivejšemu prepoznavanju in opredeljevanju temeljnih značilnosti naših najstarejših gradov. Prvi raziskovalci so bili še trdno prepričani, da je najstarejši del gradu mogoče prepoznati v mogočnem stolpu, ki se na južni strani prislanja k zasnovi. Pri tem so se opirali na prvo omembo gradu Podsreda v poznem romanskem obdobju leta 1213 ter na danes že preseženo teorijo o stolpih kot značilni obliki naših najstarejših gradov, danes pa Podsredo prepričljivo prepoznavamo kot najznačilnejši romanski grad na Slovenskem.

Prvotni grad so pozidali okoli leta 1150 na pravokotni talni ploskvi kot kastel, poleg nadstropnega palacija pa je obsegal še obzidje s ščitnim plaščem in prostrano dvorišče. Že čez nekaj desetletij so zasnovo razširili. Na južni strani so h kastelu prislonili večnadstropni bergfrid, današnji vhodni stolp, obenem pa opustili ščitni plašč, ki je s tem postal odveč. Toda že okoli leta 1200 so se, verjetno zaradi povečanega števila grajskih prebivalcev, razmere do te mere spremenile, da je bilo treba pozidati še en palacij. Tega so z notranje strani umestili v južni del dvorišča, njegovo odličnost pa poudarili z okenskimi odprtini v obliki bifor.

Vendar pa tudi tak grad ni zadovoljil vseh potreb in izpolnil vseh želja gradiščanov. Že precej na začetku 13. stoletja, a še vedno v romanski dobi, so z novim veznim traktom povezali stari in novi palacij, del veznega trakta pa v obliki stolpiča izzidali in tam uredili grajsko kapelo. Podsredški grad se je tako legitimiral kot edinstven primer romanske ministerialske grajske stavbe, kjer je mogoče prepoznati kar štiri povsem samostojne romanske razvojne faze, nastale v časovnem razponu slabih sto let. Vendar pa je to samo en vidik, ki kaže na današnji pomen podsredškega gradu. Prav tako kot zakonitosti njegovega razvoja so zanimive na novo odkrite arhitekturne prvine tega nekdanj sicer ne preveč pomembnega krškega gradu, ki nas s svojo odličnostjo vedno znova presenečajo.

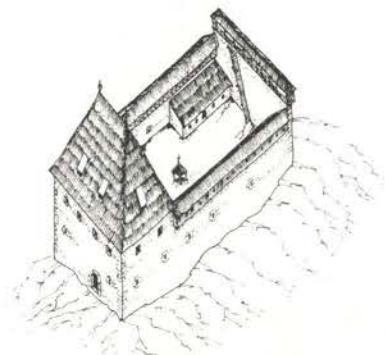
Že takoj na začetku je pomenil pravo odkritje dotlej za čuda neopaženi prvotni vhod v bergfrid, dostopen s palacijevega podstrešja, kamnoseška mojstrovina, ki ji na Slovenskem pri arhitekturah podobnega ranga ni mogoče postaviti ničesar enakovrednega ob bok. Sledilo je odkritje dvonadstropne grajske kapele, ki nikakor ni bila zasnovana kot skromen obredni prostor, saj se je ponašala z ambicioznim, stopničasto v steno vrezanim, paličasto profiliranim oste-

njem in je daleč presejala kvaliteto vaških podružnic. Posebej pomembno je bilo potem odkritje romanskih bifor v južnem palacijju, saj takših doslej še na nobenem drugem našem gradu nismo našli, nepričakovano odkritje prvotnega grajskega vhoda pa je sploh pomenilo posebno presenečenje. Umeščen je bil v severno steno kastela, tako da je pot pripeljala obiskovalca skozi široko vežo v pritličju severnega palacija naravnost na notranje grajsko dvorišče. Ob odkritju tega vhoda smo najprej začudeno ugotovili, da je bil nameščen kar v pritličju, potem pa, da pred njim ni niti sledu kakšnega obrambnega jarka in z njim povezanega vzdžžnega mostu. Novo odkriti portal je tako sesul vse naše dotedanje predstave o organizaciji prvotnih vhodov na naših romanskih gradovih, zlasti še, ker je meril v višino kar 3,60 m. To pomeni, da je lahko obiskovalec, ki se mu je približal s svojim konjem, prijezdil naravnost na grajsko dvorišče, ne da bi razjahal. Kaj tako smelega si še pred leti nihče ne bi upal trditi.

Grad Podstreda med obnovo leta 2005.

Eno so nove ugotovitve, zanimive predvsem za kastelologe, drugo so obnovitvena prizadevanja, ki so na podsredškem gradu prišla še posebej do izraza. Nova odkritja so namreč postavila konservatorje pred vrsto dilem, saj je bilo že po prvih ugotovitvah jasno, da si z okorelimi predstavami o enakopravnem varovanju vseh za zgodovino gradu pričevalnih arhitekturnih sestavin ni mogoče kaj dosti pomagati. Ohranjene prvine ne samo, da so pričale o več kot osemstoletni zgodovini gradu, pričale so tudi o tem, da so mnoge posege narekovale zgolj nepredvidene okoliščine ali tudi le statične potrebe. Prav zaradi tega ohranjanje statusa quo ali nasilno ustvarjanje novega sožitja arhitekturnih prv in iz različnih obdobij ni bilo vselej smiselno in opravičljivo, saj so se te med seboj pogosto izključevale, enakopravno upoštevanje vseh pa tudi tehnično ni bilo vselej izvedljivo. Le kako naj bi na primer prezentirali novo odkrite romanske bifore, če pa so bile vse po vrsti z baročnimi podi prerezane na pol? Ali kako naj bi na dvorišču prezentirali prvotni vhod, če so ga že v 16. stoletju zazidali, nato pa pol metra niže vstavili vanj poznogotsko oblikovan portal?

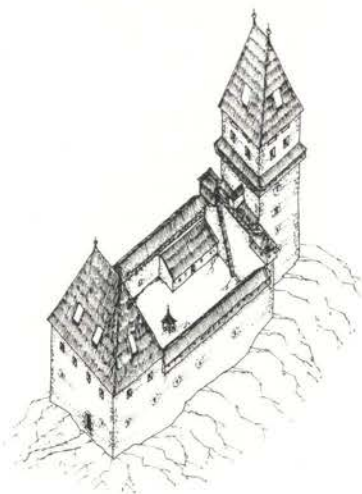

Aksonometrična rekonstrukcija prve romanske faze gradu Podsreda, okoli leta 1150.

.....

In spet! Arkadne loke, ki so se sprva odpirali na dvorišče, so v 19. stoletju iz statičnih razlogov zazidali z opečnimi polnili, s tem pa bistveno osiromašili likovno kvaliteto dvorišča – smo jih, ko smo s sodobnimi metodami statično učvrstili nosilne slope, upravičeno spet odpri? Spet nekaj drugega se je pred časom zgodilo v zahodnem veznem traktu. Tam so v 19. stoletju, da bi poenostavljeno rešili vprašanje dostopa v nadstropje, kot odvečen podrli vezni zid med zunanjo in notranjo steno, ob rušenju pa nihče ni pomislil, da bo poseg statično ogrozil ves trakt. Odločitev, da se stena znova pozida in tako trakt statično sanira, je bila na dlani, zlasti še, ker je bilo s tem v tem delu gradu znova poustvarjeno prvotno stanje iz časa zgodnjega baroka.

Še in še bi lahko naštevali razloge, zaradi katerih so bile v Podsreda realizirane nekatere odločitve, kakršne bi se na kakšnem drugem spomeniku lahko zdele sporne, vendar so vse slonele na enem samem načelu: grad naj se prezentira tako, da bodo polno zaživele predvsem arhitekturne prvine iz najstarejših obdobj njegovga obstoja, a hkrati tako, da bodo pričevalno ohranjeni tudi vsi pomembni arhitekturni elementi iz poznejših obdobj njegovih stavbne zgodovine. Skratka, podsredški grad naj spričo svojih specifičnih danosti v največji možni meri ponazori predvsem kulturo srednjeveškega fevdalnega prebivališča; tem izhodiščem smo podredili tudi vse prezentacijske postopke. Ker na drugih naših gradovih med sanacij-

Aksonometrična rekonstrukcija druge romanske faze gradu Podsreda, druga polovica 12. stoletja.

.....

skimi deli podobnih posegov ni bilo, naj tu vsaj najpomembnejše izmed njih na kratko naštejemo.

Južni palacij. V nadstropju smo odstranili sekundarne predelne stene in tako prezentirali imenitno renesančno dvorano s prenovljenim renesančnim stropom. Na novo odkrite romanske prvine, ki bi sicer motile ubranost prostora, smo bodisi zakrili z lesenimi opaži ali pa, kolikor so se skrivale pod podom nad sekundarnimi baročnimi oboki, napravili dostopne z v tleh nameščeno loputo. V »romanski sobi« smo zaradi prezentacije dveh romanskih bifor, katerih ena je bila že v poznoromanski dobi predelana v oratorij, do kraja podrli že med povojnim sesipanjem stavbe uničena poznobaročni pod in strop. V vzhodnem, kletnem delu pritličja smo na novo zasnovali srednjeveško kuhinjo in jo po analogijah s Salzburškega in Južnotiroškega opremili z ognjiščem, široko napo in notranjo opremo.

Severni palacij. V pritličju smo odprli zazidani romanski portal,

Aksonometrična
rekonstrukcija tretje
romanske faze gradu
Podsreda, okoli leta 1200.

na novo ugotovljeni romanski vhodni portal pa še čaka na prezentacijo. Obod dvoriščnega romanskega portala smo prezentirali s poglobitvijo sekundarnega renesančnega portala v na novo ustvarjeno blendo. V drugem nadstropju smo na hodniku z loputo v tleh omogočili pogled na leseno konzolo, sestavino srednjeveškega ganka. Neogotske arkade vrh drugega nadstropja smo ohranili, vendar pa smo jih zakrili s »srednjeveško« kuliso, ki jo je mogoče kadar koli odstraniti.

Zahodni vezni trakt. Arkadni lok v pritličju, ki so ga pred časom iz statičnih razlogov zazidali, smo spet odprli, prav tako tudi v zunanji steni zazidane romanske line. Prezentirali smo na novo odkrite portale, ki so držali na renesančni, v času poznobaročnih prezidav odstranjeni zunanji stopniščni stolp. V razgledni galeriji na vrhu, ki je v času poznega baroka povsem zakrila značaj nekdanjega obrambnega hodnika, smo znova odprli renesančne strelnice in jih prezentirali v kombinaciji z obstoječimi baročnimi okni.

Stolp s kapelo. Doslej smo uredili samo njegovo zunanjščino, kjer smo izluščili romanski portal v poslom namenjenem pritličju grajske kapele. Z impregniranimi čoki, ki izstopajo iz stene, smo tako kot drugod na obnovljenih stenah opozorili na odprtine, v ka-

terih so bili nekdanj vstavljeni tesani nosilci grajskih hodnikov ali stopnic. Notranjščina kapele še ni obnovljena.

Omenjeni prezentacijski posegi predstavljajo le skromen delček tega, kar je bilo na podsredškem gradu poleg prenovljenih ostrešij, rekonstruiranega stavbnega pohištva in vsega drugega v zadnjih letih narejenega, saj se je o tem mogoče informirati iz dovolj obsežne strokovne literature. Kljub vsemu temu pa ostaja konservatorju ob obisku tega spomenika v ustih grenak priokus. Sanacijska in prezentacijska

Aksonometrična
rekonstrukcija četrte
romanske faze gradu
Podsreda, začetek 13. stoletja.

.....

dela, ki so se začela daljnega leta 1964 in se pozneje po ustanovitvi Kozjanskega parka nekaj časa pospešeno nadaljevala, so v zadnjih letih zamrla, vendar še zdavnaj niso končana. Nerešeno še vedno ostaja vprašanje prezentacije ključnih romanskih sestavin, od romanske kapele in zlasti njenega oltarnega dela pa vse do prvotnega romanskega vhoda in bergfrida. Analize so sicer narejene in smernice dane, a nič več. Manjkajo še vsi izvedbeni načrti, ki še daleč ne bodo preprosti.

Menda v Evropi ni primera, da bi se dela na tako pomembnem spomeniku izvajala več desetletij, predvideni posegi pa so se ob neprestanih menjavah vodstvenega tehničnega osebja in izvajalskih ekip vse prepogosto podrejali spreminjajočim se željam in potrebam investitorja. Zdaj, v spremenjenih okoliščinah, se marsikdo celo sprašuje, ali bo do prezentacije najpomembnejših romanskih grajskih sestavin podsredškega gradu, kapele, bergfrida in prvotnega romanskega vhoda sploh kdaj prišlo ali pa bo nemara skrb za to prepuščena prihodnjim generacijam v izmikajoči se prihodnosti. Vse to kaže, da bo treba v naši spomeniškovarstveni praksi še marsikaj doreči in spremeniti, predvsem pa zlasti pri ključnih spomenikih ravnati tako, kot v tujini že dolgo ravnajo – najprej opraviti raziskave z analizo stavbne substance, stikov in posledično stavbnih faz, nato pa v nekaj letih po natanko domišljenih načrtih, prilagojenih specifikam spomeniške stavbe, obnovo dokončati. Podsredški grad to vsekakor zasluži!

IVAN STOPAR

risbe: IVO GRIČAR

fotografija: IGOR SAPAČ

Grad Prem

ESD 574

kraj Prem

časovna opredelitev raščen grad od konca 12. stoletja do prve polovice 20. stoletja

čas obnove 1970–2002

Grad dominira na razgledni vzpetini nad okljukom reke Reke. Postavljen je na vzhodni rob vasi in skupaj z drugo dominantno, cerkvijo na zahodu, oblikuje enkratno vedutno silhueto. Začetki gradu segajo na konec 12. stoletja, ko so ga zgradili oglejski patriarhi kot romanski obodni grad. Prvič je bil grad omenjen v povezavi z vitezom Udom s Prema v letu 1213. V oglejski lasti je bil prek ministerialov Devinskih in Walseejcev vse do leta 1472, ko je prešel v habsburško last. Zadnji plemiči na gradu so bili družina Porcia, ki je grad tudi temeljito predelala v 17. stoletju in na začetku 18. stoletja.

Grad Prem leta 2006.

Danes je grad sestavljen iz osrednjega palacija v obliki črke L, ki skupaj z obzidjem oklepa notranje dvorišče, ter iz zunanega, večidel porušenega obzidja z valjastim vhodnim stolpom. Vzhodni trakt palacija ima še romanske prvine v načinu gradnje obodnih zidov in enako visokega obrambnega obzidja ter v oblikovanju križnorebrastega prostora v pritličju. S konca 14. stoletja je grajska kapela s parlerjanskimi konzolnimi maskami. Zunanji obrambni zid z valjastim stolpom je s preloma 15. in 16. stoletja. Iz časa večjih predelav v 17. in 18. stoletju pa sta arkadna loža in arkadni hodnik na dvoriščni strani. Zadnja preurejanja je grad doživel pred drugo svetovno vojno, ko ga je v maniri »in stile« obnavljal tržaški trgovec Zuccolin. Njegova je na primer obnova velikega salona v pianu nobile z obhodno galerijo in poslikavo v enkavstiki.

Pogled na grad z jugozahoda.

.....

V preteklih letih (od leta 1970, ko je bil obnovljen vhodni stolp) so bila na gradu Prem opravljena nujna vzdrževalna dela, kot sta popravilo strehe in izdelava stavbnega pohištva. Arheološke raziskave so bile opravljene na dvorišču, v kripti kapele in na platuju pred zahodnim obzidjem dvorišča. V notranjosti je bila obnovljena dvorana v kleti, ki služi kulturnim prireditvam in občasnim razstavam. V njej je tudi predstavljena manjša arheološka zbirka. Utrjeno je bilo zahodno zunanje obzidje in obnovljen okrogli stolp. V zadnjih letih se prenavlja *piano nobile* s saloni, sobami in kapelo.

Zaradi nedodelane in nejasne namembnosti gradu je bilo treba tudi zaradi neurejenega financiranja in nujnih funkcionalnih posegov, ki se izvajajo ad hoc, pripraviti okvirni konservatorski program za določitev elementov, ki se konservatorsko prezentirajo, in za do-

Vhod v grad.

.....

Kapitel služnika v grajski kapeli.

ločitev elementov, ki naj bodo avtorske rešitve v podrejenosti s spomeniški lastnostmi gradu.

Ohrabrujoče je dejstvo, da je Društvo za krajevno zgodovino Ilirska Bistrica sprožilo pobudo za preoblikovanje dosedanje arheološke zbirke in za oblikovanje nove namembnosti gradu z muzejsko zbirko Bistreškega, ki sta jo podprla Pokrajinski muzej Koper in Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica.

Grad Prem je predlagan za spomenik državnega pomena.

BOJAN KLEMENČIČ

fotografije: stran 154 IGOR SAPAČ, stran 155, 156 BOJAN KLEMENČIČ

Literatura

LANNES, MARIO. *Il castello di Primano*, Trst 1936.

VALVASOR, JOHANN WEIKHARD. *Die Ehre des Herzogthums Crain*, Laibach-Nürnberg 1689.

ZADNIKAR, MARIJAN. *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982.

Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva, XV, XVII-XIX, XXI, XXII, XXIV, XXVI, XXXI, XXXII.

Grad Snežnik

<i>EŠD</i>	670
<i>kraj</i>	Snežnik
<i>časovna opredelitev</i>	11. stoletje
<i>čas obnove</i>	2005–2008

Grad Snežnik leži na majhni skalni vzpetini na skrajnem jugozahodnem delu Loške doline ob vznožju snežniških gozdov, pod goro enakega imena. Njegov nastanek sega verjetno v 11. stoletje, v čas, ko so posvetno oblast nad Loško dolino prevzeli oglejski patriarhi. Znano je, da so z gradnjo trdnjav želeli zavarovati pomembne prometne poti, ki so tedaj vodile s Kranjskega proti Istri in Kvarnerju skozi nepregledne snežniške gozdove. Grad je tedaj nudil potniškim karavanam vojaško spremstvo, spočite konje in tudi prenočišče.

Prvotno podobo gradu sta sestavljala dva vzporedna stolpa, ki sta oklepala notranje dvorišče, med sabo pa sta bila povezana s hodnikom. Trdnjava je imela tudi visoko obzidje, okrog katerega je bil skopan globok obrambni jarek, napolnjen z vodo.

Grad se prvič omenja v listinah v povezavi z gospodi Snežniškimi ali Schnebergi v letu 1269. V približno 700-letni bolj ali manj znani grajski zgodovini se je v gradu vse do konca druge svetovne vojne zamenjalo več lastnikov. Gospodom Snežniškimi so sledili Lambergi, ki so grad v 16. stoletju povečali, dodali dva obrambna stolpa ter povišali obzidje in mu tako dali renesančno podobo. Tem so sledile družine Scheyer, Pranckh, Raumschissl, Eggenberg, Auersperg, Lichtenberg in zadnja knežja družina Schonburg-Waldenburg.

Na poseben način je grajsko zgodovino s svojo znano usodo zaznamovala predzadnja grofovska družina Lichtenberg, znana po izredno velikem številu potomcev in osebnih tragedij, ki je na gra-

.....
Zunanjščina gradu pred pričetkom obnove.

du preživela skoraj 140 let in ga je bila prisiljena zapustiti zaradi gospodarskega propada. Leta 1832 je bila prisiljena sprejeti loterijsko posojilo. Glavni dobiček je bil celotno posestvo z gradom ali 250.000 goldinarjev. Srečni dobitnik pa se je raje odločil za izplačilo v denarju kot za prevzem propadajoče graščine s posestvom.

Rešitev za grad s posestvom je bila šele dražba leta 1853, na kateri je snežniško gospostvo za 800.000 goldinarjev kupil nemški knez Otton Viktor Schonburg Waldenburg iz Hermsdorfa pri Dresdnu. Ta posestva ni nikoli videl, ga je pa v oporoki namenil svojemu tretjerojenemu sinu Juriju. Dedič je na ogled novega posestva prišel kmalu po očetovi nenadni smrti v letu 1859. Knez Jurij je leta 1860 prekinil vojaško službo v avstrijski vojski in se v naslednjih štirih letih lotil obnove gradu, izgradnje novih gospodarskih poslopij in urejanja okolice gradu po vzoru angleških parkov.

Pogled na jugovzhodno fasado po obnovi.

Ohranjena dokumentarna akvarelna podoba prikazuje podobo gradu ob prihodu kneza Jurija. Grad je bil za eno nadstropje nižji, pokrit z lesenimi škodlami, neposredno pred vhodnim grajskim mostom pa so stala gospodarska poslopja. Knez Jurij je dal dozidati tretje nadstropje, dva stolpiča in teraso, pod katero je klet. Povišati je dal obrambno obzidje in napolniti prostore s pohištvo in drugo opremo. Tako prenovljeno graščino je uredil v poletno in lovsko rezidenco, v katero je prihajal s svojo družino – ženo Luizo ter otroki Hermanom, Ulrihom in Ano. Na Snežniku so se zadrževali predvsem v času lovske sezone, v poletnem času. V goste pa so vabili tudi številne sorodnike in ugledne prijatelje iz evropskih držav.

Po smrti kneza Jurija v letu 1900 je posestvo nasledil njegov prorojenec princ Herman, ki je bil v diplomatski službi.

Med drugo svetovno vojno se je grad ohranil nepoškodovan po zaslugi diplomatskega ravnanja zadnjega upravitelja posestva Leona Schauta. Po vojni je bil grad s posestvom podržavljen. Postal je protokolarni objekt zaprtega tipa. Do šestdesetih let prejšnjega stoletja so vanj prihajali na počitnice funkcionarji izvršnega sveta, v sedem-

desetih letih pa se je postopoma začel odpirati za ogled javnosti kot muzej bivalne kulture 19. stoletja in v osemdesetih letih so se začele v njem poleg ogledov dogajati še kulturne prireditve ter civilni poročni obredi. Danes je grad v lasti Ministrstva za kulturo.

Grad Snežnik je eden redkih slovenskih gradov, ki se ponaša z izvorno opremo zadnjih knežjih lastnikov. Pohištvo in drugi inventar izvira pretežno iz druge polovice 19. in z začetka 20. stoletja. Sprehod skozi grajske prostore nas popelje v čas, ko so na grad prihajali principi in princeze s Saškega.

Pri selitvi pohištva iz gradu Snežnik na двореc Dornava pred začetkom obnove smo ugotovili, da je starejša oprema, s katero je bil grad opremljen v obdobju kneza Jurija, označena s številkami, ki se ujemajo s številkami sob, v katerih je bila nameščena. To nam daje natančen vpogled v postavitev ambientov v 19. stoletju. Zahvala za to gre nedvomno knezu Juriju, ki mu je šolanje v vojaških šolah

Statična ojačitev stropov v prvem nadstropju.

privzgojilo vodenje natančnih evidenc. To ugotovitev bomo upoštevali pri novi muzejski postavitvi.

V devetdesetih letih preteklega stoletja so se začele kazati večje poškodbe na konstrukciji gradu, zaradi katerih so inšpekcijske službe grad tudi zaprle za obiskovalce. Predvsem so se povesele nekatere stropne lesene konstrukcije, ki so zaradi poddimenzioniranosti in preobremenitve grozile, da se bodo porušile. Po naročilu Ministrstva za kulturo je bil izdelan projekt za celovito prenovo gradu; ta se je začela leta 2005 in se končuje jeseni 2006. Projekt obsega tako konstrukcijsko utrditev objekta kot tudi konservatorsko-restavratorske posege v celotni notranjosti in zunanosti gradu ter obnovo vseh instalacij.

Po temeljitem dokumentiranju so bili skrbno dvignjeni kvalitetni tlaki, med katerimi prevladujeta intarzijski parket ter opečni tlakovec, in odpeljani na restavriranje. Vsi tlaki bodo vrnjeni na svoje izvorno mesto. Odstranjena so bila tudi peščena nasutja, originalni leseni tramovni stropovi pa temeljito očiščeni ter na poškodovanih mestih konservirani. Primarni leseni stropniki so bili z zgornje

strani ojačeni z armiranobetonskimi gredicami 8 x 40 cm, kolikor je dopuščal vmesni prostor v originalni stropni konstrukciji. Hkrati je bilo izvedeno tudi protipotresno zavetrovanje z jeklenimi vezmi ob nosilnih zidovih in z diagonalami v stropnih medprostorih. Razpoke in druge poškodbe v zidovih so bile zapolnjene z nizkonosilno injekcijsko maso na bazi pucolanov, apna in belega cementa. Dotrajani in preginiti lesovi ostrešja so bili nadomeščeni z novimi, neustrezno rešeno opiranje ostrešja na lesene stropove pa premeščeno z novimi jeklenimi okvirji.

Novo instalacijske vode za razsvetljava, požarno varovanje, alarme in temperiranje objekta smo namestili v stropne medprostore, čeznje pa ponovno vgradili slepe pode ter restavrirane originalne tlake.

Ponovna postavitev lončene peči s toplovodnim razvodom v gledališki sobi.

Vsa vrata v gradu so bila konservirana oziroma restavrirana. Okna, ki so bila veliko bolj poškodovana in deloma tudi že nadomeščena z neprimernimi novimi okenskimi okvirji, smo delno restavrirali (vsa hrastova dvojna okna), posamezne dotrajane ali oblikovno neprimerne novejšje elemente pa smo nadomestili z novimi po detajlu obstoječih. Pri tem smo uporabili tudi ohranjeno staro okovje.

Vse peči v objektu so restavrirane. Tri bodo z ustrežno obnovljenimi dimovodnimi napravami služile za klasično ogrevanje z drvmi, druge pa so povezane s toplovodnim sistemom objekta in bodo služile kot grelna telesa v kombinaciji s konvektorji, ki so vgrajeni v okenskih nišah ter zakriti z lesenimi oziroma mavčnimi oblogami, skladno z obdelavo sten posameznega prostora. Nova kotlarna je bila zgrajena v prehodu v notranje dvorišče, kjer so locirane tudi nove sanitarije za potrebe obnovljene kletne dvorane. Ta je z novim stopniščem v stolpiču ob terasi povezana s teraso in poročno dvorano v pritličju, kar bo omogočilo strežbo ob slavnostnih prireditvah in samostojno delovanje kletne dvorane.

Požarna varnost objekta in obiskovalcev bo izboljšana z novim hidrantnim omrežjem, požarnim javljanjem, varnostno razsvetljavo

Egipčanska soba pred prenovo.

ter dopolnjenim požarnim stopniščem v okroglem stolpu, iztekajočim se skozi požarni izhod na teren ob gradu, kjer so zgrajene zunanje evakuacijske stopnice.

V prostoru nekdanje kuhinje ob obzidju, ki je bila po drugi svetovni vojni preurejena v družabni prostor s krušno pečjo, je bila urejena grajska prodajalna s spominki in gradivom, povezanim z gradom in njegovo zgodovino. Vsi drugi prostori so po svoji funkciji in notranji ureditvi ostali nespremenjeni. V posameznih prostorih so dotrajane, odpadajoče in raztrgane tapete nadomeščene z replikami, restavrirani pa so tudi vsi stropovi.

Ministrstvo za kulturo je v letu 2006 pripravilo tudi javni razpis za izbiro izvajalca za konservatorsko-restavratorske posege na pohištvu in slikah iz gradu.

Snežniški grad je torej primerno obnovljen in utrjen, da po sodobnih varnostnih standardih lahko služi kot razstavno-muzejski objekt najvišje kvalitete in bo v letu 2008 lahko sprejel tudi že prve obiskovalce.

ALEŠ HAFNER IN DAMJANA PEČNIK

fotografije: stran 157 IGOR SAPAČ,

strani 158, 159, 160, MAJDA OBREZA ŠPEH

Literatura

Iz zgodovine Snežniške graščine, *Kronika*, 48, Ljubljana 2000.

SAPAČ, IGOR. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, III. Notranjska, knj. II., Med Idrijo in Snežnikom*. Ljubljana 2006.

Utrjeni samostan Žičke kartuzije

EŠD	692
kraj	Stare Slemen
časovna opredelitev	14. do 17. stoletje
čas obnove	1991–2004

Obzidan kompleks zgornjega samostana Žičke kartuzije v Starih Slemenah stoji na koncu doline potoka Žičnice ob križišču cest Žiče–Dramlje–Frankolovo. Zgornji samostan oblivajo trije hudourniški potoki, Kumenska voda na vzhodni strani, Soješka voda na južni in Stabrška voda južno od Gastuža. Vsi trije potoki se pod Gastužem zlivajo v potok Žičnico. Prostor, v katerega je postavljen kompleks zgornjega samostana, ima trikotno obliko.

Dovoljenje za zavarovanje samostanskega kompleksa s pozidavo obzidja z obrambnimi stolpi so dobili kartuzijani leta 1366 od vojvode Albrehta III. (Zadnikar, 1972). Obzidje, ki je že potekalo okrog zgornjega samostana, da bi ga popolnoma zaprlo pred svetom, so v pozni gotiki postopoma utrjevali in nadgrajevali ter ga utrdili s stolpi. Po turških vpadih konec 15. stoletja in v tridesetih letih 16. stoletja je bil v času priorja Mateja Gurgarja leta 1538 postavljen zgornji severni stolp (Zadnikar, 1972).

Najstarejša po nastanku sta stolp z zunanjo baročno kapelo v pritličju, posredno datiran z letnico 1414 na sončni uri z zodiakalnimi znamenji, in tako imenovani ribji stolp, v katerem je bila ledenica za hrambo rib. Med starejše stolpe sodijo še peterokotni stolp na severovzhodnem vogalu obzidja in podrti stolpa nad vodo ter vhodni stolp. Mlajši, z začetka 16. stoletja, so polkrožna stolpa, prislonjena na vzhodno in južno obzidje, podrti južni rondel ter veliki severni okrogli stolp, datiran z letnico 1538 na prekladi pomolnega okna. Najmlajši po nastanku je tako imenovani mali stolp.

Temeljno izhodišče pristopa pri kompleksni obnovi stavb zgornjega samostana Žičke kartuzije je v programskem elaboratu Zavoda za spomeniško varstvo Celje iz leta 1979, ki med drugim opredeljuje rekonstrukcijo obzidja in obrambnih stolpov v celoti (Stopar, 1979).

Leta 1991 se je začela in tudi dokončala obnova strehe severnega obrambnega stolpa¹. Po razkritju s skrilom krite strehe je bila delno zamenjana dotrajana strešna konstrukcija. Na nove deske sta bila na novo pribita uporaben star in nov skril. Na stebru sveče je napis, ki govori o menjavi ostrejša stolpa leta 1894. Na prekladi dveh strešnih izlivnih pomolnih oken je vklesana letnica 1538 (Badovinac, 1992).

Leta 1992 je bil dozidan derutni polkrožni stolp v vzhodnem

1 Vsa omenjena dela so potekala pod strokovnim nadzorom Zavoda za varstvo kulturne dediščine Celje in vodstvom odgovornega konservatorja Bogdana Badovinca, gradbenega tehnika Iva Gričarja in arhitekta Andreja Malgaja. Krovska dela sta izvedla Ivan in Jože Podgrajšek, gradbena pa Gradbeništvo Drago Ratajc ml.

Obzidje s stolpoma.

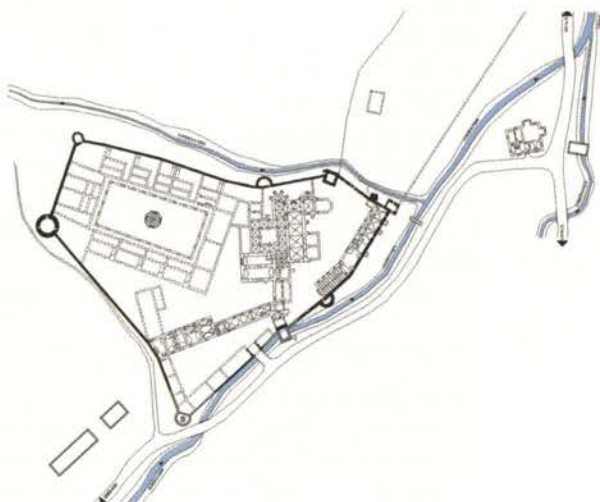
.....

obrambnem zidu ob potoku Kumenska voda. Obrambni stolp je bil zaradi delovanja razdiralnih sil hudourniškega potoka ohranjen le v petini svojega prvotnega oboda. Na podlagi meritev izkopanih temeljev in višin etaž v ohranjenem zidu je bil po rekonstrukcijskemu načrtu dozidan manjkajoči dela stolpa s strelnicami. Nova strešna konstrukcija polovične stožčaste strehe, krite s skrilcem, je posnetek strešne konstrukcije velikega severnega stolpa, saj je obod polkrožnega stolpa točno njegova polovica. Oba stolpa sta bila zgrajena za dodatno obrambo samostana v času turških plenilskih napadov. V obnovljenem polkrožnem stolpu je prodajalna zelišč in naravnih izdelkov.

V nadaljevanju del leta 1992 so bile izvedene meritve in sondiranja delno zrušenega zidovja severovzhodnega obrambnega stolpa. Obrambni stolp na pravokotnem stikališču severnega in vzhodnega obrambnega zida je imel v treh etažah ohranjeni le še dve raščeni

.....

Tloris obzidanega samostanskega kompleksa z obrambnimi stolpi.

Ostanki stolpa nad Soješko vodo.

.....

steni ob obrambnih zidovih in del pritličja. Po odstranitvi zrušenega kamena v pritličju je bil ugotovljen njegov petosminski zaključek. V ohranjenih zidovih in v ruševini zidov ni bilo najdenih starejših spolij. Za rekonstrukcijo prvotne višine stolpa je bilo na voljo več trdnih izhodiščnih točk. Poleg različnih vedut, ki so bile izhodišče za primerjalne analize, so bile meritve objekta osnova za izdelavo rekonstrukcije stolpa z manjkajočo vrhno etažo. Višina zadnje etaže je določena na podlagi ohranjenih tramovnic obrambnih hodnikov. Te so določale nivoje obrambnih hodnikov in nakazovale preskoke v višje ali nižje nivoje podestov.

Stolp je bil pozidan leta 1993. Strešna konstrukcija je bila naslednje leto pokrita s skrivelevo kritino. Saniranje vzhodnega obrambnega obzidja med severovzhodnim in polkrožnim stolpom se je začelo in končalo v letu 1993. Na podlagi zavodovega načrta so de-

.....

Zahodno obzidje in veliki severni stolp.

Zgornji samostan leta 2005.

lavci, zaposleni pri javnih delih, pozidali manjkajoče dele zidu. V novo pozidanih zidovih so tramovnice porazdeljene glede na medsebojne razdalje ohranjenih starih tramovnic. Novi stičeni ometi služijo le kot osnovna zaščita kamnitne zidave zida.

Leta 1994 sta bila popravljena, utrjena in le ponekod na novo pozidana vrhnja dela severnega obrambnega zida in vzhodnega obzidja med vzhodnim polkrožnim in ribjim stolpom.

V letu 1995 so bili podbetonirani temelji ostankov južnega obzidja ob polkrožnem obrambnem stolpu ob Soješki vodi. Ob teh delih je bila na notranji steni obzidja najdena zazidana dvostrana strelnica. Vzhodni obrambni zid med ribjim in malim stolpom je bil v izredno slabem stanju. Po predhodnih meritvah so ga zidarji porušili do zdrave osnove in nato pozidali do prvotne višine. V zidavi obeh stolpov je bilo še dovolj ohranjenih podatkov o prvotni višini in širini zida ter nivojih podestov obrambnega hodnika. Škrbina v sredini je namerno puščena. Tu je vhod za dovoz gradbene mehanizacije in materiala za nadaljnjo obnovo stavb zgornjega samostana. Načrt za novo streho vzhodnega obrambnega stolpa, tako imenovanega ribjega stolpa, je bil izdelan na podlagi pridobljene risbe stolpa, ki jo hrani INDOK center, fotografije Carla Haasa in drugih starejših vedutnih upodobitev. Po statični sanaciji zidov je bila leta 1995 postavljena lesena strešna konstrukcija. Skril na strehi je bil pribit v zgodnji pomladi naslednjega leta.

V letu 1997 je bila na obrambnem obzidju med ribjim in vzhodnim polkrožnim stolpom postavljena konstrukcija lesenega obrambnega hodnika. Podlaga za načrt rekonstrukcije lesenega obrambnega hodnika je bila risba v knjigi A. Stegenška (Stegenšek, 1909) in analogij s sorodnimi obrambnimi sistemi. Po zastrežitvi streh obrambnega hodnika s skodlami so bile stene na novo ometane z enoslojnim glajenim ometom, saj v gradnji zidov ni ohranjenih razvidnih starejših faz gradnje. Starejše omete najdemo povsod na vseh ohranjenih zidovih obrambnega sistema. V letu 1997 se je nadaljevala tudi statična sanacija stolpa s kapelo in mlajšega malega stolpa.

V letu 1999 je bila na podlagi raziskav, meritev in primerjav s starejšimi upodobitvami, na novo narejena strešna konstrukcija stolpa z zunanjo kapelo. Oblika nove strehe malega stolpa je po obnovi ostala nespremenjena. Naslednje leto je bil obrambni stolp s kapelo prekrit s skrilom, mlajši mali stolp pa z bobrovcem.

Leta 2004 je bila na podlagi rekonstrukcijskega načrta izdelana višja in bolj strma streha južnega polkrožnega obrambnega stolpa ob Soješki vodi.

Obnovljeni obrambni stolpi so namenjeni muzejski predstavitvi Žičke kartuzije. Dostop do prostorov v stolpih bo mogoč po notranjih povezovalnih lesenih obrambnih hodnikih, s katerih si bodo obiskovalci lahko ogledali zgornji samostan še z drugačnega zornega kota.

BOGDAN BADOVINAC

fotografije: BOGDAN BADOVINAC; načrt: IVO GRICAR, ARHIV ZVKDS, OE CELJE

Literatura

- .....
- BADOVINAC, BOGDAN. Stare Slemene, *Varstvo spomenikov*, 34, 1992, str. 303.
- BADOVINAC, BOGDAN. *Žička kartuzija*, projektna naloga, Celje 2003.
- MLINARIČ, JOŽE. *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, *Žička kartuzija*: ok. 1160–1782, Jurkloštrska kartuzija: ok. 1170–1595, Maribor 1991.
- STEGENŠEK, AVGUŠTIN. *Umetniški spomeniki lavantinske škofije*, 2, Konjiška dekanija, Maribor 1909.
- STOPAR, IVAN. *Programska izhodišča za sanacijo Žičke kartuzije*, Celje 1979.
- ZADNIKAR, MARIJAN. *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*, Ljubljana 1972.
- ZELKO, IVAN. *Žička kartuzija*, Ljubljana 1984.

Škofja Loka, grad in mestno obzidje

<i>EŠD</i>	739
<i>kraj</i>	Škofja Loka
<i>časovna opredelitev</i>	grad 1514, obzidje konec 12. stoletja–1787
<i>čas obnove</i>	1995–2006

Mesto Škofja Loka je bilo sedež tako imenovanega loškega gospostva, ki je leta 973 pripadlo freisinški škofiji z daritvijo nemškega vladarja Otona II. in se je s kasnejšimi pridobitvami ozemlja v celoti izoblikovalo do leta 1263.

Začetki obrambnega sistema Škofje Loke segajo v obdobje romanike, ko so v zgodnjem 13. stoletju zgradili stolp na Kranclju (omenjen v viru iz leta 1315), ki je varoval dostop do bližnjega gradu Wildenlack. Tri- do štirietažni stolp kvadratnega tlorisa je obdajalo pravokotno obzidje z več metrov globokim zunanjim jarkom.

Bližnji Wildenlack (Stari grad) se prvič omenja okrog leta 1202 za časa freisinškega škofa Otona II., natančneje pa je bil grad z inventarjem vred opisan ob obisku škofa Konrada leta 1315. Mogočen bergfrid s spremljajočimi poslopji je obdajalo obzidje z obrambnim jarkom, utrjeno v letih 1317–1320.

Pogled na grad z delom obzidja z južne strani.

Tretja utrdba je obstajala na mestu sedanjega loškega gradu že vsaj v 14. stoletju v funkciji gospodarsko-upravne stavbe.

Vse tri utrdbe so bile podrte ob potresu leta 1511, opuščena sta bila stolp na Kranclju in Wildenlack, material obeh pa uporabljen pri obnovi loškega gradu (kot navaja obračun za leto 1513, obseg obnovitvenih del pa je razviden tudi iz obračuna za leto 1517). O obnovi priča nekaj renesančnih kamnitih plošč, plošča na jugovzhodnem renesančnem stolpu pa o dokončanju del v času škofa Filipa leta 1527.

Tlorisno grad sestavljajo trije trakti, ki povezujejo štiri stolpe, na zahodni strani pa se odpira dvorišče proti grajskemu vrtu.

Osrednji renesančni stolp na dvorišču je pozidal loški stavbenik Jurko leta 1521. Leta 1525 so utrdili prostor med osrednjim in severozahodnim stolpom in tu uredili dostop v grad prek obrambnega jarka. Potres leta 1691 je znova povzročil občutnejšo škodo. Obsežna obnovitvena dela so potekala med letoma 1716 in 1722, prezidan in v pritličju obokan je bil vzhodni trakt. Leta 1892 so uršulinke dale podreti osrednji stolp in zahodno obzidje dvorišča ter prezidati trakte na dvoriščni strani.

Votivna slika Škofje Loke ob požaru leta 1698, olje na platno.

Ustanovitvi in rasti mesta v prvi polovici 13. stoletja je sledila tudi gradnja obrambnih naprav (prva omemba leta 1314), ki je dosegla vrh v času škofa Konrada III. (1314–1322), ko naj bi bilo obzidje že v celoti sklenjeno. Sprva so več pozornosti posvečali obrambi starejšega naselbinskega jedra pod gradom, območje Spodnjega trga pa so z obsežnimi deli utrjevali za časa škofa Bertolda med letoma 1397 in 1410 (vpogled v dela omogočajo ohranjene računske knjige v Münchnu). Hkrati so se lotili del na Grabnu (sedanje ime se omejuje le na klanec med Zgornjim in Spodnjim trgom), ki je takrat obsegal celoten obseg jarka ob celotnem zahodnem obzidju in vzhodnem do Kašče. V letu 1399 je dela vodil mojster Janž, v letu 1400 pa mojster Eklezij. Zunanji obrambni jarek je bil na zahodni strani suh, na vzhodni strani pa je prešel v vodnega, ki se je pri Kašči napajal iz Selške Sore.

Vhodi v mesto so vodili skozi stolpe v obzidju, na zahodni strani skozi polkrožna Poljanska vrata na Mestni trg, na Spodnji trg skozi Spodnja vrata, na vzhodni strani ob špitalski cerkvi pa skozi mogočni stolp Cvinger, ki je segal čez vodni jarek. Ob Kašči je na notranji strani obzidja stal visok stolp, ki ni imel funkcije vrat. Obzidje se je na severni strani zaključilo ob nekdanjem mlinu, kjer je obrambno funkcijo opravljala strma brežina Sore. Eden glavnih dostopov v mesto je bil čez Kamniti most, ki ga je dal zgraditi škof Leopold (1378–1381), Selška vrata v obliki stolpa so stala na zunanji strani mostu, na nasprotni strani pa je branil vstop v mesto stolp ob

Kasarni. Od mostu dalje se je ob reki potekajoče obzidje obrnilo navzgor do gradu.

Obzidje je, razen Cvingerja, ki ga je leta 1352 freisinški škof Albreht podelil oskrbniku Nikolaju v fevd (leta 1449 ga je takratni škof zopet odkupil od naslednikov), vzdrževalo mesto prek mestnega sodnika, ki je stroške kril iz mestne blagajne. Obzidje je po koncu turških vpadov počasi začelo propadati, proces pa so pospešili požar leta 1660 in več poplav narasle Selške Sore (predvsem tista leta 1771). Pozimi 1775/1776 se je podrl velik del obzidja na vzhodni strani in na Grabnu. Tako je kresijska komisija leta 1787 dovolila mestu podreti obzidje in mestna vrata.

Do danes so se ohranili ostanki obzidja le na južnem pobočju med gradom in Mestnim trgom, obzidje pa je prezentirano tudi v stavbah ob Grabnu in nekaterih fasadah hiš na Spodnjem trgu. Ob izkopavanjih v letu 1972 so ob zahodnem vhodu v mesto odkrili temelje tako imenovanih Poljanskih vrat, ki so sedaj prezentirani ob stavbi na Mestnem trgu 24.

Prezentiran del Poljanskih vrat.

Razlikovati pa je treba med mestnim obzidjem in zidom, ki obdaja grajski vrt; tega so začeli graditi šele sredi 18. stoletja, dokončan pa je bil šele v 19. stoletju.

Prva obnovitvena dela na loškem gradu so se začela leta 1991 s takrat nujnim popravilom strešne kritine. Zamenjani so bili prepeleli deli lesene strešne konstrukcije in z novo kritino je bila prekrita celotna streha. Pri tem so bile ob delih na strehi kapele odkrite poslikane lesene urne številčnice, danes prezentirane v grajski kapeli.

Sistematično (sicer postopno) so se s skupnim financiranjem občine in Ministrstva za kulturo obnovitvena dela nadaljevala po letu 1996, in sicer na severnem traktu, ki se je z obema stolpoma na tej strani močno posedal. Statična sanacija je bila nujna, raziskave in oceno potrebnih posegov je pripravil gradbeni inštitut ZRMK. Poseg je predvideval odkope temeljnega zida do globine 1,5 metra, čiščenje dotrajane malte med kamnitimi bloki, sistematično injekti-

Pogled na grad z zahodne strani.

ranje zidov do prvega nadstropja in vgradnjo jeklenih vezi. Dela so se nadaljevala v letu 1997 na severovzhodnem stolpu s sanacijo kleti in vgradnjo nove armiranobetonske plošče na podstrešju. Hkrati je podjetje Terming, d. o. o., opravilo termografsko snemanje podometne strukture zidov v kletnih in pritličnih prostorih, ki je na termogramih pokazalo strukturo zidave, nekatere zazidane stavbne člene, odprtine, stebre in oboke. Leta 1999 je ZRMK pripravil oceno potrebnih posegov na vzhodnem traktu in jugovzhodnem stolpu, ki so bili izvedeni v letu 2000. Postopki so bili enaki kot na severni strani, le da so bile v temeljih in kletni etaži izvršene globlje sondažne vrtine. Po smernicah zavoda je ohranjena kamnita zidava odbojnega pritličja do višine kordonske palice jugovzhodnega stolpa; restavrirana je bila tudi kamnita renesančna plošča (akademski kipar restavrator Peter Mali). Hkrati je bila po izmerah izdelana študija značilne baročne pilastrske poslikave fasade, ki je bila tudi podlaga za obnovo fasade jugovzhodnega stolpa v letu 2000.

V letu 2001 je bil po enakih postopkih obnovljen južni trakt, odstranjen pa je bil dotrajan večetažni leseni prizidek ob jugovzhodnem stolpu.

Obnovitvena dela so se ponovno začela letos in obsegajo obnovo dvoriščne fasade, zamenjavo stavbnega pohištva (okna) in vzpostavitve nekdanjega vhoda v razstavne prostore v pritličju.

MODEST ERBEŽNIK

fotografije: stran 167, 169–171 **MODEST ERBEŽNIK, ARHIV ZVKDS, OE LJUBLJANA,**
stran 168 **FOTOTEKA MUZEJA ŠKOFJA LOKA.**

Jugovzhodni renesančni stolp.

Literatura

- AVGUŠTIN, CENE. *Škofja Loka*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 131, Maribor 1988.
- BLAZNIK, PAVLE. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*, Škofja loka 1973.
- BLAZNIK, PAVLE. Zgornji stolp na Kranclju pod Lubnikom ter njuni gradiščani, *Loški razgledi*, 3, Škofja Loka 1956.
- BLAZNIK, PAVLE. Loško mestno obzidje, *Loški razgledi*, 4, Škofja loka 1957.
- BUČIČ, VESNA. Presenetljive urne številčnice, najdene na loškem gradu, *Loški razgledi*, 39, Škofja Loka 1992.
- ERBEŽNIK, MODEST. *Konservatorski program za škofjeloški grad*, Ljubljanski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine 1987.
- REISP, BRANKO. *Škofjeloški grad*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 130, Maribor 1984.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska 1/3, Med Polhovim Gradcem in Smednikom*, Ljubljana 1998.
- ŠTUKL, FRANCE. Inventar škofjeloškega gradu iz leta 1315, *Loški razgledi*, 11, Škofja Loka 1964.
- ŠTUKL, FRANCE. *Knjiga hiš v Škofji Loki I.*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Škofja Loka 1981.

Štanjel, grad in utrjeno vaško naselje

ESD 7244, 760

kraj Štanjel

časovna opredelitev pozni srednji vek, barok, s poznejšimi rekonstrukcijami

čas obnove 1999–2006

Usodi utrjenega vaškega naselja Štanjel s prazgodovinsko tradicijo in štanjelskega gradu sta od nekdaj tesno povezani. Vse do usodnega leta 1944 sta to naselje in grad skupaj preživljala dobre in slabe čase.

Objekti gradu na zahodni strani sklenejo obzidni obroč, ki skupaj z obrambnimi stolpi objema terasasto zasnovano vaško jedro s trgom in cerkvijo ter predstavlja nepogrešljivi del tega značilnega gručastega kraškega naselja.

V obliki črke V nanizane objekte gradu datiramo v obdobje od poznega srednjega veka do baroka. Gornji palacij, ki se s polžastim stopniščem naslanja na srednjeveški stolp, ter spodnji palacij z belvederjem, ki je osem let starejši, je dal zgraditi graščak Johan Filip Cobenzel. Po izumrtju rodbine Cobenzel je grajski kompleks zamenjal kar nekaj lastnikov, zadnjo vidnejšo prenavo pred usodno vojno pa je doživel za časa županovanja arhitekta Maksa Fabianija.

S prvo prenavo ruševin se je v sedemdesetih letih 20. stoletja spoprijela arhitektka Nataša Štupar - Šumi, pomagal pa ji je statik inženir Stojan Ribnikar. Obnovljeni prazni prostori so novo namembnost dobili leta 1988 z odprtjem stalne zbirke del umetnika Lojzeta Spacala, potem pa je zavladovalo zatišje; to je trajalo vse do leta 1999, ko se je revitalizacija nadaljevala z obnovo kvadratnega stolpa na trgu ob cerkvi, tej pa je sledila prenova gornjega palacija. Ta poteka kontinuirano po posamičnih sklopih, kar dovoljuje tudi zasnova objekta, zgrajenega za potrebe bivanja služinčadi. Za izvajanje konkretnih programov v prenovljenih prostorih, kjer je med drugim tudi se-

Prenovljeni del gornjega palacija s stolpom.

dež informativne pisarne Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije za območje Krasa, se je začela zanimati vrsta institucij.

Prenova grajskega kompleksa šele v zadnjih letih poteka načrtno na podlagi gradbene in investicijske dokumentacije, izdelane v okviru Programa Phare – čezmejno sodelovanje. Pri izdelavi dokumentacije je sodelovalo več strokovnjakov iz Slovenije in Italije. Podlaga za prenovu in urejanje celotnega območja Štanjela je sprejet lokacijski načrt.

Poleg gradu Štanjel je bila v projekt revitalizacije vključena tudi Natalijina hiša ob Kobiljskem stolpu oziroma stolpu na vratih, ki je edina stavba v sklopu nekdanje Ferrarijeve vile v javni lasti. Prav zaradi tega in ker leži neposredno nad Ferrarijevim vrtom, ki je v lasti države, bo prenova z ustreznim programom prispevala k bistveno večji izkoriščenosti kulturnega in turističnega potenciala kraja. V zadnjih letih je bilo v Štanjelu prenovljenih kar nekaj hiš, tudi s poudarkom na prenovah značilnih kamnitih streh. Veliko dela je bilo vložena že v samo iskanje kamnitih plošč, skrl, za prekrivanje, toda kljub vsem naporom je bilo treba eno streho začasno prekriti z nadomestno kritino, ki vsaj po barvi spominja na kamen.

Pri izdelavi projektne dokumentacije in pri samih obnovah je bila upoštevana metodologija varstva. S tem so povezane usmeritve, ki jih na kratko povzemamo:

- v čim večji meri je treba ohranjati historične materiale, dotrajane pa nadomestiti z enakimi novimi;
- objekti, ki imajo le deloma porušene zunanje zidove, naj se pozidajo z enakim materialom, v primeru Štanjela s kamnom. Pri tem morajo biti nove intervencije vidno ločene od originalnih elementov;
- površinska patina naj se ohranja zaradi zgodovinskih in estetskih razlogov;
- nujni statični in sanacijski posegi naj bodo izvedeni tako, da so čim manj opazni in da v največji možni meri ohranjajo obstoječe konstrukcije;
- pri obnovi grajskih poslopij je treba upoštevati tlorisne meje baročne stavbne faze;

Kvadratni stolp in del gornjega palacija pred obnovo.

- fasade naj se rekonstruirajo po zgledu že obnovljenih delov gradu, prav tako naj se rekonstruirajo ostrejšja, napušči ...;
- notranjost je mogoče oblikovati bolj svobodno, vendar ob upoštevanju fasadnih odprtin, ohranjenih elementov in ometov;
- pred začetkom gradbenih del je treba opraviti arheološke raziskave, ki lahko še delno spremenijo določene odločitve;
- dvorišče naj ostaja enotno oblikovan prostor – peščena površina z rekonstruiranim nimfejem, ki povezuje spodnje dvorišče z zgornjim.

Vodilo pri izdelavi projektne dokumentacije je bilo restavriranje objekta, to pomeni kakršen koli poseg, ki ohranja prepoznavnost spomenika in omogoča integralno posredovanje spomeniških vrednot prihodnjim generacijam.

Cilj projektne skupine strokovnjakov je bil varovati spomenik, obenem pa podpirati razvojne možnosti, ki jih bo zagotovila obnova. Zaradi umetnostnih, arhitekturnih, arheoloških, krajinskih in zgodovinskih lastnosti, ki grad uvrščajo med spomenike državnega pomena, je treba v njegovih prostorih urediti in izvajati javni program, na primer turistične in izobraževalne dejavnosti.

Izmed vseh možnosti se je po opravljenih analizah odločitev nagnila v prid visokošolskih dejavnosti, ki bi omogočale, med drugim, tudi razvoj celotnega naselja. Z obnovo zapuščenih hiš bi lahko pridobili prostore za nastanitev študentov in gostujočih profesorjev, kar bi pozitivno vplivalo na lokalno skupnost oziroma prebivalstvo.

V prostorih grajskih poslopij pa je dovolj prostora tudi za manjši gostinski lokal z vinoteko ter za knjižnico in Ustanovo Maks Fabiani.

Realizacija vseh teh načrtanih programov je povezana z vrsto sanitarnih tehničnih, protipotresnih, požarnovarstvenih in drugih pogojev, ki velikokrat močno vplivajo na zastavljeno prezentacijo spomenika.

MITJA MOZETIČ

fotografije: MITJA MOZETIČ

Obnova Kobjdilskega stolpa.

Kozlov rob nad Tolminom

ESD 5040
kraj Tolmin

Časovna opredelitev 11., 15. in 16. stoletje, začetek 17. stoletja

čas obnove 1964-65, od 1996 dalje

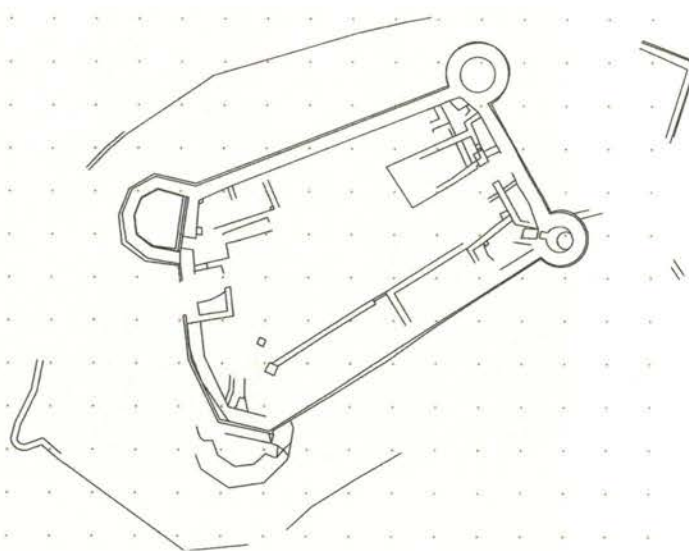
Razvaline na osameli kopi nad Tolminom so ostanki enega najpomembnejših fevdalnih gradov na severnem Primorskem. Na ruševinski gomili je bila med prvo svetovno vojno urejena ena od mnogih avstrijskih vojaških postojank na soški fronti. Sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja so nerazpoznavno kopico temeljito očistili in pri tem delno raziskali. Po letu 1996 pa tu potekajo načrtno terensko raziskovanje stavbne zgodovine, zavarovanje ohranjene originalne grajske materije, statična in konservatorska sanacija, dopolnitve zidov do nivoja grajskega dvorišča ter zagotovitev preglednosti, razumljivosti in varnosti.

Aerosponek grajskega jedra med obnovo z zahodne strani.

Ruševine gradu na Kozlovem robu so umetnostni in arhitekturni spomenik (Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 5/90). Strokovna odgovornost za spomenik je v rokah Javnega zavoda RS za varstvo kulturne dediščine, območne enote Nova Gorica (ZVKDS OE Nova Gorica). Med letoma 1996 in 2000 je bila za Kozlov rob odgovorna konservatorka Jasna Svetina, univ. prof. um. zgod. in franc. jez. Leta 2001 je njeno odgovornost prevzel konservator Bojan Klemenčič, univ. prof. um. zgod. Posege spremlja strokovna komisija v sestavi: Robert Červ, Jasna Svetina, Nada Osmuk, Silvester Gaberšček, dr. Nataša Štupar Šumi in dr. Ivan Stopar. Zavod je leta 1996 za pripravo in izvedbo spomeniškovarstvenih del pooblastil Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Projekt je v letih 1996 in 1997 operativno vodil red. prof. dr. Mitja Guštin, od tedaj dalje pa konservatorski svetovalec mag. Dušan Kramberger, univ. dipl. inž. arh.

Cesar Oton III. je 28. aprila 1001 v Raveni podaril oglejski Cerki v fevd veliko posest med Sočo, Vipavo, Vrtovinskim potokom in vrhovi Alp (tudi Gorico, Solkan, Tolminsko itd.). Tako se Tolmin po doslej znanih virih pisno prvič omenja leta 1065 v neki patriarhovi pogodbi o desetini. Grajski grof in s tem grad sta prvič listinsko izpričana leta 1188, leta 1194 pa se posebej omenja kapela sv. Martina na gradu. Oglejski patriarh Raimondo della Torre pa je letno rezidenco leta 1292 preselil v spodnji grad v Tolminu, imenovan La corte, Dvor ali Dor. Oglejski patriarhi so ostali neposredni svetni vladarji Tolminske vse do beneške zasedbe patriarhove »države« leta 1420. Takrat je začel nezadržno propadati Dor, pomembnejšo vlogo pa je spet pridobil Kozlov rob. Grajsko poslopje sta hudo prizadela potresa leta 1348 in 1511. Zadnjič je grad prenavljal Dorenberžan Vid Gašper leta 1608, dokončno pa se je čas za Kozlov rob ustavil, ko je leta 1650 grof Peter Coronini v mestu dal pozidati novo renesančno graščino s kapelo sv. Antona in velikim parkom na »Brajdi«.

Tloris ostankov grajskega jedra.

Najstarejše doslej znane skice gradu datirajo iz druge polovice 16. stol. Z njimi je neznan avtor prikazal zamisel o temeljiti vojaški prenovi utrdbe, o kateri pa na terenu ni nikakršnih sledi. V svoji zadnji renesančni fazi je obsegal bivalne in gospodarske trakte okrog pravokotnega dvorišča, dva velika vodna filtrska zbiralnika, po dva okrogla in večkotna vogalna stolpa, globok notranji obrambni jarek z dviznim mostom, bastijo, velika medzidja, zunanji obzidni obroč z rondelami ter dostopno pot po severni strani hriba. Takšen grajski tloris s prerezom in pogledom je leta 1639 narisal Pieroni.

Avstrijska vojska je začela pripravljati frontno črto ob Soči že nekaj let pred dejanskim začetkom prve svetovne vojne. Fotografija iz leta 1912 kaže na vrhu Kozlovega roba štirinadstropen betonski opazovalni stolp. Skupaj z novo napravljeno položno serpentinasto stezo po južnem pobočju naj bi bil namenjen turistom. Seveda ga je vojska čez nekaj let s pridom uporabila kot svojo opazovalnico, nasprot-

nik pa uničeval z izstrelki s Kolovrata. V pobočju so izkopal nekaj kavern, dve pa tudi prav v grajskem jedru. Poleg tega so relativno varni vzhodni plato pod renesančno bastijo prepredli strelski jarki. Edino ohranjeno obokano klet v zahodnem delu grajskega jedra so bržčas takrat spremenili v skromno kapelo, a jo je zadel granata ter v obzidju in kapeli naredila veliko luknjo. Po koncu vojne je južna dostopna pot postala in ostala prijazno sprehajališče za Tmince.

Prof. Emil Smole z Zavoda za spomeniško varstvo Gorica je leta 1964 začel sondirati vrh, a so se očiščevalna dela kmalu razširila na ves kompleks. Iz zasipov so se izluščili prepoznavni gradbeni ostanki grajskega kompleksa. Med ruševinami, še posebej pa v filtrih in zasutih vretenih obeh cistern, so našli veliko drobnega arheološkega gradiva, predvsem s konca 15. in začetka 16. stoletja: steklenino, kuhinjsko posodo, ostanke namiznega okrašenega posodja z barvnimi figuralnimi in geometričnimi motivi, pečnice, osti puščic, kopij, krogle za topiče in puške itd.

Aeroposnetek grajskega jedra med obnovo s severne strani.

Leta 1965 je Javni zavod za spomeniško varstvo iz Nove Gorice predstavil zamisel za konserviranje in prezentacijo grajskih ruševin z naslednjimi izhodišči:

- prezentacija tlorisne zasnove grajskega kompleksa v prvotnih talnih nivojih, a z delno pozidavo obodnih zidov s stolpi in zunanjimi obrambnimi objekti,
- rekonstrukcija dostopa v grajsko jedro čez bastijo prek obrambnega jarka in dviznega mostu,
- rekonstrukcija vhodnega trakta s pripadajočima okroglima stolpoma,
- ohranitev zahodnega dela grajskega jedra (območje »kapele«) s severozahodnim stolpom kot delno razvalino s prostorom za lapidarij ter
- rekonstrukcija tistih delov gradu, ki bi rabili za turistično-gostinske potrebe.

Kljub jasni konservatorski viziji o prezentaciji zgodovinske grajske podobe, vidne v celoti z vseh strani, pa čas ni bil naklonjen na-

daljevanju del na gradu. Izkopane, a ne utrjene zidove sta v naslednjih desetletjih spet prekrila ruša in grmovje. Rezultate arhitekturne analize in konservatorskih razmišljanj tistega časa pa je s tlorisi, aksonometričnimi risbami in besedilom zbrala in objavila Nataša Štupar Šumi v svoji doktorski disertaciji leta 1997.

Historične materialne strukture (zidovi, arhitekturni elementi, arheološke plasti, geološka osnova, ruševinska in funkcionalna nasutja, smetišča ipd.) so dokument in nosilci zgodovinskega, tehničnega in umetnostnega sporočila kot temeljne spomeniške vrednote. V skladu z občo konservatorsko doktrino in veljavnimi mednarodnimi dogovori, sprejetimi v šestdesetih letih 20. stoletja, je najprej treba zaustaviti propadanje originalnih, avtentičnih delov spomenika.¹

Jugozahodni predel obzidja grajskega jedra in renesančni severozahodni stolp po sanaciji in obnovi.

Ob načelnem strinjanju s konservatorskimi opredelitvami iz leta 1964 je strokovna komisija po prvem letu novih arheoloških raziskav pozimi 1996/97 sprejela še dodatne usmeritve:

- stanje ruševin se pred vsakim posegom in po njem fotografsko in risarsko (arhitekturno, geodetsko) dokumentira,
- grajski kompleks se razišče, pri čemer smejo invazivne raziskave (arheologija, stavbno sondiranje) hkrati zajeti le tolikšen del spomenika, kolikor ga je mogoče takoj po raziskavi utrditi in sanirati,

¹ Beneška karta iz leta 1964, European Charter of the Architectural Heritage Sveta Evrope iz leta 1975, ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage iz leta 1990, The Nara Document on Authenticity UNESCO/ICCROM/ICOMOS iz leta 1994 in The Declaration of San Antonio on Authenticity in the Conservation and Management of the Cultural Heritage iz leta 1996 so pretežno odsvetovali rekonstrukcije manjkajočih delov spomenika. Previdno so dovoljevali možnost, da se manjkajoči deli dopolnijo po analogijah s spomenika samega, če bi to pripomoglo k berljivosti spomeniškega sporočila in ohranjanju vrednot.

- v mejah možnosti se čuvajo vse zgodovinske ali gradbene faze, vendar ima srednjeveški grad pri ohranjanju in prezentaciji prednost pred mlajšimi ostanki,
- kritični predeli grajskih obzidij in stolpov se utrdijo in v manjkajočih delih dopolnijo do smiselne, za obiskovalce povedne in varne celote, in sicer ne več kot 0,50 metra nad nivo dvorišča, razen na mestih, kjer ohranjeni originalni zidovi segajo višje,
- rekonstruiranje povsem izginulih stavb in njihovih arhitekturnih elementov po analogijah z drugih lokacij ni dopustno,
- nekdanja grajska pot po severnem pobočju se iz kulturnozgodovinskih in naravovarstvenih razlogov ohranja in vzdržuje v sedanjem stanju, zato njeno urejanje za motorne dovoze ni mogoče.

Ostanki zahodne kleti – »kapele sv. Martina« - pred obnovo.

Ko bo razvalina celovito sanirana in opremljena z razlagalnim gradivom, bo Kozlov rob skupaj s Tolminskim muzejem pomembna učna točka za lokalno in slovensko zgodovino, arheologijo, kastelologijo in konservatorstvo. Množičnost obiska ni primarni cilj. Na način »arheološkega parka« bodo razvidni obrambna zasnova gradu ter nekateri zanimivi arhitekturni detajli, ki so v slovenskem kastelološkem gradivu redki: »volčja jama« pod nekdanjim dvižnim mostom, dva filterska zbiralnika za vodo, ostanki dveh ledenic za hranjenje pokvarljivih živil, tlakovanje grajskega dvorišča s prodniki ipd. Razvalina je lahko uporabna še kot rekreativna točka (brez posebnih naprav) za najširši krog obiskovalcev. Vsaka drugačna, zlasti komercialna raba bo omejena na občasne prireditve, ki ne smejo posegati v ruševino in škodovati njenemu historičnemu kontekstu.

Ohranjen mora biti kar največji možni delež historičnih, tj. originalnih konstrukcij in materialov. Dosledno je treba spoštovati in ohranjati vse gradbene stike (nasloni zidov, zaporedje zidave, odnos lice–polnilo ipd.). Popravilo, dopolnitev ali rekonstrukcija arhitekturnih členov so mogoči le tam, kjer je dostopnih dovolj fizičnih podatkov za korekten poseg. Pri sanaciji in dopolnjevanju se na Kozlovem robu meja med starim in novim posebej ne označuje; za laike tak podatek ni zelo pomemben, strokovnjak pa posege tako in tako prepozna.

V splošnem velja, da je treba bršljan in nadzemne dele grmičaste vegetacije odstraniti z vseh vertikalnih in horizontalnih površin in tako stanje vzdrževati trajno tudi po obnovi. Korenine odstranjujemo iz zidov le v primeru, če je zagotovljeno takojšnje zidarsko popravilo razgaljenih površin, sicer jih raje pustimo v zidu.

V licih zidov in na vogalih morajo biti kamni pazljivo izbrani in pravilno, »naravno« položeni. Zidarji, usposobljeni za zidanje s kamnom, uporabljajo majhne, samo nujno potrebne količine podaljšane apnene malte. Relevantni vzorec, po katerem se morajo zgledovati, je ohranjena površina in struktura originalnega zidu v neposredni bližini! Sredica se polni s kamnitim drobirjem in cementno malto, po potrebi z armiranobetonskimi oporami. Morebit-

Dopolnjevanje kamnitega oboka nad »kapelo«.

ne železne vezi se vstavljajo v »dnevnice«, tj. horizontalne izravnave v kamnitem zidu. Popravljenе vertikalne površine zidov je treba pilitvo zafugirati z apneno malto. Horizontalne površine na zidovih (krone, etažne in okenske police) je treba zavarovati pred prodiranjem meteorne vode, ki v zidovih zmrzuje ali omogoča življenje rastlinam. Kompaktna travna ruša na vrhu zidov naj se po možnosti ne odstranjuje. Pri postavljanju gradbenih odrov se ne smejo poškodovati arheološke plasti ob vznožju zidov.

V letu 2006 bodo v skladu z načrti sanirani in dopolnjeni vsi obstoječi zidovi, tako da bosta povsem razvidna obseg in tlorisna zasnova grajskega jedra z grajskim jarkom in originalnim dostopom prek renesančne bastije. Sledila bo postavitve informacijskih panojev o grajski zgodovini in obrambnih ureditvah. Zagotoviti je treba skrbno upravljanje in trajno tekoče vzdrževanje spomeniškega kompleksa (košnja, odstranjevanje grmičaste vegetacije, vzdrževanje poti, obnavljanje informacijske infrastrukture, sprotne popravila zidov ipd.).

Arheološki in stavbni zapis zadnjega tisočletja je bil v letih 1964, 1996 in 1997 sistematsko raziskan znotraj grajskega jedra, v medzidju pa le sondiran. V nadaljevanju bi bilo treba raziskati celotno medzidje, predvsem srednjeveško kuhinjsko smetišče in območje pristoje v grad od zunanega vhoda do bastije ter renesančno bastijo.

Grajski jarek z delno saniranim severovzhodnim stolpom in začasnim mostom. Medtem sta obzidje nad jarkom in stolp že v celoti sanirana.

.....

Nujna je zavarovalna in prezentacijska obdelava obeh vodnih zbiralnikov, vhodne partije grajskega jedra z mostom in bastije. Zaželeno je rekonstrukcija obokov nad dvocelično kletjo v severozahodnem delu grajskega jedra. Potrebna bi bila tehnična zastřešitev vseh štirih obrambnih stolpov. Razmisliti velja o minimalnem popravilu severne dostopne poti za prevoze s posebnimi vozili.

DUŠAN KRAMBERGER

fotografije: **DUŠAN KRAMBERGER**

Literatura

.....

FOSCAN, LUIGI; VECCHIET, ERVIN. *I castelli del Carso medioevale*, Trst 1985.

GABERŠČEK, SILVESTER. *Župnija Marijinega Vnebovzeta Tolmin*, Tolmin/Ljubljana 2005.

GEROMET, GIORGIO. *Gorizia 1001 – 2001 : Nobiltà della Contea : Palazzi, Castelli e Ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia*, Monfalcone 2001.

GESTRIN, FERDO. Karta obsoške poti iz 17. stoletja, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana 1987, str. 97-101.

GUŠTIN, MITJA. Grad na Kozlovem robu nad Tolminom: arheološko sanacijska dela in programi, *Tolminski zbornik*, III, Tolmin 1997, str. 35-40.

JAKIČ, IVAN. *Vsi gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1997.

KOS, MILKO. Tolminska gastaldija leta 1377, *Carniola*, 8, 1917, str. 147-162.

KOS, MILKO. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega Primorja. I.* Ljubljana 1948 (Tolminski urbar iz leta 1377, str. 21).

MARCHESETTI, CARLO. *I Castellieri preistorici di Treiste e della regione Giulia*, Trieste 1903.

MARUŠIČ, B. Tolminsko v zgodovinisju, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana 1987, str. 27-34.

- RAJŠP, VINCENC. Ceste na Goriškem v drugi polovici 18. stoletja, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana 1987, str. 103-107.
- RUTAR, SIMON. *Kozlov rob*, Soča 1879.
- RUTAR, SIMON. *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerčno z njih prirodznanskim in statističnim opisom*, Gorica 1882.
- SMOLE, EMIL. Kozlov rob nad Tolminom, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, IX, Ljubljana 1962-1964 (1965), str. 225.
- SVOLJŠAK, DRAGO. Prazgodovinsko grobišče v Tolminu, *Arheološki vestnik*, 24, Ljubljana 1973 (1975), str. 397-415.
- ŠTIH, PETER. Poskus orisa razvoja mej Tolminskega od 11. do 16. stoletja, *Goriški letnik*, 8, 1981, str. 55-61.
- ŠTIH, PETER. Tolminsko gospostvo po urbarju iz leta 1598, *Goriški letnik*, 11, 1984, str. 95-115.
- ŠTIH, PETER. Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana 1987, str. 41-47.
- ŠTUPAR ŠUMI, NATAŠA. Razvoj naselja Tolmin z gradom Kozlov rob, *Tolminski zbornik*, III, Tolmin 1997, str. 45-58.
- ŠTUPAR ŠUMI, NATAŠA. *Stavbna dediščina na Krasu*, doktorska disertacija, Ljubljana 1996.
- VUGA, DAVORIN. Kozlov rob nad Tolminom, *Varstvo spomenikov, Revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva*, XV, Ljubljana 1970, str. 172.
- ŽBONA TRKMAN, BEATRICE. Kulturna dediščina štirih gradov, Kozlov rob, *Grajska zupščina, Katalog ob razstavi keramike in stekla 14. - 17. stol.: grad Dobrovo*, Dobrovo 1991, str. 5.

Grad Turjak

EŠD 790

kraj Turjak

časovna opredelitev od 13. stoletja dalje

čas obnove december 2004–januar 2006

Na vzpetini nad najjužnejšim krakom Ljubljanskega barja stoji Turjaški grad, eden najznamenitejših in najmogočnejših gradov na nekdanjem Kranjskem. Nižje pod gradom so v gozdu vidne ruševine še prvega spodnjega gradu. Rodbina Auersperg velja kljub svoji razširjenosti po deželah srednje Evrope primarno za kranjsko plemiško rodbino. Njena izvorna domovina je po vsej verjetnosti Bavarska oziroma Švabska, ki pa ji je od 12. stoletja omogočila relativno hiter in kontinuiran vzpon do 21. stoletja. Rodbinska tradicija Turjačanov in na njeni podlagi izdelane genealogije omenjajo obstoj gradu že okoli leta 1060. Po zgodovinskih virih ni mogoče ugotoviti čas pozidave zgornjega gradu, viri pa omenjajo oba gradova šele leta 1318. Sklepamo lahko, da sta bila oba gradova poškodovana

Obnovljeni zahodni trakt
s stolpoma.

v fevdalni vojni oziroma da je bil novi grad potreben zaradi številnosti družinskih članov, navad in običajev pri deležih lastništva. V začetku 15. stoletja so spodnji grad, imenovan tudi stara trdnjava, opustili in začel je propadati. Potres, ki je v letih 1511 in 1520 porušil in poškodoval vrsto gradov na Kranjskem, je po zgodovinskih virih močno prizadel tudi turjaški grad. O tem dogodku govori tudi renesančna napisna plošča z grbom Turjačanov – turom, ki je vzidana v mogočno renesančno bastijo. Napis govori o novi pozidavi gradu v letu 1520, vendar ga moramo razumeti v smislu večjih pozidav, prezidav in novih strateških teženj za obrambo gradu, ki so nastale v tem obdobju. Turjaški grad je obdržal staro osnovo in za-

radi svoje lege in terena dobil le renesančni obrambni obroč v obliki trikotnika, v nasprotju z značilnimi, za ta čas pravokotnimi oziroma kvadratnimi shemami utrjenih gradov. Značilnost gradu predstavlja tudi najobsežnejša okrogla bastija na našem ozemlju, renesančni obrambni sistem gradu pa je eden prvih te vrste v Sloveniji in eden najzgodnejših na ozemlju srednje Evrope. V grajskem kompleksu so še ohranjene stavbne sestavine, kot romanski palacij, prvotna romanska in kasneje v gotiki prezidana tako imenovana Dalmatinova kapela s pomembnimi gotskimi stenski slikarjimi ter župnijska cerkev iz 17. stoletja. Večjih predelavah od obdobja Valvasorja ob koncu 17. stoletja in od 18. stoletja grad ni doživel,

Tako imenovani jugovzhodni stolp z rekonstruiranim zunanjim stopniščem.

med drugo svetovno vojno, ko je bil leta 1943 požgan. Grajska oprema je bila uničena in izropana. Starejši del bogatega rodbinskega arhiva je bil že pred letom 1943 prenesen na rodbinsko posest v Italijo. Nekaj primerov iz bogatega rodbinskega arhiva danes hrani Arhiv republike Slovenije.

Od leta 1946 do leta 1962 so potekala na gradu le očiščevalna in nujna zaščitna dela, kasneje večja rekonstrukcijska dela in od leta 1974 je grad ponovno odprt. Z večjimi presledki so se dela za ohranitev in ožvitev enega najpomembnejših obrambnih gradov v Sloveniji nadaljevala vse do danes, ko je grad v dobršni meri obnovljen.

Na podlagi konservatorskega programa in funkcionalnega programa ter kulturnovarstvenih pogojev je bila izdelana v letih 2003 in 2004 projektna dokumentacija za »Funkcionalno usposobitev J in Z trakta gradu« (PGD in PZI štev.: B03-028, izdelal: GEA CONSULT, d. o. o., Škofja Loka, odg. projektant: Aleš Hafner, u.d.i.a.). Obnova dela gradu se je začela v decembru 2004 in končala v januarju 2006. Obnovo je izvajalo podjetje GIVO s krogom podizvajalcev.

Pri obnovi so se upoštevale tudi naknadno sprejete konservatorske in projektantske odločitve za določene spremembe projekta, ki so se nanašale na novo odkrita spoznanja o arhitekturnem razvoju posameznih delov gradu. V nivoju tlaka v jugovzhodnem stolpu smo prezentirali potek temeljev stolpa in del temeljev prvotnega obrambnega zidu, ki so vidni v globino skozi stekleno zaporo. Ob

sondažnih delih smo v delu pritličja zahodnega trakta nadalje odkrili temeljne zidove fazne gradnje obrambnega zidu. Zaradi pomanjkanja sredstev in terminskega plana obnove nismo nadaljevali raziskav, zato smo območje ponovno zasuli. Raziskave in načrt prezentacije talnih površin ob objektu palacija se bodo nadaljevali v sklopu druge faze za zaključek obnove gradu.

Glede na zgodovinsko dejstvo, da je grad doživel predvsem v 18. in 19. stoletju več prezidav v traktih in prostorih gradu ter da je bil delno porušen in požgan med drugo svetovno vojno, je razumljivo, da gola kamnita gradbena struktura gradu ne hrani več številnih pomembnih arhitekturnih in likovnih elementov grajske arhitekture.

Zato smo ob obnovitvenih delih v največji meri ohranjali in prezentirali še vse dodatno odkrite spomeniškovarstvene elemente arhitekture, pa naj je bilo to stranišče na »štrbunk« (jugozahodni stolp) ali pa kamniti oblikovani odtok iz stene prostora nekdanjih pomožnih gospodarskih prostorov (pritličje južnega trakta). Ob obnovitve-

Obnovljena tako imenovana viteška dvorana v nadstropju južnega trakta.

nih delih smo odkrili tudi vse kamnite elemente grbovne plošče, ki je še v začetku 20. stoletja krasila vhod v grad. Grbovno ploščo smo ponovno vzdali nad rekonstruiran in razširjen vhod v grad.

Po fizikalni metodi brez sondiranja smo z georadarjem odkrili in prezentirali potek skritega rova v tleh ob območju Dalmatinove kapele, ki je prvotno vodil od skritega prostora nad kapelo do izhoda na južni fasadi gradu.

V kleti tako imenovanega jugovzhodnega stolpa smo prezentirali ohranjena dela gotskih opornikov protestantske kapele, ki izpričuje razvojne faze gradnje tega trakta, od kapele z območjem in prvotnim obrambnim zidom do nadzidave z utrditvijo obrambnega zidu ter končne etažne pozidave prostorov trakta.

Obnovljeni del gradu je namenjen kulturnoturistični funkciji z vsemi potrebnimi funkcionalnimi prostori za obratovanje.

Dela so potekala po sprejetem funkcionalnem programu namembnosti posameznih delov in prostorov gradu, vendar so se izbor materialov in elementov ter izvedbena dela končne obdelave materialov podrejali sprejeti finančni konstrukciji del (obnova na ključ).

S prenovitvenimi deli nadstropnega južnega trakta gradu od leta 1998 do leta 2002, ko je bila na novo vzpostavljena in urejena večnamenska tako imenovana viteška dvorana, je z obnovo v letu 2005 dvorana pridobila glavni dohod skozi zastekljeni vhod v predverje jugozahodnega stolpa. V jugozahodnem stolpu so v kleti in v pritličju sanitarni prostori. Skozi recepcijo je po lesenih stopnicah glavni vhod v stolp in v prostor, namenjen garderobi. V obodu stolpa je nameščen lesen gank do galerije z vidnim ostrejšem stolpa in predprostorom k viteški dvorani. Od tu so stopnice in vhod v vzpostavljen vezni hodnik med stolpoma ter odkrita prvotna odprtina za pogled v notranjost župne cerkve. Vezni hodnik vodi do tako imenovane poročne dvorane, ob njej pa je prehod v prostor severozahodnega stolpa, ki bo služil manjši koncertni ali sejni dvorani.

Iz večnamenske viteške dvorane v nadstropju južnega trakta gradu proti vzhodu je dostop v vse etažne prostore tako imenovanega jugovzhodnega stolpa.

Obokani pritlični del zahodnega trakta s strelno lino.

Prostor nad Dalmatinovo kapelo je bil pred leti s spomeniško-varstveno akcijo prenovljen v smislu razstavnega prostora zgodovinskoarhitekturnega razvoja kapele. Prek mostovža nad gotskim obokom kapele so razvidni ohranjeni fragmenti poznoromanske poslikave in utori prvotno ravno krite kapele. Na stenah razstavnega prostora je stalna razstava reprodukcij akvarelnih slik Ladislava Benescha iz leta 1888, ki nam nazorno pokažejo celostno prvotno poslikavo kapele.

Prostori tako imenovanega jugovzhodnega stolpa so med seboj v etažah povezani z novo vkomponiranimi lesenimi stopnicami. Namenjeni so muzejski in razstavni predstavitvi zgodovine in obnove gradu.

Z rekonstruiranim stopnišnim delom ob dvoriščni fasadi stolpa je mogoč dostop do stolpa oziroma izhod iz njega. V delu kleti in v pritličju so sanitarni prostori za osebje gradu in invalide. Umeščeno je tudi večnamensko dvigalo v nadstropja ob viteški dvorani.

V pritličju južnega trakta so prostori namenjeni turistični in manjši gostinski dejavnosti. Iz preddverja jugovzhodnega stolpa in z dvorišča je vhod v večji prostor, namenjen turistični in kulturni po-

Prezentacija temeljev in gradbenih faz v jugozahodnem stolpu.

nudbi gradu. Na dvoriščni strani v pritličju sledijo trgovini vhodi v servisni prostor, v prostor, namenjen manjši »grajski« krčmi, ter vhod v gostinsko sobo. Prostorji so znotraj med seboj povezani s prehodi. Del najjužnejšega prostora je pregrajen za prostor začasne kuhinje. Preostali del prostora ob Dalmatinovi kapeli z delno zasteklitvijo nad odkritim jarkom in prehodom v tako imenovani jugovzhodni stolp je obnovljen in zastekljen proti dvorišču.

Na zahodni dvoriščni strani ob cerkvi smo prenovili arkadni predprostor, ki bo služil stranskemu vhodu v cerkev in stopniščnemu dostopu v nadstropje veznega hodnika.

Prostor ob dostopu v pritlični del zahodnega trakta je namenjen informativni seznanitvi in predstavitvi traktov gradu. Obokan pritlični del odkriva faznost gradnje obrambnega zidu, s strelno lino na fasadnem zidu gradu in z rezultati delnih talnih sond, ki so pokazale romanske temelje palacija in ostanke temeljev prvotnega obrambnega zidu. Kot smo že omenili, smo območje zasuli in se bodo raziskave izvajale v sklopu priprav za drugo fazo obnove gradu. Od obokanega območja vodi vhod v pritličje severozahodnega stolpa in dalje v zdaj še neobnovljen in nedostopen del obrambnega hodnika severnega trakta. Pritlični prostor stolpa je namenjen muzejski razstavni predstavitvi grajskih ječ. Skozi železno rešetko je viden prostor ječe, ki bo v končni ureditvi obiskovalcem lahko na atraktiven način pričaral temačnost grajske ječe.

Letos mineva šestdeset let od prvih začetkov teženj za obnovo gradu. Dolgo trajajoče obdobje obnovitvenih del na gradu žanje uspešne rezultate in zaključek obnove jugozahodnega dela gradu. Namembnost obnovljenega dela gradu je določena, ostaja le problematika izbire upravljavca gradu in posameznih uporabnikov prostorov ter strokovna in načrtna ureditev notranje opreme. S programom prenove za muzejsko razstavno podobo v gradu je treba k sodelovanju vključiti tudi muzejske inštitucije in strokovnjake.

Dejstvo je, da bo grad zaživel le z realizacijo programa, z najemniki in uporabniki prostorov in ob postavitvi notranje in mu-

Kletni prostor z delom gotskega opornika.

---

zejske razstavne opreme. Če se načrt dane namembnosti ne bo kmalu realiziral, bodo prostori ostali prazni in sami sebi namen. V tem skrajnem, a po izkušnjah sodeč možnem primeru s prenovo gradu nismo uspeli.

MOJCA ARH KOS

*fotografije: stran 183 IGOR SAPAČ, strani 184-186 IRENA VESEL
KOPAČ, strani 187, 188 MOJCA ARH KOS*

Literatura

Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana.

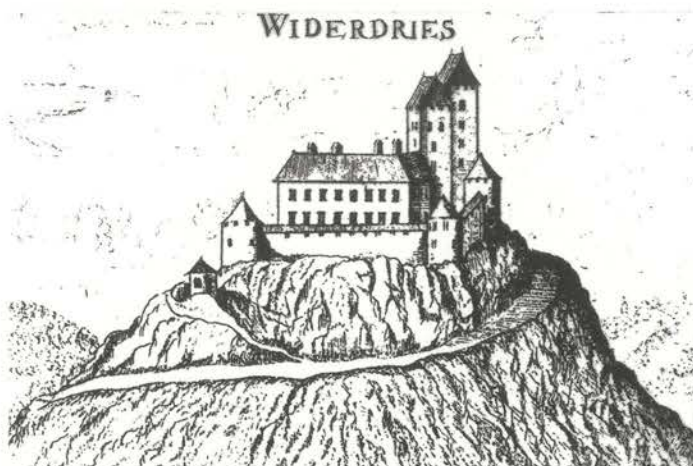
PREINFALK, MIHA. *Auerspergi, po sledih mogočnega tura*, Thesaurus memorie, Dissertationes, 4, Ljubljana 2005.

Grad Vodriž

EŠD	7965
kraj	Vodriž
časovna opredelitev	okoli 1300, 16. stoletje
čas obnove	1998–2000

Grad Vodriž stoji na strmem kopastem griču nad razloženim istoimenskim naseljem v Mislinjski dolini v občini Slovenj Gradec. Grad je bil oglejski fevd, na njem pa je prebivala rodovina vitezov Hebenstreit. Prvič se omenja v listini iz leta 1338, ki sporoča, da je bil grad takrat v lasti treh bratov Hebenstreit: Henrika, Bertolda in Fridrika. Listina natančno opisuje razdelitev gradu med tri brate in je eden temeljnih dokumentov za študij njegove stavbne zgodovine. Kasneje se kot lastniki gradu omenjajo gospodje Vitanjski, Ebersteinerji, Winterji, Metzi, Ungnadi, Galli, Ammani, Ruesi, Teufenbachi in Gabelkhovni. Grad so opustili po požaru konec 18. stoletja. Današnji čas je dočakal kot razmeroma obsežna in dobro ohranjena razvalina.

Razvaline gradu sestavljata dve dvonadstropni zgodnjegotski tročelični stolpasti stanovanjski stavbi – palacija –, ki sta med seboj po-

G.M. Vischer: Grad Vodriž, bakrorez iz okoli leta 1681, Topographia Ducatus Stiriae.

vezani z visokim obrambnim zidom. Palacija sta v glavnem ohranjena še do prvotne višine. Na vezni zid so prislonjeni ostanki reprezentančne poznogotske grajske kapele. Druge sestavine nekdanjega gradu so v glavnem ohranjene le še v obsegu deloma zasutih temeljnih zidov. Renesančno obrambno zunanje obzidje, ki ga kaže Vischerjeva upodobitev iz leta 1681, je skoraj v celoti izginilo. Lokacija nekdanjega visokega obrambnega stolpa – bergfrida – ni več natančno razvidna.

Kastelološko je grad v sedemdesetih letih opredelil dr. Ivan Stopar in ga označil za enega najlepših zgodnjegotskih gradov tako imenovanega ganerbnega tipa, kjer je vsak od v listini iz leta 1338 omenjenih bratov Hebenstreit prebival v svojem samostojnem

Friderikova hiša
pred posegom.

delu. Glede na številne ohranjene značilne prvotne arhitekturne člene in značilnosti stavbne zasnove je dr. Stopar nastanek gradu postavil v čas okoli leta 1300. Ugotovil je, da se uvrščajo razvaline gradu Vodriž zaradi ohranjenosti in pričevalnosti med najpomembnejše grajske razvaline na Slovenskem, posebno ceno pa jim dajejo ohranjeni arhitekturni členi iz obdobja nastanka gradu. Grad je nastal po enotnem konceptu, na kar kažejo razvrstitev objektov, stilna govorica arhitekturnih členov in način zidave. Vogali so šivani, enakomerne lege pa nakazujejo željo po plastenju, kar je poudarjeno z značilnimi tankimi plastmi iz drobnega kamenja. Kot material povsod nastopa konglomerat, ki so ga uporabljali tudi pri rezanih vogalih in arhitekturnih členih. V študiji iz leta 1992 je Gorazd Makarovič grad opredelil kot enega najpomembnejših spomenikov stanovanjske kulture gotske dobe na naših gradovih.

Leta 1998 je takratni Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor začel dela za ohranitev in obnovo razvaline. Razvaline so bile pred obnovo zaraščene z bujno vegetacijo in zasute z ruševinskimi nasutji. Temelji zidov so bili na več mestih v kritičnem gradbenem stanju. Na podlagi natančno izdelanih geodetskih posnetkov in že obstoječe tehnične dokumentacije smo pristopili k obnovi. Dokumentacijo kompleksa smo razdelili na posamezne gradbene sklope in začeli gradbenozgodovinske raziskave in gradbeno konsolidacijo, ki ima pri sanaciji razvalin absolutno prednost. Zaradi velike statične ogroženosti stanovanjskega palacija, imenovanega Friderikova hiša, smo večji del obnove posvetili temu. Leta 1998 smo ob začetku obnove odkrili temelje na obrambno obzidje prislonjenega objekta ob zahodnem vhodu v grajski kompleksa ter jih ustrezno zaščitili in utrdili. V Friderikovi hiši, ki predstavlja prvi zameetek grajske zasnove, smo najprej odstranili ruševinsko nasutje, ki je ponekod popolnoma zaprlo dostop iz prostora v prostor. Z omenjenim posegom smo odprli primarni gotski portal, ki povezuje notranja pritlična prostora, ter aktivirali glavni vhod v palacij na južni strani. Po očiščenju razvalin se je pokazalo, da so bile stene ometane; ostanki ometa so bili ohranjeni na vzhodni fasadi in v špaletah okenskih odprtín.

Ohranjene tramovnice stropov pritličnih prostorov kažejo, da so bili tramovi razporejeni predvsem v smeri vzhod–zahod. Po posta-

Odkrit gotski portal.

vitvi odrov v obeh še ohranjenih notranjih prostorih smo začeli sanacijo razvaljenih sten proti vrhu. Kamnite zidove v prostorih smo na mestih, kjer so izpadli posamezni kamni, pozidali, stike med kamni pa zastičili, tako v globino 80 centimetrov od sedanjega nivoja kot do višine 10 metrov. Na vrhu razvaline je bilo treba odstraniti vegetacijo, ki je skupaj z zmrzaljo močno poškodovala vrhnjih 80 centimetrov zidov, ter opraviti pozidave pri okenskih odprtinah na vzhodnem in južnem zidu.

V zgornjo etažo osrednjega prostora Friderikove hiše so vodile stopnice, ki so bile speljane v debelini južnega zidu na notranji strani. Ohranili so se samo nastavki ležišč, na katerih so ležale kamnite stopnice. Z zgornje strani sta bili obe stopniščni rami zaprti z obokom. Nad podestom v jugozahodnem vogalu je bil izdelan samostojen plitvi obok. Oba oboka nad stopniščnima ramenoma sta se pri podestu končala na kamnitih konzolah, pri čemer je ena popolnoma odlomljena, del druge pa je še delno ohranjen. Raziskave so razkrile, da je bila sedaj do temeljev podrti zahodna stena Friderikove hiše drugače, kot smo dotlej domnevali, klinasto izoblikovana. Zaradi izjemne statične ogroženosti tega dela grajskih zidov je nujno potrebno, da se temelji zahodne stene očistijo ter zatesni stik med temelji in podlago, nato pa se temelji toliko nadzidajo, da bodo statično oprli zelo ogroženi severno in južno steno Friderikove hiše.

Klinasto izoblikovani zaključki palacijev ali obrambnih stolpov so v slovenskem merilu razmeroma redki. Tovrstne motive poznamo na gradovih Šalek, Konjice, Rifnik, Waldenberg in Čušperk. V bližnji soseščini pa je, kot pravi Igor Sapač, eden najlepših tovrstnih motivov ohranjen na gradu Finstergrün v Lungavu v Avstriji.

Zaradi nepredvidene ukinitve finančnih sredstev je bila gradbena sanacija razvalin gradu po obetajočem začetku predčasno prekinjena sredi del. Izjemno pričevalni temelji zahodne klinasto izoblikovane stene so ostali odkopani, nezaščiteni in izpostavljeni propadu zaradi vremenskih vplivov. Razvaline gradu Vodriž se uvrščajo med najpomembnejše priče srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem. Zato nadaljevanje najnujnejših del za njihovo zavarovanje in postopno prezentacijo ostaja ena najpomembnejših nalog varovanja utrdbene dediščine. V prihodnje bo treba zavarovati vsaj

Friderikova hiša pred obnovo.

statično najbolj ogrožene sestavine grajskega kompleksa. Dokončati bo treba statično sanacijo zidovja Friderikove hiše in ponovno pozidati njeno podrto zahodno steno, utrditi razpadajoče vezno obrambno obzidje ter sanirati zidovje in oboke Bertoldove hiše. Sanirati bo treba ostanke izjemno kvalitetne poznogotske grajske kapele in nekdanje grajske cisterne, v končni fazi pa bo treba odkopati in prezentirati tudi ostanke podrtega visokega Henrikovega obrambnega stolpa in obrambnega obzidja s stolpiči.

SVJETLANA KURELAC

fotografije: SVJETLANA KURELAC, ARHIV ZVKDS, OE MARIBOR

Literatura

MAKAROVIČ, GORAZD. Grad Vodriž : Spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture, *Etnolog*, Nova vrsta, 1(52), Ljubljana 1991, str. 30–80.

STOPAR, IVAN. *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977.

STOPAR, IVAN. *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1982.

STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. IV, Med Solčavskim in Kobanskim*, Ljubljana 1993.

Grad Žužemberk

<i>ESD</i>	903
<i>kraj</i>	Žužemberk
<i>časovna opredelitev</i>	13.–17. stoletje
<i>čas obnove</i>	od 1957 (s presledki)

Grad Žužemberk, sprva kot fevdalno središče ob pomembni trgovski poti v zgornjem toku reke Krke, se je sčasoma izločil iz šumberškega gospostva. Postal je sedež deželnega sodišča in središče novega gospostva. Zgodovina njegovega stavbnega razvoja je ozko povezana z njegovimi nekdanjimi lastniki, zlasti z mogočno kranjsko rodbino Auerspergov, njihovo kulturo bivanja in odnosom do gradu. Na eni strani tako spremljamo stavbni razvoj gradu od romanskega palacija, zavarovanega z obrambnim jarkom, znotraj katerega so v času gotike potekale številne dozidave, pa do renesančnega oboda z vencem stolpov in rondel iz prve polovice 16. stoletja ter njegove bolj ali manj končne podobe v začetku 17. stoletja, ko so grad nadzidali za eno nadstropje. Po drugi strani pa lahko spremljamo tudi njegovo propadanje, ki je postalo zlasti očitno ob koncu 19. stoletju, ko so se iz njega izselili Auerspergi in za novo domovanje izbrali дворец Sotesko, kmalu za njimi pa so se iz gradu v novo poslopje na trgu preselili tudi državni uradi.

Južna fasada gradu leta 2004.

Z začetki delovanja odbora za obnovo gradu Žužemberk, še zlasti pa z ustanovitvijo Občine Žužemberk, so se ob ponovnem zagotavljanju sanacijskih del povsem realno in pričakovano postavila tudi vprašanja o prihodnji namembnosti gradu. V tem pogledu je vsekakor dobrodošla želja občine, da v del gradu preseli občinsko upravo in oddelek upravne enote. Grad bi tako dobil gospodarja, ki ne bi skrbel le za njegovo obnovo, temveč tudi za njegovo redno vzdrževanje, na katero se pri obnovah tako rado pozablja. Ker je grad raz-

valina, je treba z njim temu primerno tudi ravnati, in sicer tako glede sanacije še kolikor toliko ohranjenega obrambnega obroča in ostankov zidov v starem grajskem jedru kot tudi glede določanja ustreznih, pa tudi za kraj in občino potrebnih vsebin.

Osnovni konservatorski pristop, ki ga je spomeniška služba določila kmalu po koncu druge svetovne vojne, je temeljil na tedanjem stanju gradu in poznavanju njegove stavbne zgodovine. Zaradi pomanjkanja za kvalitetno rekonstrukcijo potrebne dokumentacije, tako grafične kot fotografske – razen fotografskih posnetkov grajske silhuete –, ter negativnega odnosa tedanjega časa do tovrstnih posegov se je tedanja spomeniška stroka odločila, da grad obravnava kot razvalino in da se zaradi njegove vloge v oblikovanju vedute naselja Žužemberk v določeni meri rekonstruira le renesančni obod s stolpi. V tem pogledu so bili oziroma bodo v naslednjih letih obnovljeni in s strehami pokriti vsi obrambni stolpi in obodno zidovje, medtem ko se bodo preostali zidovi v grajskem jedru statično sanirali in prezentirali kot razvaline brez streh.

Ena od osnovnih nalog pred posegi na gradu, med njimi in po njih je izdelava in dopolnjevanje dokumentacije. Ta je izdelana v pi-

Dvoriščni grajski jarek po odstranitvi nasutja.

sani (projekti, gradbeni dnevnik, zapisniki, študije, konservatorski programi in smernice, idejne zasnove), fotografski in grafični obliki (analogni in digitalni posnetki stanja, načrti, skice, geodetski posnetki, računalniške vizualizacije) ter v obliki makete. Z občasnimi, s posameznimi gradbenimi posegi povezanimi arheološkimi raziskavami se ugotavlja stavbni razvoj gradu in njegova poselitev skozi čas, določajo se nivoji in strukture za nadaljnje gradbene in v končni fazi prezentacijske posege ter rešujejo zapiski preteklih stanj pred neizogibnimi gradbenimi posegi.

Pri obnovi in prezentaciji grajskih razvalin je še posebej treba paziti na slogovno in časovno slojevitost tako arheoloških plasti kot stavbnih sestavin. Ta je pri drugih objektih, v katerih po navadi poteka že določena namembnost, skrita v grajenih strukturah, tako da lahko opazimo le zadnje slogovne ali časovne posege na posameznih delih objekta ali njegovi celoti. Pri razvalinah pa je čitljivost tovrstnih

sestavin izredno poudarjena in so tovrstni primeri vredni naše posebne obravnave. V določeni meri se tako nekoč določenemu namenu zgrajeni objekti prelevijo v tridimenzionalne učbenike, ki nas seznanjajo s svojim stavbnim razvojem, paleta vgrajenih materialov, bogastvom arhitekturnih detajlov in nekdanjimi tehnologijami.

Pri sanaciji zgodovinskih objektov, kot je grad Žužemberk, ki so grajeni v stari maniri, je treba paziti, da se uporabljajo materiali, ki imajo enake ali vsaj zelo podobne mehanske (modul elastičnosti

Arheološko izkopavanje v zasutem dvoriščnem grajskem jarku.

in trdnosti) in fizikalne lastnosti, kot jih imajo prvotno uporabljeni vezni materiali. Tako na primer pri injiciranju zidov na ta način pripravljena in zvezana injekcijska masa ne reagira negativno s sulfatnimi solmi in alkalnimi substancami (natrij, kalij), ki so prisotne v primarno uporabljenem vezivu, in ne sproži kemijsko povzročene nega fenomena nabrekanja. Na ta način dosežemo potrebno kemično kompatibilnost med starimi in na novo vgrajenimi vezivi.

Ob uporabi veziv in malt je treba poskrbeti tudi za njihovo nemoteno strjevanje in pri tem upoštevati podnebne razmere. Zato je treba začasno prekriti tako sanirane zidove, da bi se lahko vgrajene injekcijske mase in malte ustrezno strdile, kot tudi še nesansirane, zlasti tiste, ki so v tekočem letu predvideni za sanacijo, da bi tako preprečili njihovo pretirano namočitev ter v zimskem času destruktivno delovanje zmrzali.

Statična stabilnost in duktilna potresna varnost zidov se doseže ta z izgradnjo armiranobetonskih vezi na vrhu zidov, na stranskih vertikalah ter na policah v primeru zožanja zidov. Da vezi ne bi bile vidne, se obzidajo s kamnito oblogo. Naslednji gradbenosanacijski postopek je izvedba horizontalnih in vertikalnih vrtin, v katere se vgradijo perforirana jeklena sidra.

V gradu Žužemberk se dvokapne, z bobrovcem krite strehe gradijo samo nad obodnimi zidovi gradu. Zidove v grajskem jedru delavci zaščitijo pred zamakanjem meteornih vod in destruktivnim delovanjem zmrzali z armiranobetonskimi venci, ki so potrebni tudi zaradi statične in protipotresne trdnosti zidov, ter z bakrenimi pločevinastimi kapami. Ta način zaščite je predviden le na zidovih,

Severovzhodni stolp gradu
pred obnovo.

.....

ki so ohranili svojo nekdanjo višino in so zato njihovi zaključki vizualno manj izpostavljeni, poleg tega pa je oteženo tudi njihovo redno vzdrževanje. Pri nižjih zidov se tovrstna zaščita opravi izključno z zidarskimi sredstvi in v skrajnih primerih z nanosom hidrofobnih premazov. Pomembno je, da se pri pozidavi in fugiranju zidov izognemu nastajanju razpok bodisi zaradi pretoge malte bodisi zaradi slabe kvalitete zidave. V tem primeru je zidove namreč skoraj nemogoče uspešno zaščititi pred amtosferilijami.

TOMAŽ GOLOB

fotografije: **TOMAŽ GOLOB, FOTOTEKA ZVKDS, OE NOVO MESTO**

Literatura

.....

GOLOB, TOMAŽ. Obnovitveni posegi na žužemberškem gradu v letih 1981 do 1999, *Žužemberški grad, Suhokranjski zbornik 2000*, Žužemberk 2000.

KOS, DUŠAN. *Med gradom in mestom*, Ljubljana 1994.

STOPAR, IVAN. Grad Žužemberk (Seisenberg), *Žužemberški grad, Suhokranjski zbornik 1997*, Žužemberk 1997.

ŠTIH, PETER. *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana 1994.

VALENTINČIČ - JURKOVIČ, ŠPELKA. Obnova žužemberškega gradu (Obnovitveni posegi v letih 1957–1980), *Žužemberški grad, Suhokranjski zbornik 1997*, Žužemberk 1997.

O avtorjih

MOJCA ARH KOS

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica in etnologinja, konservatorska svetovalka je zaposlena na ZVKDS, Območna enota Ljubljana.

BOGDAN BADOVINAC

Univerzitetni diplomirani umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Celje. Opravlja delo konservatorja pretežno na sakralnih spomenikih in pomembnejših kulturnih spomenikih: Žička kartuzija, samostan Olimje, šmarska kalvarija...

MODEST ERBEŽNIK

Univerzitetni diplomirani umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Ljubljana.

PETER FISTER

Univerzitetni diplomirani inženir arhitekture, doktor arhitekturnih znanosti, predstojnik Inštituta za arhitekturo v okviru Fakultete za arhitekturo. V letih 1966-67 je delal kot raziskovalec v Grčiji na École Française d'Athènes, v letih 1971-72 je bil na podiplomskem študiju konservatorstva na ICCROM v Rimu. Med leti 1966-74 je bil zaposlen kot arhitekt konservator na takratnem Zavodu za spomeniško varstvo v Kranju. Od 1974 dalje je profesor na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani za predmeta Razvoj (zgodovina) arhitekture in Prenova arhitekture in konservatorstvo. Je avtor 20 načrtov prenov spomeniško zaščitenih naselij v Sloveniji, koordinator več mednarodnih raziskav za varstvo kulturne dediščine in strokovni sodelavec v različnih vladnih resorjih. Njegova bibliografija obsega preko 650 enot, med njimi 30 samostojnih publikacij, 250 znanstvenih člankov, poročila o več kot 20 večjih raziskavah, referate na mednarodnih in domačih kongresih itd.

ANDREJ GASPARI

Univerzitetni diplomirani arheolog, docent in doktor znanosti. Od leta 2004 zaposlen kot raziskovalec na Inštitutu za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem. Na koprski Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem predava predmet Podvodna arheologija. Strokovna področja, na katerih deluje in objavlja, so antična navigacija, arheologija prazgodovinskih obdobij in rimskega časa, raziskave vodnih najdišč ter strukturna topografija izbranih območij. Je vodja Delovne skupine za podvodno arheologijo pri ZVKDS, član združenja ICOMOS in uredniškega odbora revije Arheo.

TOMAŽ GOLOB

Diplomirani umetnostni zgodovinar, višji konservator je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Novo mesto. Opravlja delo konservatorja za nepremično kulturno dediščino s poudarkom na grajski arhitekturi. Vodi in usklajuje obnovo številnih gradov na Dolenjskem in v Posavju, kot so gradovi Žužemberk, Metlika, Gradac, Brežice, Mokrice, Pišce in drugi. Občasno sodeluje v številnih strokovnih komisijah, zlasti na Štajerskem in v Prekmurju v primeru obnove gradov Maribor, Lendava, Borl, Negera in Beltinci.

ALEŠ HAFNER

Univerzitetni diplomirani inženir arhitekture in konservator. Zaposlen je v podjetju Gea Consult d.o.o. kot projektant, večina projektov je prav iz področja prenove kulturnih spomenikov in dediščine. Kot projektant je sodeloval pri prenovi gradu Jablje, gradu Snežnik, gradu Pišce, Prešernove hiše v Vrbi, stopnišča na Blejskem otoku, ...

ALENKA HORVAT

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica je kot konservatorska svetovalka za nepremično kulturno dediščino zaposlena na ZVKDS, Območna enota Maribor.

SONJA ANA HOYER

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica in zgodovinarica, doktorica umetnostne zgodovine je od leta 1969 zaposlena na ZVKDS, Območna enota Piran, kjer deluje kot konservatorska svetnica. Izredna profesorica za konservatorstvo na Oddelku za umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na področju konservatorstva deluje kot strokovnjakinja, raziskovalka in pedagoginja.

BOJAN KLEMENČIČ

Diplomirani umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Nova Gorica od leta 1982. Kot konservator za stavbno in naselbinsko dediščino je samostojno vodil preko 30 konservatorskih akcij obnove in prenove spomenikov ter izdelal strokovne podlage za prostorsko planiranje. Od leta 2000 opravlja dela konservatorja za profano arhitekturno dediščino in pripravlja konservatorske programe ter nadzira obnovo in prenovo gradov Vipava, Rihemberk, Štanjel in Prem, graščin v Sežani, Šempetru, Lipici in Vipavi ter vile Lože.

IRENA KRAJNC HORVAT

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica je kot konservatorska svetovalka za nepremično kulturno dediščino zaposlena na ZVKDS, Območna enota Maribor.

DUŠAN KRAMBERGER

Univerzitetni diplomirani inženir arhitekture, magisterij s področja umetnostne zgodovine - muzeologija in konservatorstvo. Konservatorski svetovalec je kot sekretar zaposlen na Ministrstvu za kulturo, direktorat za kulturno dediščino, opravlja delo svetovalca za področje nepremične kulturne dediščine (javna služba, svetovna in evropska dediščina).

SVJETLANA KURELAC

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica je kot konservatorska svetovalka za nepremično kulturno dediščino zaposlena na ZVKDS, Območna enota Maribor.

MITJA MOZETIČ

Univerzitetni diplomirani inženir arhitekture je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Nova Gorica kot višji konservator. Imenovan za odgovornega konservatorja za celotno območje Štanjela in za Vilo Vipolže v Brdih. Sicer pa opravlja delo arhitekta: izdelava konservatorskih projektov, posnetkov, pregledov in vrednotenje tehnične dokumentacije ter svetovanje lastnikom dediščine in spomenikov (informacijska pisarna v Štanjelu) ...

TOMAŽ NABERGOJ

Diplomirani zgodovinar in magister arheologije, višji kustos. V Narodnem muzeju Slovenije je zaposlen kot kustos za arheologijo visokega in poznega srednjega veka.

BARBARA NADBATH

Univerzitetna diplomirana arheologinja. Konservatorica za arheološko dediščino zaposlena na ZVKDS, Območna enota Ljubljana. Odgovorna konservatorica za arheološko dediščino na območju občin Medvode, Vodice, Dol pri Ljubljani, Ljubljana, Dobrova-Polhov Gradec, Horjul, Vrhnika, Borovnica, Brezovica, Ig, Škofljica, Velike Lašče, Bloke, Loška Dolina, Cerknica in Logatec.

DAMJANA PEČNIK

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica, višja konservatorica zaposlena na ZVKDS, Restavratski center kot vodja Oddelka za konservatorstvo. Ukvarja se z aktivno prenovo kulturnih spomenikov in dediščine. Je koordinatorka za prenovo gradov v državni lasti. Kot odgovorna konservatorica je sodelovala pri obnovi gradu Jablje in gradu Snežnik, pri obnovi več sakralnih spomenikov npr. cerkve sv. Luka v Spodnjih Praprečah, cerkve sv. Neže na Golčaju, cerkve sv. Ane v Podljubelju, ...

MILAN SAGADIN

Univerzitetni diplomirani arheolog in umetnostni zgodovinar, konservatorski svetovalec. Konservator za arheološko dediščino je zaposlen na ZVKDS, Območna enota Kranj.

IGOR SAPAČ

Univerzitetni diplomirani arhitekt in umetnostni zgodovinar je zaposlen kot kustos za starejšo arhitekturo na Slovenskem v Arhitekturnem muzeju Ljubljana. Leta 1994 je pod mentorstvom dr. Ivana Stoparja izdelal raziskovalno nalogo Grajske stavbe v osrednji in zahodni Sloveniji, ki je pomenila prvi osnutek za topografijo grajske arhitekture tega območja. Med leti 1989-96 je izdelal serijo miniaturnih študijskih maket 200 najpomembnejših grajskih stavb na Slovenskem. Kasneje je pripravil še vrsto monografskih študij in člankov o posameznih grajskih stavbah, o baročnih arhitektih Carlu Martinuzziju in Lovrencu Pragerju ter obsežno študijo Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini, dve od predvidenih treh knjig topografije grajskih stavb na Notranjskem. V zadnjem času se posveča tudi raziskavam arhitekture srednjeveških mest in trgov na Slovenskem.

MARKO STOKIN

Diplomirani arheolog in magister Univerze v Yorku (Archaeological Heritage Management, University of York, England, U.K.) je kot konservatorski svetovalec zaposlen na ZVKDS, Območna enota Piran. Kot arheolog konservator je vodil in sodeloval pri številnih arheoloških in interdisciplinarnih konservatorskih projektih na prostoru slovenske Istre. Sodeluje pri mednarodnih projektih INTERREG in Recoddim, njegovo področje je usmerjeno predvsem v upravljanje s kulturno dediščino, metodologijo raziskav, raziskavo rimske provincialne arheologije Istre in na področje presentacij arheološke kulturne dediščine. Je podpredsednik ICOMOS/SI in član ICOMOS/ICAHM iz Evrope z volilno pravico.

IVAN STOPAR

Diplomiral iz primerjalne književnosti in umetnostne zgodovine, doktoriral iz umetnostne zgodovine, konservatorski svetnik. Je vodilni slovenski kastelolog in raziskuje srednjeveško umetnost. Med leti 1963-74 je vodil takratni Zavod za varstvo naravnih in kulturnih dediščin v Celju, do upokojitve opravljal delo višjega konservatorja. Na celjskem območju je vodil konservatorsko delo na številnih kulturnih spomenikih, z razpravami o konservatorskih posegih soustvaril temelje konservatorske stroke na Slovenskem. Pripravil je topografijo grajskih stavb na Štajerskem, v Prekmurju in na Gorenjskem. Objavil je več kot 50 razprav in člankov v strokovnih publikacijah in več kot 40 samostojnih publikacij (25 vodnikov v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije) ter pripravil več televizijskih oddaj o kulturni dediščini.

NEVA SULIČ UREK

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica in anglistka je kot konservatorska svetovalka za nepremično kulturno dediščino zaposlena na ZVKDS, Območna enota Maribor.

GOJKO ZUPAN

Umetnostni zgodovinar in geograf, magister umetnosti se je že leta 1979, v času študija, posvečal konservatorstvu. Po krajši zaposlitvi v Mladinski knjigi je bil konservator za zgodovinsko dediščino na takratnem Ljubljanskem regionalnem zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine. Sedaj je zaposlen kot sekretar na Ministrstvu za kulturo, na direktoratu za kulturno dediščino. Dela kot likovni kritik ter je dejaven v številnih civilnih združenjih s področja umetnostne zgodovine in varstva dediščine. Je avtor več knjig in več sto člankov s področja umetnostne zgodovine, konservatorstva in promocije dediščine.

ALENKA ŽELEZNIK

Univerzitetna diplomirana umetnostna zgodovinarica je kot konservatorska svetovalka zaposlena na ZVKDS, Območna enota Ljubljana.

SALVATOR ŽITKO

Diplomirani profesor zgodovine in umetnostne zgodovine. Med leti 1977 in 2004 vodil Pokrajinski muzej Koper, odtlej zaposlen kot kustos pedagog. Od leta 1989 je predsednik Zgodovinskega društva za južno Primorsko, od leta 1991 je odgovorni urednik zbornika Annales ter član izdajateljskega sveta zbornika Acta Histriae in Knjižnice Annales. V okviru Zgodovinskega društva za južno Primorsko in ZRS Univerze na Primorskem aktivno sodeluje pri organizaciji mednarodnih znanstvenih srečanj in mednarodnih raziskovalnih projektih. Od leta 1999 je zunanji član Accademie dei Concordi v Rovigo (Italija). V letu 2006 je v okviru Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem pridobil naziv asistenta za področje zgodovine.

Barvne reprodukcije

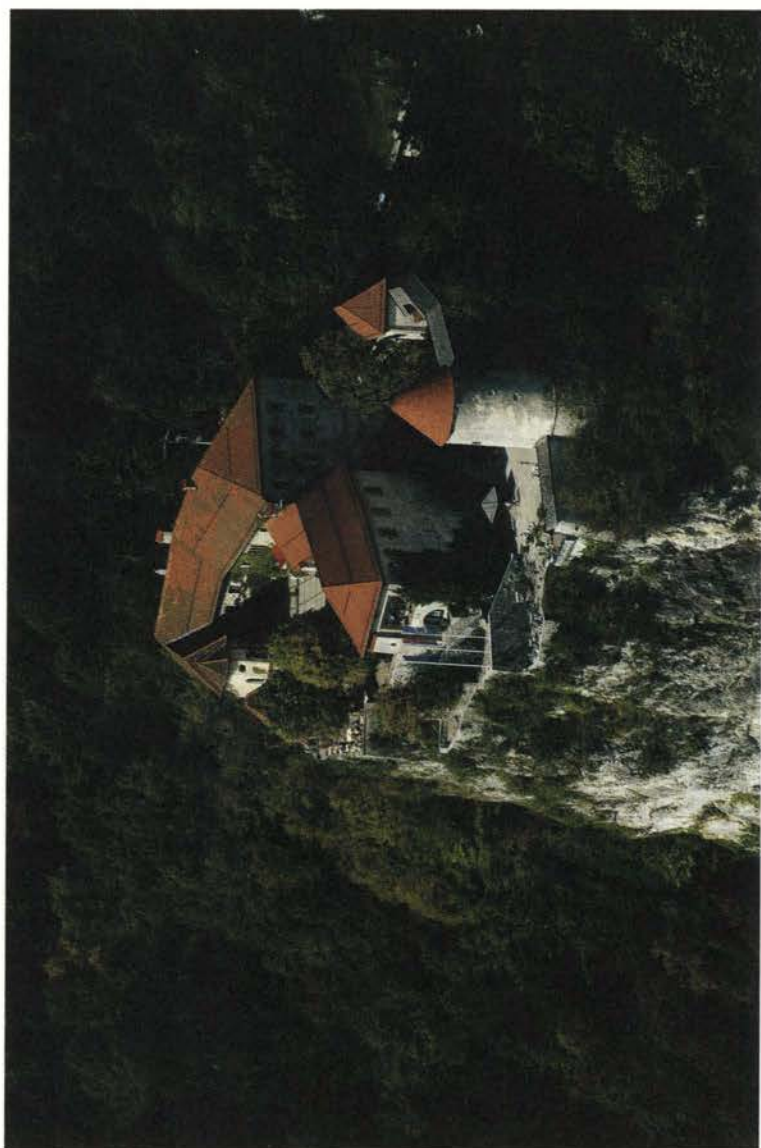

Celje: Stari grad (fotografija: Matjaž Učakar)

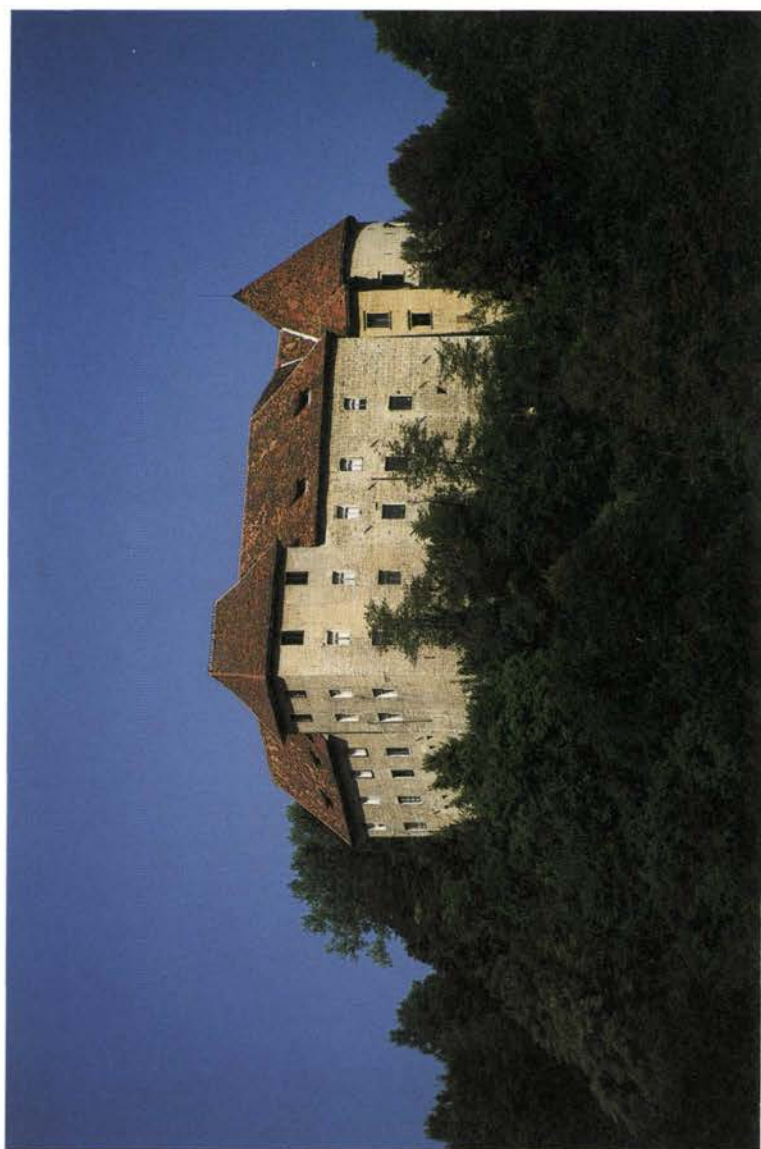
Bled: Blejski grad (fotografija: Tine Benedik)

Branik: Grad Rihemberk (fotografija: Matjaž Učakar)

Brestanica: Grad Rajhenburg (fotografija: Matjaž Učakar)

Ljubljana: Tabor na Šmarni gori (fotografija: Marko Pršina)

Prem: Grad Prem (fotografija: Igor Sapač)

Socerb: Grad Socerb (fotografija: Matjaž Učakar)

Stare Slemene: Žička kartuzija (fotografija: Robert Peskar)

Škofja Loka: Grad (fotografija: Matjaž Učakar)

Žužemberk: Grad Žužemberk (fotografija: Marko Pršina)

Projekt sta podprli podjetji SLOVING in ROEFIX.

PODJETJE ZA ZASTOPANJE IN STORITVE d.o.o.

Bled •

Podb

• Tolmin

Šk

Branik

• Štanjel

Prem

Osp

Socerb

• Črni Kal

• Podpeč

Piran

Koper

Kubeč

Hrastovlje

Gradin

Movraž

Vodriž

Stare Slemene

Kranj

Loka

Loka pri Mengšu

Draga

Ljubljana

Cerovo

Turjak

Snežnik

Mirna

Brestanica

Gorenje Karteljevo

Žužemberk

Kostel

Pobrežje

- Bled: Grad Bled
- Branik: Grad Rihemberk
- Brestanica: Grad Rajhenburg
- Cerovo: Tabor nad Cerovim pri Grosuplju
- Dolane: Grad Borl
- Draga: Grad nad Drago
- Gorenje Karteljevo: Grad Hmeljnik
- Koper: Koprsko mestno obzidje
- Kostel: Grajski naselbinski kompleks Kostel
- Kranj: Kranjsko mestno obzidje
- Kraški rob: Črni Kal, Gradin, Hrastovlje, Kubeđ, Movraž, Osp, Podpeč, Socerb
- Ljubljana: Tabor na Šmarni gori
- Loka pri Mengšu: Grad Jablje
- Maribor: Mariborsko mestno obzidje
- Mirna: Grad Mirna
- Negova: Grad Negova
- Ormož: Grad Ormož
- Piran: Piransko mestno obzidje
- Pišece: Grad Pišece
- Pobrežje: Grad Pobrežje
- Podbrezje: Podtabor pri Podbrezjah
- Podsreda: Grad Podsreda
- Prem: Grad Prem
- Snežnik: Grad Snežnik
- Stare Slemene: Utrjeni samostan Žičke kartuzije
- Škofja Loka: Škofja Loka, grad in mestno obzidje
- Štanjel: Štanjel, grad in utrjeno vaško naselje
- Tolmin: Kozlov rob nad Tolminom
- Turjak: Grad Turjak
- Vodriž: Grad Vodriž
- Žužemberk: Grad Žužemberk

9 789616 420228